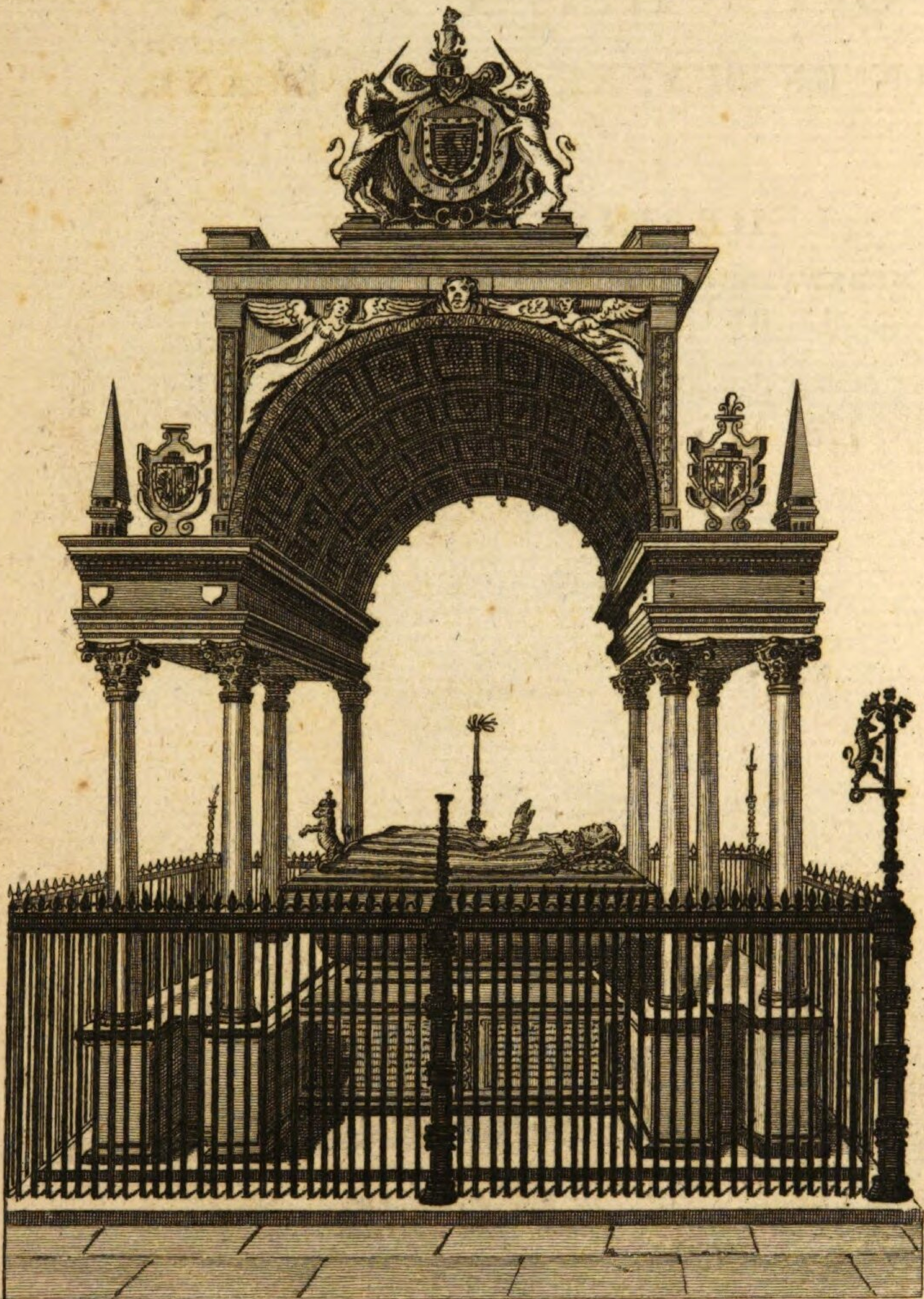
8 Fl. sing 709 e
(1
4/2500(5)
757/5.

WAARNEMINGEN
OP REIZEN
IN EN BUITEN
DUITSCHLAND.

Ab.m Veelwaard, sculp.

GEDENKTEEKEN
VAN KONINGIN MARIA STUART
IN DE WESTMINSTER ABDIJ.

WAARNEMINGEN
OP REIZEN
IN EN BUITEN DUITSCHLAND,

MET

HERINNERINGEN

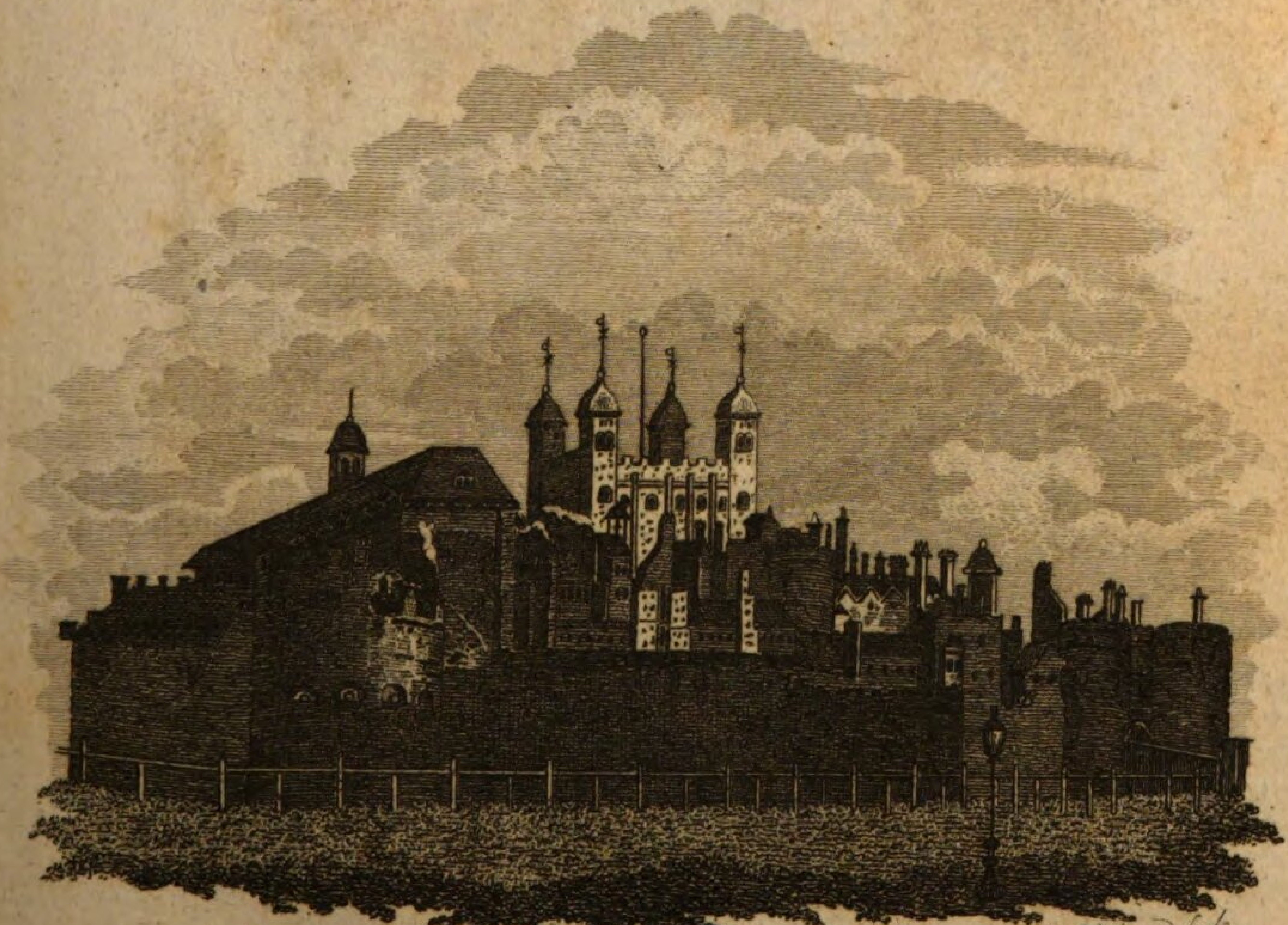
VAN MERKWAARDIGE LEVENSGEVALLEN EN TIJDGENOOTEN
IN DE LAATSTE VIJFTIG JAREN;

DOOR

Dr. A. H. NIEMEIJER.

Uit het Hoogduitsch.

EERSTE DEEL.

DE TOWER TE LONDEN.

Te HAARLEM, bij
DE WED. A. LOOSJES Pz.
MDCCCXXI.

WBt / 64 / 73

Bayerische
Staatsbibliothek
München

VOORBERIGT

VAN DEN

VERTALER.

Het was mij eene zeer aangename taak, om zulk een belangrijk als onderhoudend werk, als dit van den beroemden Dr. NIEMEIJER, *in een Nederduitsch gewaad te ſteken en mijnen landgenooten te mogen aanbieden. Ik kan in waarheid betuigen er zeer veel uit geleerd, en dus den tijd, welken ik van mijne beroepsbezigheden, want deze moeten ſteeds hoofdzaak blijven; kon afzonderen, grootendeels met ge-*

genoegen aan dezen arbeid besteed te hebben. Vooral de onderhoudende toon, de juiste, onpartijdige en scherpzinnige manier van opmerking, de losheid in het verhalen, de moeite, welke de schrijver zich getroostte, om bij al het bezienswaardige zich vooraf behoorlijk voor te bereiden, ten einde alles wel en met een geoefend oog te kunnen beschouwen, en eindelijk de gepaste inmengsels uit oudere en nieuwere geschiedenis, hebben mij inzonderheid behaagd. Aldus verzamelt men al reizende eenen schat van menschen- en oudheidkennis, en zulks gepaard met het schrandere doorzigt van den heer NIEMEIJER *kan het niet anders, dan de lezing ten uiterste veraangenamen en den lezer ten eenemaal op eene nuttige wijze doen deelen in de aandoeningen, en de kundigheden van den geleerden onderzoeker. Verre zij het dus van mij, dat ik uit ijdele vitzucht of met oogmerk, om den hooggeleerden schrijver te willen berispen, noodig heb geoordeeld, om er eenige aanmerkingen bij te voegen. Alleen daar, waar de heer N. door mindere bekendheid met ons vaderland tot kleine onnaauwkeurigheden was vervallen, meende ik dezelve te moeten verhelpen, ten einde den Duitscher, die veel billijker en bescheidener over onze landszeden en gesteldheid schijnt te denken, dan de meeste zijner landgenooten, niet aan eene onverdiende blaam bloot te stellen. Andere noten zijn wel eenigermate van deze verschillende, hetzij dan om het een of ander door eigen opmerkingen aan te vullen, hetzij sommige eenigzins gewaagde stellingen, die vaak meer uit het brein van anderen, dan dat van den hoogleeraar N. schijnen*

nen gevloeid te zijn, te wederleggen. Met het een en ander hoop ik den geleerden ſchrijver, voor wien ik de meeste hoogachting koester, geen onregt en mijnen landgenooten geenen ondienst gedaan te hebben.

Uit de voorrede van den Schrijver zal men zien, dat dit werk uit onderſcheidene reisverhalen zal beſtaan, indien hem tijd van leven verleend wordt, van welke echter iedere reis welligt op zich zelve een volledig geheel zal uitmaken.

Met betrekking tot de vertaling zelve moet ik nog herinneren, dat ik mij ſoms in het naauw gevonden heb, met de hier en daar geplaatſte versjes. Geene dichterlijke gaven bezittende, heb ik ſommige in onrijm overgebragt, vooral die, welke uit het Engelsch voorkomen, andere daarentegen zijn door de behulpzame hand eens vriends meer aan de wetten der Nederduitſche dichtkunde onderworpen. Want ik moet belijden, dat lange aaneengeſchakelde gedichten in onrijm mij in onze taal maar zeer zelden kunnen behagen, daar mij niet ſlechts het zoetvloeijende en welluidende, maar zelfs het kinderlijke en natuurlijke onder dit gemis ſchijnt te lijden, zonder daardoor echter iets te willen onttrekken aan den welverdienden lof van hen, die zulks beproefd hebben. Verſchooning vragende voor het gebrekkige in dit opzigt, moet ik tevens nog melden, dat ik, uit hoofde van mijne verwijderde woonplaats van de drukpers, de correctie niet op mij heb kunnen nemen. Mogt er dus, tegen mijne be-

bedoeling, hier of daar eene fout zijn ingeslopen, zoo is zulks buiten mijne schuld. Wijders eindig ik met den wensch, dat dit werk tot nut en genoegen moge verstrekken van vele lezers!

B. RUSBURG.

Hengelo.
September 1821.

*

Als

Als het betamelijk is — aldus liet een wijs man zich hooren — *voor eenen vroegeren leeftijd*, *om te doen en te werken*, *dan past het ons nakomelingen*, *om te beschouwen en mede te deelen.*

Ik heb het reeds vroegtijdig tot de taak mijns levens gesteld, om het *doen* en *werken*, voor zoo verre mijne krachten gedoogden, nimmer te verzuimen. Tot *bespiegeling* heeft er zich, gedurende eene lange reeks van jaren, en in de menigvuldigste uitwendige betrekkingen, eene ruime stof aangeboden. Wanneer ik thans eenen aanvang make, om ook eenen grooteren kring, dan den beperkten mijner vrienden, datgene *mede te deelen*, wat ik te huis en op reizen ondervonden en waargenomen heb, zoo voldoe ik tevens aan den wensch, welken men vaak, onlangs zelfs meermalen en drin-

 gend

gend geuit heeft, en daarom durf ik mij des te meer vleijen met een gunſtig onthaal.

De titel belooft vooral *Waarnemingen op reizen in en buiten Duitschland.* Ook op de *kleinere* zal het niet ten eenemaal aan gelegenheid daartoe ontbreken. Wij hebben het merkwaardigſte en leerzaamſte dikwijls veel nader bij, dan wij meenen. Onder de grootere zullen, buiten de laatſte naar *Engeland* in den jare 1819, de reizen door een gedeelte van *Duitschland* naar den *Rijn* 1794, naar *Denemarken* 1798, naar *Silezië* 1800, naar *Holland* 1806, mijne wegvoering naar *Frankrijk* 1807, het bezoek van *Beijeren*, *Tirol*, *Opper-Italië*, *Weenen*, *Praag* 1811, de ruimſte ſtof opleveren. In welk eenen omvang ik deze reisverhalen uit den ſchat mijns geheugens en mijns lesſenaars nog mag hopen te verzamelen en te bewerken, zal even zoowel afhangen van het onthaal van deze eerſte proef, als van de mate van tijd, welke nog tot mijn leven zal toegedaan worden.

Vitæ Summa brevis
Spem me vetat inchoare longam.

(„Het beſtek van een beperkt leven
„Verbiedt mij eene lange hoop te koesteren.")

Behalve de waarnemingen op eigene reizen, zou ik trouwens ook mij zelven en anderen nog gaarne eens herinneren de *merkwaardige gebeurtenisſen en tijdgenooten*, die mij op de lange reis door het leven, *inzonderheid in de laatſte vijftig* jaren, zijn

zijn ontmoet. Alhoewel het begin van den weg nog moge vallen in het land der ſchemering van den leeftijd, als knaap en jongeling, ontdek ik toch zelfs nog in dat verſchiet enkele zeer heldere punten, daar immers buitendien, volgens eene zeer algemeene ondervinding, het geheugen de indrukken der eerſte jeugd veel getrouwer dan de meeste voorvallen van lateren ſtempel bewaart. Mijne laatſte herinnering uit den ouden tijd verliest zich in het gebulder der kanonnen van *Rosbach*, hetwelk tot ons overwaaide. Naderhand, gevormd zijnde door eene gouvernante, die zeer veel wereldkennis en geſchiedkunde bezat, werd ik al vroeg de voorlezer der nieuwspapieren. Daarom roept mijn geheugen de eerſte trekken van vele ten uiterſte belangrijke voorvallen der naastvolgende jaaren, b. v. het einde van den zevenjarigen oorlog en het vredefeest (1763) de omwenteling in *Denemarken* na den val van den *graaf* VAN STRUENSEE, te *Halle* geboren, en zoovele anderen nog even levendig voor mijnen geest, als of de ſtukken van den Hamburger Correspondent, die dezelve het eerst aankondigden, nog voor mij lagen.

Welk een tijd is er niet over het geheel, reeds met betrekking tot de *geſchiedenis der wereld*, voor een' iegelijk voorbijgegaan, die de *vijf*, ja zelfs de *vier* laatſte tientallen van jaren kan herdenken! Hoe heeft hem, als hij oplettend het groote ſchouwtooneel gadeſloeg, elk jaar, dikwijls elke maand, van de beſchouwing van de *eene* groote gebeurtenis tot eene nog *grootere* voortgeſleept! Ligt niet binnen de grenzen dezer veertig jaren —

 een

een tijdvak, dat in andere tijdvakken der gefchiedenis dikwerf zoo ledig verfchijnt — eene ganfche wereldgefchiedenis vol loutere onvoorziene gebeurtenisfen? — De ftrijd voor vrijheid in *Amerika* — het laatfte bedrijf in het leven van FREDERIK — de ganfche gelukkige en ongelukkige fchier meer verwoestende dan heilbevorderende werkzaamheid van JOSEPH — het groote tooneel der Franfche omwenteling — de hoogfte luister en diepfte val van den gelukkigften veroveraar, federt ALEXANDER en TIMURBEG — *Frankrijks*, *Duitschlands*, *Hollands*, *Italiës* overheerfching — eene reeks van keizers, koningen en koninginnen, paufen en vorften, heden in purper, morgen voor het geregt, in gevangenis, als ballingen rondzwervende, krankzinnig, door verraderlijken moord omgebragt, hun leven eindigende op het fchavot — de oude kracht van ons volk, de ontzettende ketenen verbrekende, ontwaakt, in eenen flag van volken, gelijk naauwelijks eenig tijdvak kan aantoonen, met zege bekroond — na vijf en twintig bloedige jaren een algemeene vrede — te midden des vredes oude ftaatsvormen vernietigd, en nieuwe ingevoerd — regenten, behoorende tot drie onderfcheidene kerken, tot *een heilig verbond* vereenigd! Doch — waar zal men beginnen, waar eindigen?

En als men van deze, in hare gevolgen niet te berekenen verfchijnfels der buitenwereld, zich wendt tot datgene, wat in het gebied der wetenfchappen en van den godsdienst zich heeft toegedragen — welke geestelijke levenskrachten zijn ook daardoor tot werken en ftrijden ontwaakt? Is niet fchier

al-

alles nieuw geworden? Op menig veld der wetenſchappen kan men naauwelijks de *oude* grenzen nog onderſcheiden. Wie eenen halven menſchelijken leeftijd zich achteruit kan verplaatſen, heeft ſchier in alles ſtelſel op ſtelſel zien opkomen en ondergaan, en zoo menig gebouw, hetwelk eene geestelijke alleenheerſching ſcheen te beoogen, even als zoo menig wereldlijk koningrijk ſchielijk verdwijnen, ontelbare zelfs beroemde namen, bij het oneindig gedrang en den ſtroom van letterkundige voortbrengſels in den grooten vloed der vergetelheid verzinken. Doch hij is ook de *tijdgenoot* geweest van zeer groote geesten, wier genie, met deszelfs geweldigen invloed op geleerdheid, kunst en het onvergankelijke rijk der denkbeelden, elke afwisſeling des tijds overleven, en hunne namen overbrengen zal aan de onſterfelijkheid. Wilde ik in elken kring van vernuftige werkzaamheid ſlechts de meest ſchitterende noemen, dan zou men verbaasd ſtaan over de menigte, op welke deze eeuw zich mag beroemen.

Doch juist deze ſchier onoverzienlijke rijkdom van gebeurtenisſen en pogingen, brengt zoo ligtelijk zelfs het belangrijke in vergetelheid. Onze jeugd kent ten hoogſte hare tijdgenooten, en zoekt zelfs klasſieke ſchrijvers, bijaldien zij niet meer leven en aan de orde van den dag zijn, naauwelijks nog op in de boekverzamelingen. Juist daarom ſchijnt het mij een zeer wezenlijke pligt voor de *veteranen*, welke dezelve hebben overleefd, maar wel inzonderheid voor de zoodanigen, die hunne betrekking met hetgene er geſchied, en met

hen,

hen, door wie het geſchied is, nader verbond, om er toe mede te werken, dat het niet te ſpoedig vergeten worde, hetgeen van regtswege nimmer behoorde vergeten te worden. Ik reken het onder de vele voorregten, welke ik gedurende mijn leven aan de goddelijke Voorzienigheid heb te danken, dat ik mij onder deze dit alles overlevenden kan rangſchikken. Een zeer groot getal van de merkwaardigſte menſchen van onzen leeftijd, natuurlijk de meesten op vaderlandſchen bodem, heb ik perſoonlijk, en toen zij door woorden en daden hebben gewerkt, naauwkeuriger leeren kennen. Ik zag, voornamelijk in de fraaije letteren, de wijsgeerte en de godgeleerdheid vele ſcholen ontſtaan en ondergaan, en veel, wat men als het *eenige*, *hoogſte*, *laatſte* aankondigde, en van ons helaas! maar al te modezuchtig vaderland als zoodanig bewonderd en aangekweekt werd, na verloop van korten tijd, in volledige vergetelheid geraken. Ik was getuige van de — vaak maar al te onverſtandige en onverdraagzame — zucht om te hervormen in de *godgeleerdheid*, welke juist, uit hoofde zij niet binnen de behoorlijke palen bleef, eenen teruggang in alles, wat ſlechts den ſtempel der oudheid draagt, doet ſchromen. Ik was aanſchouwer van die onrustige, alleen van beſpiegelende ontwerpen uitgaande proeven in het gebied der *opvoedingkunde*, inſtede dat men zich had gehouden aan de ondervinding en het gezond menſchenverſtand, als de veiligſte leidslieden. Ook de uiterlijke afwisſelingen des tijds lieten mij in den mij aangewezenen werkkring niet ongemoeid, en als zulks niet al-

altijd bleef zonder ſmartelijke gewaarwordingen, kon ik nogtans ook daar den ſtillen gang der Voorzienigheid, die zoo dikwijls, uit duisternis, licht, en uit ongeluk, zegen, doet voortſpruiten, niet voorbijzien.

Geſprekken, bijzondere en openlijke handelingen, briefwisſeling, ontdekking op reizen van verſchillenden aard en een zeer uiteenloopend doel, deden mij vele dingen naauwkeuriger onderzoeken, dan zulks bij velen het geval was. In uitgebreide menſchenkennis moest ik ongetwijfeld daardoor winnen; ik mag hopen, dat ik ook in zekerheid en onpartijdigheid van oordeel zal gewonnen hebben. Zelfs waar hartstogt zijn regt in het eerſte oogenblik handhaafde, heeft de tijd de gevoelens kunnen verkoelen en zuiveren.

Dewijl er nu veel van dien aard in mijn geheugen, of in brieven, dagboeken, berigten en ſchetſen bewaard ligt, veel ook met mijne reizen in een naauw verband ſtaat, inzonderheid de perſoonlijke kennis met belangrijke menſchen, zoo moeten de volgende deelen ook mededeelingen van deze ſoort — levensberigten, brieven, geſchiedkundige opmerkingen, — en beſpiegelingen, vooral over eenige merkwaardige tijdvakken behelzen, welke ik mij durf vleijen, dat thans nog belangſtelling zullen verwekken. Mijne *wegvoering* naar *Frankrijk* in het tijdvak der overheerſching des vaderlands, en der ſcheiding van den Pruisſiſchen ſtaat, zou daartoe bijzonder ruime ſtof kunnen opleveren, daarenboven ook menig oordeel zuiveren.

Bij-

Bijzondere drangreden tot de uitgave van dit eerste deel, heeft mij de in het vorige jaar *gedane reis naar Engeland* verschaft. De algemeene deelneming daaraan moest mij even zeer verrassen, als treffen. Nogtans kon het verlangen, om juist *daarover* iets te lezen mij even zoo wel huiverig maken als opwekken. Want ligtelijk verwacht men meer, dan bij een — ten minste voor *zulk* een land — veel te kort verblijf mogelijk is te leveren, en datgene, hetwelk zelfs bij het kortste verblijf elk in het oog moet springen, is juist reeds het meeste bekend.

Aangezien elk toch met *zijne* oogen de voorwerpen beschouwt, dewijl zij zelfs door de gelegenheid, bij welke elke dezelve ziet, iets eigendommelijks kunnen verkrijgen, mag nogtans ook het bekende herhaald worden, en zelfs het uiteenloopende der standpunten kan aan de behandeling eene meerdere belangrijkheid bijzetten.

Deze *individualiteit* der beschouwing heb ik althans bij de daarstelling van datgene, wat ik in *Engeland* zag en hoorde, pogen te bereiken. Eene bloote beschrijving der voorwerpen, eene naauwkeurige opgave der plaatsen, en optelling van al het merkwaardige en niet merkwaardige, behoorde veel minder tot mijn bestek, dan de mededeeling der denkbeelden en aandoeningen, welke de voorwerpen bij mij verwekten. Het eerste kan men ter nederschrijven en er boekdeelen mede aanvullen, zon-

zonder ooit een' voet uit het huis gezet te hebben, terwijl men uit de fragmenten van *negen* oudere werken een *tiende* kan vervaardigen. Doch ligtelijk gaat het den lezer dan ook, als dien jongen reiziger in *Italië*, die, wel is waar, om getrouw te blijven aan zijn reisplan, niets ongezien liet, en alle avonden in zijn dagboek schreef, hoevele kerken en galerijen hij wederom had afgedaan, doch dan tevens altijd met een *God dank!* eindigde. Bij eene uitvoerige beschrijving van gebouwen, kunstverzamelingen, museums, landgoederen, tuinen, is eene zekere vermoeijende eentoonigheid onvermijdelijk. Het laat dikwerf naauwelijks de begeerte na, om op de plaats zelve geweest te zijn. — Nogtans gevoelen veelligt ook hieromtrent niet alle lezers eenstemmig. Men heeft wel eens hier en daar gevorderd dat men, „ waarnemingen en ontmoetingen zou te berde brengen, zonder dezelve door eenen ingebeelden band zamen te knoopen, maar het voor den lezer overlaten, om zich zelven eenen overgang van het bijzondere tot het algemeene te maken." Maar ik denk, — zoo als GÖTHE reeds heeft opgemerkt — al het blootte aanschouwen en het beschrijven van het aanschouwde zou ons en anderen weinig kunnen baten. „ Elke aanblik — zegt hij — moet billijkerwijze overgaan in eene beschouwing, elk beschouwen in eene overpeinzing, elk overpeinzen in eene zamenverbinding. Slechts in dier voege wordt de vrucht der ondervinding werkzaam en nuttig." Vele gedeelten *uit zijn leven* strekken daartoe ten bewijs en voorbeeld.

Na deze voorloopige inlichtingen zal men in de vol-

volgende bladen, niet alleenlijk geschiedkundige verhalen verwachten, maar ook proeven, om algemeene bespiegelingen aan het afzonderlijke, opmerkingen over diegenen, welke zich, misschien reeds voor eeuwen op het ruime schouwtooneel der gebeurtenissen bewogen, daarop gehandeld, geleden en gestreden hebben, over het geheel, het verledene aan het tegenwoordige te knoopen. Dit heeft zelfs hier en daar eenige geschiedkundige uitweidingen (gelijk op bl. 208—233) veroorzaakt, die, wel is waar, voor menigen lezer *weinig*, maar toch misschien, dewijl zij uit de bronnen zijn geschept, *iets* nieuws zullen behelzen, en in alle gevallen door de geschiedenis van onzen tijd eene nieuwe belangrijkheid zullen erlangen. Bij de ontvouwing van den indruk van bijzondere voorwerpen is het wijders onvermijdelijk, dat men dikwijls van zich zelven moet spreken. Trouwens is niet bijna elke reisbeschrijving een stuk uit een gedeelte van ons eigen leven? Men heeft — om vrijmoediglijk te spreken — de eerste mededeelingen van verschillende der volgende afdeelingen in het weekblad alhier, juist om *deze wijze van behandeling* gaarne gelezen, en lezers, wier oordeel bij mij alles afdoet, hebben mij opgewekt, om van dien weg vooral niet af te wijken.

Het hier en elders verspreide gerucht, als of de reis op hoogeren last, wat meer is zelfs op openbare kosten, tot bepaalde oogmerken, met betrekking nu eens tot het belang der akademie, dan weder van het lagere schoolwezen zou ondernomen zijn, heb ik reeds in het werk zelve wederlegd, en, wat mij vroegtijdig naar *Engeland* trok, even zoo rondbor-

borstiglijk te kennen gegeven. Inderdaad ik wist ook naauwelijks, welke verrijking van denkbeelden in dezen de reiziger over de zee trekkende mogt hopen, zoodra niet zoo zeer van letterkundige schatten, die ongetwijfeld nog op verre na niet uitgeput zijn, dan wel van *inrigtingen*, *gesteldheden* en *leerwijzen* van *instituten* gesproken wordt. Anders is het met de *staatsgesteldheid van Engeland*. In haar is ongetwijfeld zeer veel voortreffelijks, alhoewel een groot gedeelte daarvan bij ons niet uitvoerlijk zou wezen. Als men echter de groote uitwerksels van den openlijken geest en der vrijwillige nijverheid van allerleijen aard, welke de regering aan den burger toestaat, in alle vakken, vergelijkt met andere staatsinrigtingen, waar zoo dikwijls het gansche heil verwacht wordt van *belemmerende voorschriften*, beuzelachtige vormen, en eene wantrouwende waakzaamheid, welke slechts verlammen en ontzenuwen kan, dan is het moeijelijk, om den wensch te onderdrukken, dat wij ons daarin ten minste meer mogten schikken naar den Britschen geest. Men behoeft slechts de getrouwe ontwikkeling van dezen geest in verschillende der beste werken over *Engeland*, namelijk in het zinrijke geschrift van den heer v. VINKE (*) — wien ik niet alleen als mijnen edelen vriend en voormaligen waardigen kweekeling van onze opvoedings-inrigting, maar ook als echten *vaderlander* hier vol hoog-

(*) L. *Freyh.* v. VINKE, *Darstellung der innern Verwaltung Grossbrittanniëns*, *herausgegeben von* NIEBUHR, 1806.

*

hoogachting noem — te raadplegen, om van dit gevoel doordrongen te worden.

Ten opzigte van het *akademie-* en *schoolwezen* nogtans, zou elke soort van nabootsing, welke buitendien zelden iets degelijks te weeg brengt, wel het minste raadzaam zijn. Ik zal in het volgende deel, hetwelk vooral het verdere van mijne Engelsche reis zal behelzen, gelegenheid hebben, om meer over dit onderwerp bekend te maken. Onpartijdigheid in de opgave van datgene, wat ik te *Oxford*, *Cambridge* en *Eton* bespeurde, zal ook hier mijne hoofdgids zijn. Ik ben, in weêrwil van de bovengemelde betuiging, even zoo verre verwijderd, van al hetgene aldaar in zwang is, zoo onbepaald, als vele anderen, zelfs *Engelsche* schrijvers, b. v. GIBBON, te *laken*, als in de *loftuitingen* van sommige van onze Duitsche beoordeelaars te bewilligen, die voorzeker minder zullen uitgegaan zijn van eene diepe kennis van het inwendige, als van de begoochelingen van den schijn van heerschende orde en zedelijkheid, daarenboven ook wel van het pijnelijk gevoel van menige onbetwistbare gebreken en verkeerdheden, welke bij voortduring onze Duitsche inrigtingen tot onderwijs aankleven. Er is, gelijk voor elk voortbrengsel der natuur, zoo ook voor elk werk van den menschelijken geest een bijzondere grond. Op den eenen kan datgene uitmuntend tieren, wat op eenen anderen, hetzij dan kwijnen en wegsterven, hetzij ten minste kracht en geur verliezen, en slechts bittere vruchten zou dragen. Word er slechts niet verzuimd, om elk op den grond, waarop het behoort, door voortgezette gepaste op-

kwee-

kweeking te hulp te komen, zonder welke het zoo ligtelijk ontaardt, of verstikt, ja doorschiet in zijne eigene weligheid.

De *staat van godsdienst* en *kerk* was ongetwijfeld ook een hoofdvoorwerp mijner onderzoekingen, en ik heb, zoo verre zulks mogelijk was, beproefd, om met de tegenstrijdigste partijen in eenige aanraking te komen. De meeste in *Engeland* en *Duitschland* over deze onderwerpen uitgekomene werken, schijnen mij toe te weinig *sine ira et studio* geschreven te zijn; ook is het wel bezwaarlijk bij de onderlinge vergelijking van zulke ten deele zoo zeer tegenstrijdige denkwijzen, in het oordeel over dezelve niet voorloopig reeds meer tot het eene dan tot het andere over te hellen, al naarmate men zelf in *dit* of in *iets anders* meer voldoening voor zijne eigene godsdienstige behoefte meent te vinden. Ten hoogste merkwaardig is echter het vereenigingspunt, hetwelk juist in onzen tijd duizende van leden van alle deze kerken en geestelijke ligchamen, hebben gevonden, in de gemeenschappelijke pogingen, om het Christendom over den ganschen aardbodem door deszelfs heilige oorkonden te verspreiden. Daardoor wordt op nieuw wederom bevestigd, dat men het wezen van den godsdienst en deszelfs werkzamen geest steeds minder van uiterlijke vormen en persoonlijke inzigten van hunne leeraars afhankelijk moet maken. Ook hieromtrent, hoop ik, zoowel als over het *hoogere*, tegader met het *lagere schoolwezen*, namelijk de *Bell-Lancastersche* leerwijzen, in de volgende deelen

aan mijne Duitsche lezers het een en ander, dat minder bekend is, te kunnen mededeelen.

De *vignetten* en *platen* zijn getrouwe afbeeldsels der voorwerpen. De grafnaald van MARIA STUART is, mijns wetens, ten eenemaal in *Duitschland* onbekend, en vertoont tevens den vorm van vele der grootste gedenkzuilen in de *Westminster-abdij*.

Het tweede deel zal onverwijld op dit volgen.

Halle, den
6den November 1820.

INHOUD.

Inleiding. Bl. 3.

Reis naar Engeland, in het jaar 1819. . 5.

Aanteekeningen uit het dagboek van Halle tot op de zeekusten te Helvoetsluis. . 14.

Holland. 66.

De zeereis. 80.

 En-

Engeland. Bl. 89.

Harwich. 91.

Reis van Harwich naar Londen. . . 96.

Verblijf in Engeland. 101.

Londen. 105.

Zeden en levenswijze in Engeland. . . 122.

De Zondag in Engeland. 138.

Eerste indruk van het volkskarakter, het gezellige leven en den toon der verkeering. 152.

Bezigtiging van eenige der merkwaardigste Inrigtingen, van openlijke en bijzondere gebouwen in en om Londen. . 164.

De Westminster-Abdij. 167.

De St. Paulus-kerk. 182.

De Westminsterhal. Het Hooger- en Lagerhuis van het Engelsche Parlement. 193.

De

De Tower. Bl. 201.

De Koninklijke woningen: Carltonhouse en het kasteel Windsor. 234.

De Porter-Brouwerijen. 249.

De gevangenissen Kingsbench, Newgate en Millbank. 256.

De Vrouwelijke Verbeterhuizen. (Magdalen Hospital en London female Penitentiary.) 271.

Een blik op en in de Inrigtingen van Weldadigheid te Londen 286.

Het Christus-Hospitaal. 290.

Het Bartholomeus-Hospitaal en het krankzinnighuis St. Lucas. 294.

Eerste beschouwing van de Inrigtingen ter verspreiding en bevordering van den Godsdienst. 302.

Algemeen overzigt. —

Het

Het Engelsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap. Bl. 312.

Bijlagen. 333.

I.

WAARNEMINGEN

EN

ONTMOETINGEN

OP REIZEN

IN EN BUITEN

DUITSCHLAND.

INLEIDING.

Ik heb onderſcheidene reizen gedaan. Tot *wetenſchappelijke* of *geleerde* reizen in den eigenlijken zin, die zich niet binnen het beſtek van weken of maanden laten bepalen, ontbrak het mij aanvankelijk aan middelen, naderhand aan tijd. Ook gaven mij juist de vakken, aan welke ik mijne vlijt, deels uit neiging, deels uit hoofde van beroep, inzonderheid had beſteed, veel minder aanleiding daartoe, dan wel den natuurkundigen of den taalgeleerden, den oordeelkundigen (*criticus*) of den geſchiedſchrijver. Desniettegenſtaande heb ik zeer veel op mijne reizen geleerd; veel met betrekking tot mijne *wetenſchap*, meer nog met betrekking tot het dagelijksch leven. Doch inzonderheid is datgene, wat ik als het hoogſte geluk voor mij zelven beſchouw — om namelijk met een groot aantal uitmuntende geesten in allerlei kringen van werkzaamheid ter gelijker tijd geleefd te hebben — ongetwijfeld dubbel door dezelve verhoogd, aangezien ik daardoor in de gelegenheid ben geſteld, om met zeer velen onmiddellijk in aanraking te komen, of althans eene nimmer verdwijnende beeldtenis van hen in mijn gemoed te prenten.

 LAU-

Laurens sterne heeft, gelijk bekend is, onderſcheidene verdeelingen en klasſen van reizen voorgeſlagen. Ik kan dezelve nog met eene, die hem ontgaan is, vermeerderen, t. w. van *vrijwillige* en van *gedwongene*. De meeste van de mijne waren, wel is waar, van de eerſte ſoort. Nogtans heeft mij menigmaal ook bezigheid of beroep, — eenmaal zelfs geweld, — het huis doen verlaten. Alles tegenwoordig op den achtergrond van het verledene liggende, zou ik niet gaarne ééne der *treurigſte* ervaringen zelfs misſen, maar ik zou wel wenſchen door hetgene, wat ik daarbij in kennis, moed en troost voor het tegenwoordige en voor de toekomst verzamelde, ook anderen tot nut te verſtrekken.

Dewijl de indrukken, welke menſchen en dingen in meer gevorderde jaren op ons maken, veel ſpoediger dan de eerſte zelfs, die wij uit onze kindschheid en jeugd overbrengen tot onzen ouderdom, weder verdwijnen, zoo acht ik het dienſtig ook hier met de jongſte ontmoetingen een begin te maken, zoo lang mij dezelve nog levendig in het geheugen zijn. Wordt het naderhand begeerd, dan kunnen allengskens ook de vroegere medegedeeld worden.

Bayerische
Staatsbibliothek
München

REIS

NAAR

ENGELAND,

IN HET JAAR 1819.

Van mijne vroegfte jeugd af was er geen land, dat voor mij zooveel aantrekkelijks had, als *Engeland*. Vele omftandigheden vereenigden zich, om zulks op te wekken en te verfterken.

Mijne eerfte vorming viel nog in een tijdperk, dat, in weêrwil van de fteeds talrijker wordende Hoogduitfche Klasfieke fchrijvers, nogtans de vertalingen van Engelfche dichters en proza-fchrijvers, tot de werken behoorden, welke het meest gelezen werden, en dusdoende eenen zeer aanmerkelijken invloed verkregen op de wijziging van den fmaak en de ftemming der gemoederen. In de verzameling van werken uit de fchoone letteren, van welke wij op fchool wekelijks een boek konden bekomen, ftonden naast BODMER, HALLER, KLOPSTOCK, KLEIST, GELLERT en de Hoogduitfche Weekbladen, de fchriften van MILTON, THOMSON, GLOVER, de Engelfche *Spectator*, HERVEY, RICHARDSON; benevens de eerfte Duitfche overzetting van SHAKESPEARE door WIELAND, en vooral YOUNG, wiens verhevene zwaarmoedigheid zich over alle, flechts eenigzins tot ernst geftemde jongelingen en jongedochters verfpreidde; en wij gaven doorgaans de

voorkeur aan de uitheemfche boven de inlandfche. Hoe goed men ook in vele vertolkingen moge geflaagd zijn, zoo verlangde ik toch beftendig meer naar het oorfpronkelijke, en hoe fmakeloozer ik toenmaals, uit onbekendheid met hunne beste werken, de Franfche lettervruchten vond, des te ijveriger beoefende ik de Engelfche taal; — wel is waar bij eenen man, die flechts woorden en regels van buiten kende, en wiens leertrant voor het overige zeer gefchikt zou geweest zijn, om eenen jongeling tegenzin tegen alle talen in te boezemen. Trouwens men leerde de eerfte grondbeginfels naauwkeurig, en weldra bekoorden mij de eerfte bladzijden, die ik in de *Moral Miscellanies* (Zedekundige Mengelingen) van eene zeer goede Chrestomathie las, de dichterlijk-prozaifche natuurtafereelen uit den *Spectator*, het gezigt van *Mirza*, de treffende verhalen van *Abdallah* en *Balzora* zoo uitermate, zij kwamen mij zoo verre verheven voor boven den inhoud onzer langdradige Weekbladen, met betrekking tot den *mensch*, tot de *gezellige zamenleving*, tot het *rijk der natuur* en *der zeden*, dat ik niet kon rusten, voor dat ik, ten deele door raden, ten deele door naflaan, tamelijk gemakkelijk zelfs de moeijelijkfte plaatfen kon verftaan.

Niets is meer bevorderlijk tot het fpoedig leeren van talen, dan vroegtijdige oefeningen in het *fpreken* en *fchrijven*. Ook daartoe mangelde het mij niet aan gelegenheid. Samuel thornton, een jong Engelschman, dien ik, juist vijftig jaren na onze eerfte kennismaking op fchool, te *Londen* weder ontmoette in den perfoon van eerften directeur

van

van de Bank, ſtudeerde toenmaals met mij op het *Paeedagogium*. Hij was zelden genegen tot ſpreken; het Engelsch van mijnen taalmeester betuigde hij niet te kunnen verſtaan. Het was voor hem van aanbelang, weldra Hoogduitsch te leeren ſpreken, ten einde niet uitgelagchen te worden. Maar als ik kleine briefjes aan hem ſchreef, getroostte hij zich toch de moeite om ze te verbeteren, en naderhand eene proef nemende, om de Engelſche geſchiedenis, die ons door eenen langzaam ſprekenden meester werd voorgedragen, terſtond in het Engelsch te ſchrijven, werden die opſtellen goed nagezien. Voor het overige kon hij mijne hartstogtelijke opgetogenheid over elke Engelſche uitdrukking, zelfs in zijn *Common prayer book* (dagelijksch Gebedeboek), waarin ik vlijtiger las dan hij zelf, en de bijzondere aandoening niet begrijpen, welke mij dikwerf de eenvoudigſte plaatſen van het formulier bij de begrafenis, b. v. de woorden, veroorzaakten, die de geestelijke bij het nederlaten van het lijk uitſpreekt:

„ *We commit this body to the ground, earth to earth, ashes to ashes, dust to dust!*" (*)

Zooveel aandeel heeft het *vreemde* taaleigen, en en de zelfvoldoening het te verſtaan, aan ons oordeel

(*) Wij vertrouwen dit ligchaam toe aan den grond, aarde aan aarde, asch aan asch, ſtof aan ſtof.

VERTALER.

deel over datgene, wat wij buitengewoon, ſchoon en verheven vinden.

Ik ſtreefde nu — ondanks de bekrompenheid mijner middelen — naar niets zoo zeer, dan naar het bezit van *Engelſche Werken.* Mijn ſchoolvriend ontving nu en dan Journalen, Nieuwspapieren, Aankondigingen van Boeken en andere dingen, die ik dan zorgvuldig voor verſcheuren bewaarde en liet inbinden. Daarbij begonnen wij eenen ruilhandel van Engelſche boeken en Hoogduitſche overzettingen. Sommige ſchrijvers maakten eenen diepen indruk op mijn gemoed. YOUNGS *tweede nacht* heeft ten minſte even zoo veel er toe bijgedragen, dat ik vroegtijdig de hooge waarde van den *tijd* ernſtig leerde beſeffen, als de vermaningen en voorbeelden mijner opvoeders; en eenige jaren later vervulde RICHARDSON mij met denkbeelden, die thans, wel is waar, niets meer mogen gelden, maar evenwel mij nimmer zullen berouwen.

De neiging tot alles, wat over het kanaal kwam, vond ook in mijne akademie-jaren (1771—1776) velerhande voedſel. Een paar jonge lieden van *Calcutta* in *Bengalen*, van welke de eene de zoon van den zendeling KIERNANDER was, werden aan mij toevertrouwd, toen men hen naar hun vaderland wilde terugzenden, ten einde hunne moedertaal, welke zij reeds lang hadden vergeten, weder in hun geheugen te roepen. Verder ſtudeerde (1777) hier een jonge MEIJER uit *Londen*, met wien ik veel verkeerde. Hij wilde zich tot het leeraarambt voorbereiden, en ik moest hem, die in alles, wat wij rekenen tot het godgeleerde vak te behooren, ten uiterſte onkundig was, met raad

en

en daad bijſtaan. Trouwens hij had zijn hart in *Engeland* gelaten, en hij had meer zin, om, in zijne geſprekken, op menigvuldige wandelingen met mij, over het vaderland, over het leven in *Engeland*, of over zijne geliefde te ſpreken, en aanteekeningen te maken op hare vrome en bijkans dichterlijke brieven van verſcheiden vellen, dan zich te onderhouden over de leerſtellige godgeleerdheid of uitlegkunde. Dit hielp mij meer in de taal, dan hem in de wetenſchap. Evenwel is hij — zoo weinig eischt men daar van eenen geestelijke — al ras na zijne terugkomst niet ſlechts predikant geworden, maar heeft zelfs eene gemeente verzameld en eene kerk gebouwd, nogtans zonder duurzaam gevolg, zoodat men, naauwelijks zijnen naam meer wist, toen ik onderzoek deed naar hem, die zoo vroeg was afgetreden.

In het jaar 1778 kwamen eenige uitmuntende jonge Zwitſers, WIRZ, RHAN, ORELL en CORRODI op de akademie, toen ik juist gepromoveerd was. CORRODI onderſcheidde zich naderhand door zijne geſchiedenis van het *Chiliasmus* en andere zinrijke ſchriften. Zij waren mij aanbevolen door den eerwaardigen voorſtander HESS, door LAVATER, PFENNINGER, HAEFELY en STOLZ, met wien ik door de in 1775 uitgekomen *Karakterkunde des Bijbels* in briefwisſeling was getreden. Dewijl zij afzonderlijk onderwijs in het Engelsch wenschten te hebben, maakten wij eenen aanvang met eene bloemlezing uit den *Spectator*, en eindigde met den *Cato* van ADDISSON. Aldus werd ik zelf nog gemeenzamer bekend met de Engelſche taal en letterkunde.

Door het lezen van openlijke nieuwspapieren,

 meer

meer nog van Engelſche geſchiedſchrijvers, als BURNET en HUME, vermeerderde de belangſtelling in den regeringsvorm van *Grootbrittanje*, en in de geſchiedenis der natie. Geene van alle geſchiedenisſen der nieuwere ſtaten had meer bekoorlijkheid voor mij. Zij ſcheen mij, inzonderheid in vele tijdvakken, een groot tooneelſtuk te zijn, hetwelk der overpeinzing eene onuitputtelijke ſtof aanbiedt, en voor het gevoel ſteeds nieuwe ſnaren aanroert; hetwelk men juist daarom telkens weder kan zien, zonder vermoeid te worden. Ook werd ik door gedurige herhaling, met enkele bijzonderheden zoodanig bekend, gelijk dezelve in den loop des tijds waren voorgevallen, dat mij ſlechts nog het aanſchouwelijke beeld der plaats ontbrak, waar eens die hoofdperſonen — deze ten deele zoo edele en manhaftige, ten deele zoo geduchte en verſchrikkelijke gedaanten — waren opgetreden, tot dat zij hun leven in den *Tower* eindigden, of in den *Westminſterſchen dom* ter ruste ingingen.

Desniettegenſtaande kon het verlangen naar dit ſchouwtooneel van groote gebeurtenisſen en het Pantheon van onſterfelijke Britten, eerst in jaren bevredigd worden, die eer voor rust dan tot nieuwe uitſtapjes geſchikt ſchenen. Elk ander reisplan ſcheen uitvoerlijker dan een togtje over de zee. Geene aanleiding vond ik door gelijkgezinde reisgenooten; gepaard met de overdrevene begrippen van onontbeerlijke verſpilling van tijd en geld, — zelfs het vroegtijdig opgevatte denkbeeld, dat men, om niet met den rug aangezien te worden, de taal volkomen magtig moest wezen, — dit alles matigde mijne wenſchen en verzwakte de hoop.

On-

Onverhoeds verkreeg zij een nieuw leven in de ontzettende jaren des oorlogs, toen ook ons het gezigt der hartverſcheurende ellende der duizenden, die door wonden en dood de overwinning op de ſlagvelden bij *Leipzig* hadden bevochten, naauwelijks tot het gevoel der bevrijding liet komen. Het is bekend, hoedanig *Engeland* zich toenmaals het lot der in *Duitschland* ongelukkig gewordene, op eene menschlieven wijze, aantrok. Mij werd de aangename taak opgedragen, om tolk en ſecretaris van het hier gevestigd committé te zijn. Doordien ook ons weeshuis — toenmaals een groot hospitaal van derdehalf duizend zieken en gekwetſten — van alle hulpbronnen ſchier beroofd was, knoopte ik de oude verbindtenis met mijnen Engelſchen ſchoolmakker, die medelid van het Engelsch Hulpgenootſchap was, wederom aan, en was zoo gelukkig, door hem en andere voortreffelijke mannen, namelijk de heeren STEINKOPF, SCHWABE en ACKERMANN, de ruimſte onderſteuningen te ontvangen, welke voor de ſtad en voor de weezen even zegenrijk waren.

Bij de *achting* jegens een edel volk, hetwelk het geluk, van de gruwelen eens oorlogs, die het vaste land in vuur en vlam zette, op zijn veilig eiland ſlechts van verre gade te ſlaan, door eene groote milddadigheid wilde verdienen, paarde zich thans ook de *dankbaarheid*. Wij mogten dezelve aan eenen der werkzaamſte voor *Duitschland*, den beroemden kunsthandelaar ACKERMANN, toen hij in het jaar 1818 zijn vaderland bezocht, hier ter plaatſe zelven uiten, en hem de inrigtingen der weldadigheid vertoonen, die in de jaren der verdrukking al-

almede door zijnen invloed waren behouden gebleven. Hieraan verbonden wij onwillekeurig menige redewisſeling over *Engeland*; — de overtuiging van een vriendelijk onthaal, en dat, volgens zijne verzekering, eene onvolkomene gemeenzaamheid met de taal reeds voldoende zou wezen, moest ongetwijfeld aan zijne dringende uitnoodiging nog meer gewigt bijzetten.

Toen er nu een jaar naderhand veel te zamen liep, om eene langere afwezigheid mogelijk te maken, deed zich ook onverwachts een verkieslijk *reisgezelſchap* op. Een te *Londen* reeds lang gevestigde boekhandelaar, de heer BOHTE, keerde van de paaschmis weder terug. Wie zou mij meer welkom hebben kunnen zijn, aan wiens geleide zouden mij daarenboven mijne bezorgde vrienden geruster hebben kunnen toevertrouwen, dan aan eenen in reizen ter zee en te land zeer ervarenen man, die daarbij der tale ten volle magtig was, en met de naauwkeurige kennis van het land en deszelfs zeden, de voorkomendſte en ongedwongendſte gezelligheid vereenigde. Nog een jong wel opgevoed mensch, de zoon van den regtſchapenen G. FLEISCHER te *Leipzig*, voegde zich bij ons, met oogmerk, om *Engeland* en deszelfs boekhandel te leeren kennen. In zoodanig gezelſchap was ik tevens ontſlagen van die kleine huishoudelijke zorgen, die ten minſte in den eerſten oogenblik onvermijdelijk met verdriet en verlegenheid vergezeld gaan, alhoewel zij naderhand dikwerf aan het geſprek eene vrolijke ſtemming geven, en eindelijk zelfs door de uitkomst vermaken. Want juist dat behoort tot de aangenaamheden op reis,

dat

dat zelfs het alledaagfche door nieuwheid en verrasfing een avontuurlijk voorkomen verkrijgt.

De bezigheden mijner reisgenooten op onderfcheidene plaatfen, bragten ons tot het befluit, om de heenreis over *Holland* te nemen. Dit rigtte onzen togt over *Halberftad*, *Brunswijk*, *Hanover*, *Bremen*, *Oldenburg* en een gedeelte van *Oostvriesland*. Achter *Hanover* was mij van dezen kant alles nieuw. Dit vermeerderde de belangftelling. Trouwens er was ons aan gelegen, om nergens lang te vertoeven, maar zoo fchielijk als mogelijk ons doel te bereiken. „ Wat" — mogt ik met GOETHE, in zijne reis naar *Italië* zeggen — „ wat liet ik niet al regts en links liggen, om de *eenige* gedachte uit te voeren, die bijna *te oud* in mijne ziel was geworden."

Nogtans was het, inzonderheid bij de gedachte, om waarfchijnlijk nimmer weder dezen weg langs te komen, vermakelijk, zoowel om nog eenmaal oude vrienden en bekenden de hand te drukken, en vroegere indrukken weder te verlevendigen, als dikwijls genoemde plaatfen en menfchen door eigen aanfchouwing te leeren kennen; — met hen, fchoon ter vlugt, in vriendfchaps betrekking te geraken, en dusdoende geenen dag te eindigen, zonder zich door nieuwe beeldtenisfen verrijkt, zelfs wel onvoorziens weldadige ondervindingen van liefde, dankbaarheid en welwillendheid opgedaan te hebben.

AAN-

AANTEEKENINGEN

UIT HET

DAGBOEK VAN *HALLE* TOT OP DE ZEEKUSTEN TE *HELVOETSLUIS.*

MET BIJVOEGSELS EN UITBREIDINGEN.

Wij verlieten *Halle* op den 26ſten Mei. Wie verwijdert zich voor eenen langen tijd van zijn huis, van zijne vrienden, van zijn beroep, zonder eene zekere geprangdheid des gemoeds te ontwaren? Niets opent hetzelve dan zoo ſpoedig voor de hoop en voor de vatbaarheid des tegenwoordigen oogenbliks, als een heldere hemel, een effen weg, eene ſchielijke beweging. Over dit alles mogten wij ons verheugen. De natuur omringde ons met het gansch maagdelijk tooiſel der lente. Geen wolkje vertoonde zich als een onheil ſpellend voorteeken aan den gezigteinder. De prachtigſte ondergang der zon volgde op den ſchoonſten dag. De avond verkwikte door eene lavende koelte.

Brunswijk den 28 Mei.

In den jare 1770 begroette ik voor den eerſten keer de oude *Guelfenſtad*. Tegen welke mannen zag toen ten tijde de jongeling met eerbied op! JERUSALEM aan de ſpits kwam mij toen reeds als een heilige voor, die nabij zijner verheerlijking is. EBERT, de vertaler van YOUNG, ZACHARIAE, GAERTNER, SCHMIDT — louter eerwaardige namen,

men, die mij gedeeltelijk in KLOPSTOCKS *Wingolf* ontmoet waren, onvergetelijk in de geſchiedenis der Duitſche letteren, voor welke ook zij eenen beteren tijd hebben doen aanbreken. De in vergelijking van hen veel jonger ESCHENBURG ſtond naast hen in den vollen jeugdigen bloei, fraai van gedaante en zeden, een hoog geſtemd vuur in zijne uitſpraak, heerlijke werken van Britſche kunst in zijne omtrekken. Juist aan hem had *Duitschland* zoovele inzigten met betrekking tot de *Engelſche* letterkunde te danken. Zijne overzetting van SHAKESPEARE, welke reeds in het jaar 1775 in het licht verſcheen, wettigde de groote vorderingen, die de taal en de kunst van te vertalen in de drie *lustra* (vijftien jaren) ſedert de *Wielandſche* hadden gemaakt. Hoewel zij door de *Schlegelſche*, welker hooge waarde de angstvallige getrouwheid der laatſte vertalings-ſcholen bezwaarlijk zal verdonkeren, verre werd overtroffen, behoudt zij evenwel de verdienſte, den ſmaak voor dezen helden-dramatiſche kunst in bekwame vernuften opgewekt, en een wakker ſtreven, om met hen te wedijveren, bevorderd te hebben.

Thans was ESCHENBURG de eenige, die na verloop van *vijf en veertig jaren* uit dezen edelen vriendenkring was overgebleven, en ik gebruikte den tijd, waarin voor het verder voortkomen werd gezorgd, om hem op te zoeken en om aanbeveling te vragen in dat land, in het welk hij zoo bekend was. Ons geſprek bragt ons op de oude tijden, en de veranderingen in den Duitſchen ſmaak, die de *zes en zeventig jarige*, omtrent elke verdienſte zeer billijke *Literator* reeds beleefd had.

Dat

Dat hij nogtans zelf, hoe gemeenzaam anders met de Engelſche taal, en met zoovele in zijn huis wonende Engelſchen door het *Carolinum* verbonden, het land zelf nimmer gezien had, ja thans naauwelijks nog groetenisſen aan oude kennisſen wist te geven, verwonderde en bevreemdde mij zeer. „ Zoo gaat het — zeide hij — als men telkens uitſtelt, hetgeen men gemakkelijk zou kunnen verrigten. Eindelijk overvalt ons toch de oproeping tot den laatſten togt."

En zoo is het uitgevallen! Mijn voorgevoel, om hem, den tot aan zijn uiterſte zoo werkzamen man, voor het laatst te zien, is vervuld. Hij ſtierf den 29 Febr. 1820, en *Duitschland* erkent, hoe veel hij, zonder tot de oorſpronkelijke en ſcheppende vernuften te behooren, door het putten uit de rijke bronnen zijner kundigheden in het vak der letteren, en door de juist gepaste, beknopte en algemeene ontwikkeling voor de behoefte van jonge ſtuderenden, van nut is geweest, zoowel met betrekking tot de geheele leer der wetenſchappen, als tot de klasſieke letteren in zijne handboeken; — van nut voor leeraars en leerlingen beide. (*)

Ha-

(*) J. J. ESCHENBURG, geboren te *Hamburg* 1743, ſtudeerde te *Leipzig* ſchier gelijktijdig met GOETHE; daarna te *Göttingen* onder HEYNE. Boezemvriend van den jongen JERUSALEM, wiens ongelukkige dood in *Wetzlar* gedeeltelijk de ſtof leverde tot *Werthers lijden*, en door hem aan den vader bevolen, werd hij in 1773 hoogleeraar aan het *Carolinum* te *Brunswijk*, en bleef ſedert beſtendig werkzaam, mede in het vak der ſchoone letteren. Behalve den tweemaal (1775 en 1798) bearbeiden SHAKESPEARE

ver-

Hanover, den 29ſten Mei.

Niemand, vooral geen jong reiziger, verzuime toch de gelegenheid, om eerwaardige grijsaards, in den dienst van wetenſchap of ſtaat, te leeren kennen, wier geestelijk wezen levendig en krachtvol is gebleven, ſchoon het aardſche door den allesvernielenden tijd niet ongeſchonden konde blijven. Zij zijn de beste wederlegging van den maar al te heerſchenden waan, als of elke werkzaamheid der ziel de krachten meer ondermijnde, dan ligchamelijke inſpanning, en als of eene gemakkelijke *epicuriſche* levenswijze het zeker uitzigt opende op eenen hoogen ouderdom. Binnen den kring mijner ondervinding, heb ik velen, die in zinnelijke lusten, zelfs zonder zwelgende buitenſporigheid, hunne dagen doorbragten, reeds op den helderen middag van hun leven zien verwelken, of zich zelven tot eenen last worden, terwijl een groot aantal wetenſchappelijk of met hunnen geest zeer werkzame lieden, bij-

vertaalde hij vele Engelſche werken, b. v. BROWN, WEBB, HURD, BURNEY; was tevens uitgever van het *Britſche Muſeum*. Onder zijne eigene werken zijn: *Die Theorie und Litteratur der ſchönen Wiſsenſchaften*; *die Beyſpielſammlung zu dieſer Theorie*; (8 *Bänd.*) *das Handbuch der claſsiſchen Litteratur*, *das Lehrbuch der Wiſsenſchaftskunde*, en *die Denkmäler alt-deutſcher Dichtkunst*, de belangrijkſte. Volledig kan men alles vinden, wat hij ook als mede-arbeider aan zoovele Tijdſchriften heeft gewerkt, in het Supplement-Deel tot JORDENS *Lexicon Deutſcher Dichter und Proſaisten*, *Th.* I. *ſ.* 768 en volg.

bijna het hoogſte toppunt, ja, zelfs eenen ouderdom bereikten, die bij eenen vrolijken zonne-ondergang kon vergeleken worden. Onze hoogeſcholen, onze inrigtingen tot openbaar onderwijs, zoovele andere kringen van de hoofſche levenswijze der eerſte ſtaatsmannen, leveren daarvan voldingende bewijzen op. Zelfs de ſchrijvers over *de kunst, om het menſchelijk leven te verlengen*, hebben niet onopgemerkt gelaten, hoeveel invloed, inzonderheid zekere verſtandelijke bezigheden van oudsaf op het ligchamelijk geſtel van den mensch hadden, en hebben zulks bevestigd door lange naamregisters van uitſtekende oude lieden, uit alle vakken van geleerdheid. Zou het dan niet tevens het hooge oogmerk der Voorzienigheid zijn, dat geest en ligchaam zich niet ſlechts in gelijke evenredigheid ontwikkelen en vormen, maar insgelijks eenſtemmig werken, nieuwe dingen ſcheppen of maken, en — aangezien aan het *vergankelijke* in den mensch een zeker perk is geſteld, hetwelk niet overſchreden mag worden — desniettegenſtaande het *onvergankelijke* in hem naar eene ſteeds hooger opklimmende volmaaktheid ſtreven zoude?

Deze overtuiging werd mij regt levendig, toen ik te *Hanover*, terſtond den volgenden dag na het wederzien van ESCHENBURG, den oudſten der Duitſche *wijsgeeren* en *vormers der jeugd*, J. G. H. FEDER, nog in leven vond, uit wiens leerboek ik het eerst de *Logica* en *Metaphyſica* in wetenſchappelijke orde, leerde kennen, en daarover reeds in het jaar 1777 zelf mijne eerſte akademiſche voorlezingen had gehouden. Thans was hij in zijn tachtig-

tigſte jaar (*) getreden. Welk een vrede rustte er op het, wel is waar, bleek maar nogtans door het ſprekend oog verlevendigd aangezigt; welk eene gematigdheid van oordeel, welk eene even zoo kalme tevredenheid met het tegenwoordige als geruste verwachting van de toekomst; daarbij welk eene beſtendige deelneming aan alles, wat deelneming verdient. Zelfs naauwelijks een ſpoor van de ſchier onvermijdelijke gebreken des ouderdoms, was merkbaar in zijn ſpreken. In dier voege hadden de beide verdienſtelijke, reeds ſinds lang met mij in vriendſchappelijke betrekking ſtaande ſchoolleeraars, RUHKOPF en KIRCHHOF (†), die mij bij hem bragten, vooraf al over hem geſproken. Desniettemin werd het nog overtroffen, door hetgene ik vond. „ Mogt gij — zeide de eerwaardige grijsaard bij ons afſcheid — „ uit *Engeland* terugkeerende, weder door *Hanover* komen, dan kunt gij mij *misſchien* nog wedervinden, zoo niet — ook wel," en daarbij ſloeg hij

(*) J. G. H. FEDER, geboren in 1740, *hoogleeraar in de Wijsbegeerte* te *Göttingen*, naderhand directeur van het *Georgiaanſche inſtituut* te *Hanover*; algemeen bekend als wijsgeerig ſchrijver door vele leerboeken, en zijn werk *vom menschlichen Willen*, als onderwijzer der jeugd door zijnen *neuen Emil*, en vele enkele verhandelingen.

(†) De heer Dr. RUHKOPF, *directeur van het gymnaſium*, uitgever van *Seneca*, van de — helaas onvoltooide — *Geſchichte des Schulweſens*, en andere dergelijke ſchriften. De heer Dr. KIRCHHOF, rector, (eertijds leeraar van ons *Paedagogium*) auteur van twee zeer voortreffelijke *Handleidingen tot de Franſche Spraakkunst*.

hij zijne vrome oogen ten hemel, en hij drukte mij, even getroffen als ik zelf, aan zijne borst.

Niemburg.

De barre zandweg van *Hanover* over *Neustadt* tot hier, werd, toen het gesprek, bij de hitte des dags en de langzaamheid der beweging, verflaauwde, door de stille herdenking van soortgelijke ontmoetingen aanmerkelijk verkort. Uit dien hoofde moest men, zelfs bij vlugtige reizen en doortogten, nimmer verzuimen, om hier en daar bezoeken af te leggen, dewijl men dusdoende oude betrekkingen weder aanknoopt, of nieuwe denkbeelden verzamelt, welke, als voedsel en stof tot denken, ten minste even zooveel waard zijn, als hetgene men dienstig oordeelt, om somtijds van stoffelijken voorraad ten behoeve des ligchaams op weg mede te nemen.

Ook de beide avonduren, die ik bij eenen zeer geleerden geestelijke, den heer HESSE, doorbragt, leverden zulk eenen geestelijken voorraad, en stelden ons in de herinnering zijner gesprekken ten volle schadeloos voor de ontbering van rust in den volgenden nacht, die wij voor dezen keer ons moesten getroosten, ten einde den eersten pinksterdag te *Bremen* te vieren. Eene groote reeks van onderscheidene gedachten en waarnemingen knoopte zich aan het gesprek met eenen man, die *zestien* jaren in *Afrika* als evangelisch predikant in de *Kaapstad* had gewoond, en die met zijne echtgenoote, eene inboorling van dat vreemde land, zich hier had gevestigd. Verblijdend was de verzekering, hoeveel het

het aldaar ook ware verbeterd met betrekking tot de lijfeigenen, federt de Engelfchen (1806) in het bezit van dit voorgebergte waren gekomen (*); verblijdend, van den zachten invloed te vernemen, welken de kolonie der Broedergemeente op de Hottentotten verkregen, en hoe gezegend aldaar ook het Evangelie gewerkt had. Zoo even heeft het publiek eene, door den heer HESSE vervaardigde en met aanmerkingen verrijkte vertaling der Zendelingsreize van den voortreffelijken LATROBE ontvangen, welke, tot hiertoe, onbekende ophelderingen verleent, en den toeftand der godsdienftige befchaving aldaar nader befchrijft (†).

Bremen, den 30 en 31ften Mei, 1ften Junij.

Luisterrijk zagen wij — hetwelk men te huis zoo zelden aanfchouwt — de zon uit de purperverwige zee, in het oosten oprijzen. De fchoonfte morgen, die over de verjongde natuur opging, werd verheerlijkt door de feestelijkheid van den dag. Immers het was het feest des lichts zelf, dat eens in het oosten den volkeren der aarde was ver-

(*) Indien dit berigt zich mogt bevestigen, hoe bedroevend zou zulks wezen voor onze landgenooten! En hoezeer moest elk Nederlander zich beijveren, om door heufche zeden en billijke regering deze blaam in de weinige bezittingen, die haar nog zijn overgebleven, uit te wisfchen!

VERTALER.

(†) C. T. LATROBE, *Tagebuch einer Reife von Süd-Afrika im jahr* 1815 *und* 1816, *Halle* 1820.

verſchenen. Van alle kanten werd het aangekondigd — hier in het gelui van de dorpsklokken rondom, ginds in de zindelijke kleeding der zich tot kerkgaan opſchikkende kinderen en oude lieden; overal in de plegtige ſtilte op velden en beemden, het zinnebeeld der rust, welke ook de klasſen der werklieden voor ettelijke dagen te gemoet zag. — Waarlijk, bijaldien de viering van den Zondag ook geene hoogere bedoeling had, dan zou zij toch reeds daarom een weldadig gebruik zijn, dewijl er voor de vermoeiden en belasten telkens een dag ter ontſpanning regelmatig wederkeert, waarop zij het ſtof en den druk in de dienstbaarheid der aardſche bezigheden afſchudden en hun brood toch eenmaal kunnen eten, zonder het zweet des aanſchijns.

Mijnen reisgenoot begon het hart heviger te kloppen, toen de moederſtad met haren dom en de ſpitſen der torens immer kenbaarder uit den blaauwen nevel omhoog rees, en hem de plaatſen van zijne jeugdige vermaken uit de verte in het geheugen riep. Ik zelf was voorbereid op de aanſchouwing eener aloude rijksſtad. Trouwens de eerſte indruk ontleende nieuwen luister door den gloed der zon, welken de heldere digte ruiten van ſpiegelglas aan de gebouwen op de kaai, langs de Wezer, ſchier verblindend terugkaatſten (*).

Welk

(*) Men kan zich naauwelijks het trotſche en indrukwekkende dezer gebouwen aan den breeden Wezerſtroom voorſtellen, ten zij men het vergelijke bij een gelijkſoortig gezigt te *Rotterdam* aan de *Maas*; alleenlijk ſcheen mij het gewoel en het gewemel te *Bremen* nog grooter te zijn, dan in eerstgemelde ſtad, toen ik deze ſtad vóór ruim twee jaren bezocht. VERTALER.

Welk een, zelfs het onpartijdig oordeel belemmerend onderſcheid veroorzaakt het, of men eene onbekende ſtad, en omſtreken voor den eerſten keer bij regen en ſtorm, en in de donkerheid van den nacht, of bij helder weder, of bij het ſchijnſel der volle maan, begroet! Alles, het middelmatigſte zelfs, vertoont zich alsdan vriendelijk en fraai — even zoo als in de zedelijke wereld. Immers is er zonneſchijn in het gemoed, dan werpt hij ook eenen zachten verhelderenden ſtraal op de benevelde dagen onzes levens, en doet ons zelfs eene heldere zijde van het ongeluk en de ontbering ontdekken.

Drie, in den omgang met vele voortreffelijke menſchen doorgebragte, zeer belangrijke dagen — waren maar al te ras vervlogen. Veel, van hetgene ik zag en hoorde, zou ruime ſtof opleveren, om meer uit te weiden. Maar ik mag niet uit het oog verliezen, welke weg nog te bewandelen voor mij ligt. Derhalve ſlechts losſe ſtukken!

Zelfs den vlugtigen waarnemer komt al dra een waardig beeld te gemoet van den openbaren geest der ſtad en hare bewoners. Hoewel koophandel en zucht naar voordeel hier, even als te *Lubeck* en *Hamburg*, die men met *Bremen* als de drie nog overgeblevene eerwaardigſte vertegenwoordigſters der oude *Hanzeeſteden* kan beſchouwen, het hoofddoel der burgerlijk werkzaamheid uitmaakt, zoo heeft zulks nogtans — misſchien hier juist het minst — den ſmaak voor *kunſten* en *wetenſchappen*, voor plan-

matige vorming der jeugd, voor eene zedelijke en godsdienſtige levenswijze verdrongen (*).

Dat deze ſmaak zoo velen door geleerdheid en letterkundige verdienſten uitſtekenden mannen eigen is,

(*) Ter bevestiging van het bovengemelde berigt van den hooggeleerden ſchrijver, zij het mij vergund nog iets, dat mij zelven aldaar wedervaren is, hier kortelijk mede te deelen. In het midden van December des jaars 1818, van een kort uitſtapje naar *Altona*, op verzoek van den eerwaardigen kerkeraad aldaar, dewijl men toenmaals meende eenen Hollandſchen predikant te zullen *kunnen* en *willen* beroepen, terugkeerende door deze ſtad, hadden de heeren VAN DER SMISSEN, voorname kooplieden te *Altona*, wier vriendſchap en liefde mijwaarts ik nimmer dan met aandoening kan gedenken, mij eenen aanbevelingsbrief aan den heer DREYER en Compagnie, medegegeven. Spoedig bij mijne aankomst in het uitſtekend logement *de ſtad van Philadelphia* te *Bremen*, liet ik mij bij gemelde heeren aandienen, en werd, door den heer des huizes en deszelfs waardige echtgenoote, met zulk eene deelnemende hartelijkheid ontvangen, als of wij reeds eenigen tijd vrienden geweest waren. Niet ſlechts hielpen zij mij met de uiterſte bereidvaardigheid in alles, waarbij ik hunne hulp en ſchrandere voorlichting zoo zeer in een onbekend land, bij het ſtrenge jaarſaizoen, behoefde, maar daarenboven vond ik zulk eene beſcheidene welvoegelijkheid, zulk eene openhartige vertrouwelijkheid tusſchen ouders en reeds eenigermate tot jaren van onderſcheid gevorderde kinderen, zulke goede en ongedwongen manieren, en zulk eene ootmoedige, verſtandige en opregte godsvrucht in alles en bij allen doorſtralen, dat twee a drie uren toevens voldoende waren, om ons onderling voor altijd te verbinden.

VERTALER.

is, kon mij niet onverwachts voorkomen, uit hoofde mij hunne namen reeds lang uit hunne werken bekend waren. Maar bij perſoonlijke tegenwoordigheid, ontwaart men ook weldra, onder hoevele verſchillende wijzigingen die ſmaak zich bij een niet gering aantal der, inzonderheid voor het werkzaam leven, opgevoede menſchen medegedeeld hebbe. Reeds te midden van de vorige eeuw is hier een *Duitsch gezelſchap* tot ſtand gekomen, dat, behalve deszelfs algemeen doel, nog daarenboven eene bijzondere oplettendheid op de verklaring van den in dien omtrek heerſchenden tongval vestigde, aan welke poging men de proeve van een *Bremisch-Niederſächſiſchen Wörterbuchs* (1767) heeft te danken. Zou men ook niet insgelijks de verwarringen, waartoe naderhand het *Magnetismus* van MESMER, en de *godsdienſtige geestdrift*, met welke (1786) LAVATER, als ware hij een apostel, werd ontvangen, als een kenmerk kunnen beſchouwen, hoe vatbaar men hier van oudsaf geweest zij, voor merkwaardige verſchijnſels in de natuurlijke en zedelijke wereld; daar dezelve in ſteden, alwaar geſtreng en koelzinnig onderzoekende wetenſchap haren zetel had gevestigd, ongetwijfeld minder opgang zouden gemaakt hebben.

Het muſeum, hetwelk uit zulk een gering beginſel tot zoodanig eene voortreffelijke inrigting opklom, is een duurzaam gedenkteeken van eene niet ſlechts de vorming tot den koophandel, maar tevens ook algemeene verſtandelijke beſchaving, beoogende vaderlandsliefde. Een eenig werk, de *Hawkesworthſche, verzameling der nieuwe reizen, om de wereld*, hetwelk eenige weetgierige vrienden zich

gemeenſchappelijk aanſchaften, verwekte het denkbeeld van een leesgezelſchap. Dit leesgezelſchap gaf aanleiding tot het oprigten van eene kleine boekverzameling. Daaruit ontſproot het denkbeeld eener vereeniging voor natuurkunde en natuurlijke hiſtorie; daaruit wederom de oprigting van een kabinet voor natuurlijke voortbrengſels, werktuigen, modellen, hetwelk ſedert door aanzienlijke aankoopen en vaderlandſche geſchenken, onder het uitmuntend opzigt van den door menigvuldige verdienſten beroemden hoogleeraar MERTENS, dagelijks belangrijker en leerzamer wordt; waarom het tot dit oogmerk driemaal 's weeks voor ieder toegankelijk is. Tevens vormden er zich regelmatige bijeenkomſten, om zich daarover te onderhouden en onderling daarin te oefenen, tot eindelijk het plan tot eene volledige vorming, zonder overdreven beſchaving der burgers en burgeresſen van *Bremen*, geſchikte inrigting, tot volkomene rijpheid kwam (*). Thans worden de zalen van het muſeum niet ſlechts voor diegenen geopend, die zich uit de belangrijkſte in- en buitenlandſche Tijdſchriften bekend willen maken met de geſchiedenis van den dag en de fraaije let-

(*) Volledige berigten, ook ter navolging van andere ſteden zeer leerzaam, vindt men in *de geſchiedenis van het Bremer Muſeum*, door *Dr.* A. WIENHOLD, *Bremen* 1799, die ook in het *Hanzeatisch Magazijn* van SCHMIDT, II. B. 2 Heft is overgenomen, en RUMPS *Geist des Muſeums*, 1806. Over de oprigting van een, in 1797 tot ſtand gekomen, kleiner gezelſchap, dat echter naderhand moet te niet geraakt zijn, leverde de heer Dr. STOLZ, in een opſtel in het Zwitſersch Weekblad eenige opheldering.

letteren; — het draagt ook zorg, door eene, het algemeen welzijn ten doel hebbende, boekverzameling, voor allen, die den kring hunner kundigheden naar den eenen of anderen kant willen uitbreiden. Deze boekverzameling verwezenlijkt, mijns bedunkens, reeds grootendeels, de denkbeelden, welke een echt vaderlandsch medelid, de hoogleeraar RUMP, in drie voorlezingen gedaan, in het museum, heeft ontwikkeld: „ Over eene openlijke boekverzameling, geschikt ter vorming van het algemeen." Niet minder moeten daartoe zoodanige voorlezingen zelfs bijdragen, welke bijna elken Maandag over algemeen belangrijke en leerzame onderwerpen uit de natuur, de geschiedenis, de letterkunde gedaan worden, door mannen en vrouwen in hunnen kring gevormd en naar verdere beschaving strevende. Het kan niet missen, dat er geheel andere uitwerksels hiervan moeten achterblijven, ook zelfs in den vrouwelijken kring, dan bijaldien het gansche leven slechts in eene bestendige afwisseling tusschen huishouding en toilet, speeltafel, bals en ten hoogste eene onkiesche, dikwijls zeer schadelijke lektuur uit de algemeene leesbibliotheken bestaat, zonder dat er iets hoogers of geestelijks tusschen beide komt, om te behoeden voor het verzinken in de zorgen voor het aardsche, of de verzinnelijking van den smaak door eene hartstogtelijke zucht naar vermaak. Welk eene waarde zoodanige inrigtingen juist voor groote *koopsteden* hebben, zal voor dengenen het duidelijkste uitblinken, die in de gelegenheid was, om op te merken, hoe dikwijls bij hem, die bloot koopman is, buiten de slimheid, om op winst te loeren, eene

zeer

zeer in het oog vallende bekrompenheid van verſtand plaats hebbe, weshalve er dikwerf eene onverſchilligheid, meer uit onkunde, dan uit hoogmoed bij hem gevonden wordt, nopens alle voortreffelijkheden, die buiten het geld omgaan; waarbij zich niet zelden, benevens eene bewonderende vereering van groote kapitalisten, eene ruwe minachting vertoont voor geleerdheid en kunst, of men zich althans eene meesterachtige beoordeeling veroorlooft over werken van geest en talent, inzonderheid, wanneer het meerdere geld eene bevoegdheid tot oordeelen ſchijnt te geven. „ De omgang," — zoo als de heer RUMP in zijne bovengemelde voorlezingen zoo juist aanmerkt — „ de omgang met datgene, waarin de menſchelijke geest zijne hoogere krachten beproefd heeft, namelijk met het uitgelezenſte der letterkunde van alle tijden, onderſchraagt in den *huisvader* en *burger* den *mensch;* verlevendigt in den *man*, zoowel als in de *vrouw*, eene frischheid des gemoeds en der jeugdige krachten des geestes, verleent voedſel aan de verſchillende leeftijden, en brengt de anderzins zoo akelig afſtekende wijze van beſchouwing in bevalliger overeenſtemming, terwijl zonder den zachten invloed van hetgene, waarin de heerſchende geest des tijds zich telkens openbaart, het bijkans niet anders mogelijk is, dan dat elke leeftijd ſtijf blijft hangen aan de begrippen en voorſtellingen, die in de jaren der opvoeding van ieder afzonderlijk in zwang waren." En — zou men er nog kunnen bijvoegen — wanneer de geest meermalen door de denkbeelden en gevoelens van het ware, goede en ſchoone opgewekt, wanneer door eene — niet eigen-

lijk *geleerde*, maar *geestelijke* verkeering, een band wordt onderhouden, tusſchen de verſchillende ſtanden, die hooger dan de ſlechts ligchamelijk arbeidende klasſen ſtaan, dan verſpreidt zich zulks ongetwijfeld in den gezelligen toon, en verdringt de vervelende eentoonigheid, alsmede het beuzelachtige, onbeduidende, liefdelooze en oppervlakkige geſnap, hetwelk in de kringen der zamenleving zoo heerſchende is, en dat wel onder de *mannen* zoo goed, als onder de *vrouwen*.

Om het oogmerk des muſeums zuiver te bewaren, werd eertijds het ſpelen om geld hoegenaamd volſtrekt verboden. Sedert het getal der medeleden intusſchen boven de vierhonderd liep, en men in 1806, het tegenwoordige fraaije lokaal verwierf, hetwelk over de tachtigduizend daalders gekost moet hebben, heeft men evenwel toegegeven aan den geest des tijds, en eene groote zaal voor billard- en kaartſpel moeten aanleggen.

Ik kan, alvorens ik dit kort verſlag van de voortreffelijke opvoedings-inrigting van *Bremen* eindige, den wensch niet onderdrukken, dat er toch zeer ſpoedig in eene ſoortgelijke — mij door vele aangename betrekkingen reeds ſedert mijne eerſte jeugd na aan het hart liggende — koopſtad, *Maagdeburg*, in welke thans juist een nieuwen ijver voor de opvoeding der jeugd is ontwaakt, ook een Muſeum in dien zin mogt ontluiken. De pogingen van enkele voortreffelijke mannen, letterkundige bijeenkomſten in het groote te ſtichten, en daardoor den ſtand der ongeſtudeerden nog meer te vormen en te veredelen, zijn tot dus verre niet gelukt. Trouwens zeer dik-

wijls

wijls komt het flechts op het gebruik van het regte tijdftip en de volharding van eenige weinigen aan, om ook het moeijelijkfte tot ftand te brengen, en door eenen ernftigen wil en fchitterend voorbeeld aan het geestelijke de heerfchappij over het zinnelijke te doen verkrijgen, ten minfte bij allen, die voor zulk eene verheffing vatbaar en dezelve waardig zijn.

Bremen, zich reeds van dezen kant zeer gunftig boven vele groote koopfteden onderfcheidende, doet zulks ook in warme deelneming aan de beide belangrijkfte middelen ter befchaving, welke alle klasfen der burgers in zich fluit, te weten: de *opvoeding* en de *godsdienst;* ook daarin blijft het geenszins achter. Inzonderheid heeft zich de levendigfte belangftelling, federt ettelijke jaren, voor het *fchoolwezen* vertoond. De nieuwe verordening voor de hoogere, middelbare en lagere fchoolinrigtingen, belooft de heerlijkfte vruchten (*). Alles fchijnt, vele hin-

(*) De nieuwe inrigting van het fchoolwezen te *Bremen*, werd in het jaar 1817 door eene verordening der overheid, ter algemeene kennis gebragt. Daarna hebben de opvoedings-inrigtingen drie hoofdafdeelingen verkregen. De *voorfchool*, aan welker hoofd de hoogleeraar STRACK ftaat, (zie deszelfs werkje over *de voorfchool* 1819,) vormt van acht tot veertien jaren tot verfchillende beroepsbezigheden. Voor de ftuderenden ftaat alsdan de *geleerde fchool* open, onder de leiding van den hoogleeraar SANDER. Voor hen, die eenen anderen ftand, juist niet bij uitfluiting den koophandel, verkiezen, is de *koopmansfchool*

hinderpalen en vooroordeelen door moed, ſtandvastigheid en eenen zuiveren ſmaak te boven gekomen zijnde, zich thans wel te ſchikken en in de hand te vallen. Niet dikwijls zal men zich van eenen zoodanigen kring van geoefende, voor het welſlagen der nieuwe kweekſchool zoo zeer ijverende mannen omringd vinden, als die was, welken een mijner geachtſte vrienden, de hoogleeraar STRACK, vertaler der *Natuurlijke Geſchiedenis* van ARISTOTELES, die, vooral met betrekking tot het hier beſtaande *Paedagogium*, vervolgens met betrekking tot de *Gymnaſiën* te *Wertheim* en *Dusſeldorp* zoo verdienſtelijke man in het vak der opvoeding, had verzameld, in het voor de voorſchool juist nieuw en voortreffelijk ingerigte groot ſchoolgebouw, ten einde mij den laatſten avond te *Bremen* onvergetelijk te maken.

Ook de *lutherſche* en *gereformeerde* weeshuizen, waarin men mij bragt, waren onlangs op nieuw geordend, en maakten door luchtigheid en zindelijkheid der vertrekken, gezondheid der kinderen, doelmatigheid aller inrigtingen en de vriendelijkheid der opzieners den aangenaamſten indruk.

Dat de zorg voor den godsdienst en voor de gezamenlijke kerkelijke belangen, reeds ſedert eenen geruimen tijd als eene ernſtige en gewigtige aangelegenheid is behandeld, daarvoor ſtrekt eene ganſche reeks van

ſchool onder den hoogleeraar MERTENS beſtemd. Zoo is er een welgeordend geheel ontſtaan, hetwelk in het ſchoolwezen nog op zoo vele, zelfs groote, plaatſen wordt gemist. Mogt de ijver, die doorgaans alle nieuwe inrigtingen verzelt, nimmer verſlaauwen!

van namen van uitmuntende mannen van beide belijdenisfen, ten bewijze, die ten deele — gelijk HEEREN, BREDENKAMP, MEISTER, EWALD, STOLTZ, HAEFELY (*) — aldaar geleerd en gefticht hebben, en nog leeren. De pinkfterdagen ftelden mij in de gelegenheid, om fommigen van hen zelve te kunnen hooren, — zoo als in de domkerk den grijsaard der lutherfche geestelijkheid, den heer Dr. NICOLAI en den predikant KOTTMEIJER, in de Ansgariën kerk den heer Dr. DRAESEKE (†). Eene doelmatige beoordeeling van den preêktrant dezer mannen, naar eene enkele van hen gehoorde leerrede, zou eene roekelooze onderneming, en des te overtolliger zijn, aangezien het eigendommelijk karakter en de geest van een iegelijk in hunne gedrukte opftellen zoo duidelijk doorftraalt. Met eenige andere waardige lieden van dezen ftand, gelijk b. v. met den geleerden literator H. ROTERMUND, die in fpijt van de koelheid des

(*) Het verwondert mij *hier* geene melding gemaakt te vinden van den zoo christelijken als doorgeleerden predikant G. MENKEN, wiens vele gedrukte leerredenen en losfe ftukjes, over verfchillende onderwerpen, van zijne groote kunde getuigen, en die tevens bij zoovelen in zulk eene uitftekende achting ftaat, zoodat bovengemelde vrienden ook zijnen ernst en liefde-gloed ten hoogfte roemden; trouwens, hij wordt in vervolg even aangehaald, en dit is genoeg!

VERTALER.

(†) De heer DRAESEKE is ook in ons land, door eenige van zijne leerredenen en andere ftukken, in een Nederduitsch gewaad geftoken, gunftig bekend.

VERTALER.

des publieks, aan de voortzetting van JÖCHERS *geleerd Woordenboek* tijd en kosten opofferde; met de heeren FRANKE, MENKE en BEKENN was het mij althans vergund eene in vele opzigten leerzame kennis te maken. Het verwekte een bijzonder aangenaam gevoel bij mij, bij alle, zelfs gelaatskundige zeer merkbare, verfcheidenheid van oogpunten, door zulke waarlijk befchaafde, kundige en voor hun ambt alleen levende mannen, veel minder te hooren klagen over den afkeer tegen het kerkgaan, bij het tegenwoordig geflacht en over de minachting jegens den ftand van predikant, dan thans in vele voorheen zeer kerkelijke koopfteden bijna alom wordt vernomen, en waartoe vooral daar, gelijk op vele andere plaatfen, maar al te veel grond moet gevonden worden.

Bijaldien de ijverige deelneming van alle ftanden aan de christelijke vergaderingen, niet alleen voor de uitwendige achting en verkleefdheid aan voorouderlijke gewoonten, maar tevens ten waarborg kon verftrekken voor de belangftelling des harten, omtrent den godsdienst, en omtrent de werkzame kracht van denzelven, dan zou het gezigt der opgepropt volle kerken, in weêrwil er des Zondags driemaal werd gepredikt, een zeer gunftig denkbeeld verwekken. Ik herinner mij flechts zelden iets dergelijks aangetroffen te hebben, alhoewel men niet kan ontveinzen, dat de ongelijkheid der godsdienftige ftemming onder de toehoorders, gelijk mede de perfoon en het talent van enkele mannen, geen gering aandeel hadden aan de meerdere of mindere goedkeuring.

Dat de *vereeniging* van beide belijdenisfen, die elkander weinig in getal van leden toegeven, bij den

ſmaak van zoovele inwoners voor uiterlijke — en wie zou zulks in twijfel kunnen trekken? — ook voor innerlijke godsdienſtigheid, bij voortduring zwarigheden ontmoet, heeft voorzeker zijnen grond veel minder in vroegere, zelfs geheel openbaar bekend geworden, geſchillen en twistſchriften, of in het onderſcheid van gevoelens, nopens bijzondere leerſtukken, dan wel, gelijk ſchier overal, waar men daartoe niet ten volle kan geraken, in uitwendige lang beſtaande inrigtingen, regten en voordeelen, die elke partij ſchoon al niet poogt uit te breiden, dan ten minſte te verzekeren en te behouden. Uit dien hoofde mangelt het den opgeklaarden en vredelievenden voorzeker niet, aan die *eenheid* des geestes, welke toch ſteeds de hoofdzaak blijft, en door alles, wat door dwang, overreding en overijling tot eene uitwendige vereeniging wordt beproefd, eerder verſtoord dan bevorderd zou kunnen worden. De edelen, die zich van die kinderachtige hartstogten, van welke de geestelijke ſtand zoo menigwerf is beſchuldigd, of van eene angstvallige gehechtheid aan hunne eigene meening, bevrijd gevoelen, ſtemmen ongetwijfeld toe in den wensch, dat de tijd toch eindelijk eens mogt aanbreken, dat allerwege *burgerlijke* regten, ambten en vrijheden volſtrekt niet afhankelijk waren van namen en gevoelens van enkele *kerkelijke* partijen, en zoodra dadelijk de *bevoegdheid* tot een ambt blijkt, de vraag, of iemand meer de gevoelens van LUTHER of van CALVYN toegedaan zij, in geenen deele, als dit ſlechts bewezen is, bij de keuze in aanmerking moge komen. Hoe meer de beide partijen der protestanten het nopens den hoofdinhoud der leer zoo niet eens geworden, nogtans tot elkander

der

der genaderd zijn, des te meer zou het te betreuren wezen, bijaldien onze tot ſchoolſche leerſtelſels wederom overhellende tijd tot twisten aanleiding mogt geven, die men als bijgelegd moest beſchouwen.

Zelfs ten tijde van de *Franſche overheerſching*, toonden vele wakkere mannen der verſchillende gezindten, hoe eenſtemmig zij over datgene dachten en oordeelden, hetwelk toenmaals inzonderheid noodzakelijk was; en door eigene vrijmoedigheid poogden zij ook eene vrije gezindheid en opgewekten moed onder de leden hunner gemeenten te bewaren. Mijn oude beproefde vriend, de predikant van de domkerk, KOTTMEIJER, die de kleine oplettendheden, welke ik hem en zijnen zoon in hunne akademie-jaren, als mijne huisgenooten, had bewezen, met eene gastvrijheid, door welke ik mij te eenemale te huis gevoelde, zoo rijkelijk vergold, werd zelfs het ſlagtoffer zijner vaderlandsliefde. Op bevel van SAVARY, den hertog van *Rovigo*, (toenmalige minister van policie) werd hij van wege den boozen geest, die in zijne leerredenen heerschte, en aangezien hij bij eene geheime ondervraging niet kon beſluiten tot de hem afgevorderde belofte, om vooral geene *troostgronden* aan te voeren, „ dewijl dezelve zouden kunnen doen gelooven, dat de onderdanen van den grooten NAPOLEON niet *volkomen gelukkig* waren," van zijne gemeente, zijne gade, zijne kinderen afgeſcheurd, gebannen en volle elf maanden in de pijnlijkſte onzekerheid over zijn eindelijk lot gelaten, totdat het hem in Januarij 1813 weder werd vergund, om terug te keeren, en, offchoon onder een ſtreng opzigt der policie, en daarenboven nog eens uit wantrouwen opge-

ſchort wordende, zijn ambt verder te mogen waarnemen (*). Over het geheel drukte het juk ook zwaar op deze goede ſtad, ſedert zij opgehouden had onafhankelijk te zijn, en zij even als hare zusters in dat rijk ingelijfd was, hetwelk ten laatſte gaarne gansch *Duitschland* zou hebben verzwolgen. Aan bloedige tooneelen ontbrak het zelfs niet. Binnen hare muren werden de beide dappere Oldenburgers VON FINK en BERGER, ſchoon zij hunne uiterſte pogingen hadden aangewend, om de oproermakers des volks in bedwang te houden, na eenen tot in de uren van middernacht verlengden zeer woeligen krijgsraad, onverwijld op de gewone geregtsplaats doodgeſchoten; en de eerſte, door ſommigen der ſoldaten, het moorden nog niet gewoon, ſlecht geraakt zijnde, eindigde zijn leven op de jammerlijkſte wijze. Zijn talrijk huisgezin verloor in hem eenen getrouwen echtgenoot en vader; gelijk eene troostelooze moeder BERGERS dood betreurde, welker eenigſte vreugde hij uitmaakte (†).

Voorts ſtrekte het ongetwijfeld in dit ongelukkig tijdperk tot behoud der ſtad en van velen in gevaar verkeerende burgers derzelve, dat ettelijke der achtingwaardigſte mannen als afgezanten en vertegenwoor-

(*) Men zie de — buitendien door inhoud en hartelijken toon belangrijke — verzameling: *Erhebung und Ermunterung für Christen in Predigten von* A. G. KOTTMEYER. *Bremen* 1819.

(†) Zie FINKS *und* BERGERS *Ermordung. Ein Beytrag zur Charakteristik der Franzöſiſchen Herrſchaft in Deutschland. Von* Dr. J. C. T. GILDEMEISTER. *Bremen* 1814.

woordigers naar *Parijs* gingen. Onder hen was ook de voortreffelijke arts en ſterrekundige OLBERS. Terwijl het ganſche Bremer gebied hem kent als eenen even zoo gelukkigen als onvermoeiden raadgever en helper der kranken en lijdenden, telt *Europa* hem onder de eerſte ſterrekundigen, gelijk het hem, zoo als bekend is, dan ook gelukte, om bij de vroeger bekende planeten twee nieuwe, *Pallas* in het jaar 1802, *Vesta* in 1807 te ontdekken (*). Streelend was mij de aanblik van zulk eenen beſcheiden' wijsgeer, die dikwerf, zijnen zieken rust verſchaft hebbende, de uren van den ſlaap aan zich zelven weigerde, om in *bewolkte* nachten bij het ſchijnſel der lamp de banen der kometen, der zonnen en der manen te berekenen; om in *heldere* onderzoeklievend de wonderen van het firmament te beſchouwen. Zoo vermogt hij, reeds in dezen, trouwens gewis ook in eenen hoogeren zin, het aardſche met het hemelſche te verbinden. Welk eene treurige ſtoornis moest het, bij een zoo ganſchelijk aan de kunſten en wetenſchappen toegewijd leven, voor hem zijn, toen hem zijn pligt als burger naar *Frankrijks hoofdſtad* riep. Doch hoe ten volle en hoe diep zal hij toen ook ondervonden hebben, hetgeen ENGEL in zijnen *droom* van GALILEUS, den grooten COPERNICUS in den mond legt: „ De hoogmoedige bewoners dezer paleizen mogen zich groot gevoelen, dewijl purper hunne ledematen verſiert, dewijl goud en zilver op hunne tafels het kost-

(*) Geboren in het hertogdom *Bremen* 1758. Zie over hem ZACHS *Geogr. Ephemeriden* 1799 *Sept.* bl. 283 en volg., benevens zijne *beeldtenis.*

kostbaarste aanbiedt, van de voortbrengsels van *Europa* en *Indië*. Maar — zij zijn gevangen in hun gemoed, gelijk de rupsen in hare zijde-omweefsels, die zich niet verder kunnen verroeren dan het blad, waarop zij kleven, terwijl de vrije wijsgeer op zijne hoogte treedt en de wereld overziet, of zich op vleugelen der bespiegeling tot God verheft en tusschen de sterren in zijne verbeelding wandelt."

Niet minder leerzame uren heb ik doorgebragt met eenen anderen geachten arts te *Bremen*, den heer ALBERS, wiens verhandeling over de *croup* hem reeds vóór vele jaren het eermetaal te *Parijs* deed verwerven, en wien de Duitsche artsen, benevens de eigen voortbrengsels van zijnen geest, voornamelijk de berigten van datgene te danken hebben, wat in *Amerika* en *Engeland* voor de wetenschappen wordt gedaan. Zijn reeds voor leeken, tot wier vatbaarheid hij minzaam en duidelijk onderrigtende telkens afdaalde, zijne ontleedkundige praeparaten ten uiterste belangrijk, — hoe belangrijk moeten zij dan niet vóor echte kenners zijn! Wie, trouwens naar *Engeland* reist — van wien kon hij met betere aanwijzingen en met meer voldoende aanbevelingen voorzien worden? Ik zelf ben aan hem een' der aangenaamste dagen te *Londen* verschuldigd, waarvan ik in het vervolg nader zal spreken.

De beide *onderaardsche merkwaardigheden* van *Bremen*, welke alle aardrijksbeschrijvingen den reizigers herinneren, bleven ook niet onbezocht.

De

De *loodkelder* is een groot gewelf onder het koor van den dom. In oude tijden werd het lood, waarmede een gedeelte van het dak bedekt was, daarin gegoten. Van daar de naam. Men had reeds ſedert vele eeuwen de gewoonte, om voorname perſonen, die toevallig op reis te *Bremen* ſtierven, tot nadere beſchikking daarin bij te zetten, en deed waarſchijnlijk even zoo toevallig de ontdekking, dat zij, in plaats van te verrotten, verdroogden, en in eene ſoort van *mumiën* veranderden. Zoo ziet men hier eene Engelſche gravin STANHOPE reeds over tweehonderd jaren; eenen Zweedſchen generaal, benevens zijnen adjudant en eene Zweedſche gravin, alle uit het tijdvak van den dertigjarigen oorlog; de overblijfſels van eenen verongelukten leidekker, daar naast ſoortgelijke *mumiën* van doode katten, vogels, enz. Dit verſchijnſel is ongetwijfeld verklaarbaarder, dan men zou gelooven, en wel even zoo dikwijls uit de geſteldheid der ligchamen, als uit de droogheid en den ſcherpen doortogt van lucht in de gewelven. Vele onberoemde gewelfſels zouden ten minſte enkele gelijkſoortige voorbeelden kunnen opleveren.

Het eerſte gezigt der aan de wanden ten toon geſteld onvergane ligchamen in eenen juist dergelijken kelder te *Toulouſe*, kan, wel is waar, afſchuwelijker wezen, en zelfs door de beroemde bekoorlijkheid, welke der ſchoonſte jonkvrouw van haren tijd, de heilige PAULA, ook in den dood zou bijgebleven zijn, niet aanlokkelijker worden. Trouwens, men moest te *Bremen* het door elkander ſtaan der zerken en andere gereedſchappen, zonder bouworde, zonder ergens éénig ſpoor van een zorgend

en rangschikkend opzigt, hetwelk in druk bezochte plaatsen nimmer behoorde te ontbreken, ten hoogste afkeuren. Overigens kan het bezoeken van de verblijven des doods slechts van een bijzonder aanbelang worden, door de geschiedkundige merkwaardigheid der overledenen, en voornamelijk door het verschil van hetgene zij eens — ook bloot ligchamelijk beschouwd — waren en wat zij nu zijn geworden. Deze geschiedkundige *belangrijkheid* mangelt ten eenemaal aan deze zooveel bezochte Bremer *mumiën*. Hoe geheel anders is het geval in de hofkerk te *Quedlinburg!* Als men daar in de grafzuil van de stiftdames nederdaalt, en er het lijk aanschouwt, van eene AURORA van *Königsmark*, moeder van den beroemden maarschalk van *Saksen*, hetwelk na verloop van bijkans eene eeuw nog veel beter onderhouden is, en de hoofdtrekken van het gelaat niet onkenbaar vertoont; welke gewaarwordingen, welke bespiegelingen vereenigen zich dan met de herinnering aan alle de afwisselende tooneelen van haar leven, hetwelk in onschuld werd begonnen, daarop eene prooi der verleiding geworden zijnde, aanvankelijk, wel is waar, door den schitterendsten luister en de algemeene hulde werd omringd, welke nog meer der schoonste, geestigste en beminnenswaardigste vrouw, dan der verklaarde minnares van den in pracht en wellust zwelgenden AUGUSTUS van *Polen*, werden toegebragt, doch maar al te spoedig in de bitterste gevoelens van minachting en vervolging van de door haat en nijd gloeijende dames van het stift, waarin zij abdis was, uitteerde. „ Wie kon — zegt een harer levensbeschrijvers — bij de grafzerk dezer vrouw staan en ha-

hare lotgevallen overdenken, zonder zich toe te geven in eene diepe en ernſtige ontroering? Weinige waren in zulk eenen hoogen graad bekwaam, om gelukkig te zijn en gelukkig te maken, als deze, en hoe ſchaars viel haar dit ten deel. Zelden is er voorzeker eenig offer gebragt aan den wellust van eenen vorst, dat dit in waarde overtrof. Ongedwongen onſchuld, hooge beſchaving van geest, een gevoelig hart, een zuivere ſmaak voor al het ſchoone en goede, volledige bevrijding van elken lagen en onreinen hartstogt; zeldzame vaardigheid in alle levendige talen en elk kunstvermogen, geſchikt ter bereiking van het genot der edelſte gezelligheid, en daarenboven ſchoonheid en bevalligheid in zulk eene hooge mate! En dit alles werd aan het zinnelijk genot van eenen vorst prijs gegeven, die ſlechts dit kende en geen oogenblik aarzelde, om daaraan alles op te offeren! Weinige jaren – en de bedwelming was voorbij. —— Aldus verſpilde zij bijkans geheel haar leven, dat voor haar de volheid van het ſchoonſte en zuiverſte vrouwelijk en moederlijk aanwezen, werken en genot zou hebben kunnen worden, en, bij de bewaring van hare onſchuld, ook ongetwijfeld zou geworden zijn (*)."

Uit deze ſombere graven, waar zelfs de langzame vergankelijkheid der eens levenden, het beeld des doods ſlechts nog des te afgrijsſelijker maakt, gingen wij onmiddellijk, in de met regt heinde en verre beroem-

(*) Zie MARIA AURORA, *Gravin van Köningsmark, abdis van het ſtift Quedlinburg*, geboren 1678, geſtorven 1728, door J. D. ROSS, in *Biographen*, II. *Th.* *ſ.* 129.

roëmde gewelven, boven welke het ſtadhuis en de beurs zich verheffen. Welk eene tegenſtrijdigheid! Dáár de ſtilte des doods; hier het vrolijke leven der vreugde en des genots. Na volbragte dagelijkſche bezigheden verzamelen zich hier de burgers der ſtad, rangſchikken zich groepswijze in kleinere en grootere gemakkelijk ingerigte loges, waarin ook nu en dan maaltijden worden gegeven, tot vertrouwelijke geſprekken, en vergeten, bij den beker, met het ſap der edelſte druiven gevuld, ten minſte voor ettelijke uren hunne zorgen en moeiten. Daarbij vermaakt zich dan tevens de vaderlandlievende Bremer met het gezigt van de overoude vaten,

„ Wier ruggen meer dan honderd jaren torſchen;"

als eene rijke nalatenſchap van zijne voorvaderen; vermaakt zich dubbel daarmede, hoe van nader bij het gevaar dreigde, om deze erfenis van een gelukkig verleden openlijk ten verkoop te zien aanbieden, bijaldien niet juist te regter tijd het jaar der verloſſing van de vreemde heerſchappij ware verſchenen. Ook de arts, geen middel meer ziende, om het kwijnende leven, ware het ook ſlechts voor eenen korten tijd, te verlengen, wendt zich tot het binnenſte heiligdom der *roos* of der *twaalf apostelen*, die den kranken geene gave weigeren van den kostelijkſten tot levensolie veredelden wijn ter laſenis (*). Immers, men biedt zelfs den vreemdeling, wan-

(*) „ De kelder van het ſtadhuis," — zegt ROLLER in *de Geſchiedenis der ſtad Bremen*, (1799) „ bevat eene groote menigte vaten, en heeft zijne weêrga niet in geheel *Duitsch-*

wanneer het hem, even als mij, vergund is, om deze ſchatten onder het geleiden van eenen welwillenden Senator te bezoeken, proeven van den kostbaarſten aan, en naauwelijks kan hij ergens beter leeren verſtaan, wat KLOPSTOCK tot roem van den vaderlandſchen wijn getuigt:

„ Uw balſemgeur, riekt in de avondlucht,
Gelijk der bloemen geur, aan den zoom der beek.
Gij zijt het waardig, dat gij den Duitſchen geest
Nabootst! Zijt gloeijend, niet opvliegend,
Onbedwelmd, ſterk en bevrijd van ligte ſchuim (*).”

Duitschland. — Het gedeelte, hetwelk men uit hoofde van eene aldaar aanwezige ſchilderij, de *roos* noemt, bevat den oudſten wijn. Hierop volgen twaalf vaten, die men den naam van *apostelen* heeft gegeven, en onder welke hier JUDAS ISCARIOTH boven aan ſtaat. Men heeft gepoogd, om uit te rekenen, hoe duur de waarde van elke flesch zou te ſtaan komen, bijaldien men de jaarlijkſche aanvulling van ieder vat tien per cent van den inkoopsprijs aanſlaan, en renten op renten er wilde bijvoegen. Doch de oplosſing van dit voorſtel ontmoet groote zwarigheid. In alle gevallen zou de eigenlijke ſom zelfs den rijkſten lekkerbek te hoog zijn.

(*) *Du duftest Balſam, wie mit der Abendluft*
Der Würze Blume an dem Geſtade dampft.
Du bist es würdig, daſs du den deutſchen Geist
Nachahmst! Bist glühend, nicht aufflammend,
Taumellos, ſtark und von leichtem Schaum leer.

Ol-

Oldenburg, den 2den, *Leer*, den 3den, *Aurich*, den 4den Junij.

Ten deele door Breemsch, ten deele door Hanoversch gebied, leidt de vaak vervelende weg naar *Oldenburg*. Wij bereikten het nog tijdig genoeg, om een volledig overzigt van de ſtad, van den rijken hertogelijken plantentuin, den aangenamen aanleg en de ligging van het ſlot te verkrijgen. Ik leerde den zeer verdienſtelijken directeur van het onder hem bloeijend *gymnaſium*, den heer RIKLEF, in perſoon kennen; hij vereenigt, wat niet altijd het geval is, den warmſten ijver voor zijn onderwijs met zeer groote *letterkundige* werkzaamheid, zoodat hij ook van tijd tot tijd wakkere ſcholieren aan onze hoogeſchool bezorgt.

Gaarne zie ik de ſtudeerkamers der geleerde mannen. Zij hebben even als hunne bewoners een zeer verſchillend gelaat. Inzonderheid behaagt bij den ſchoolonderwijzer — hetwelk zoovelen, of door de bekrompenheid hunner omſtandigheden, of door weelde tot andere uitgaven genoopt, ontbreekt — zulk een zoo ruime ſchat van boeken, als hier te vinden was. De opgeſtapelde werken op lange ſtudeertafels, getuigden beter van de *manus diurna et nocturna*, die dezelve naarſtig gebruikt, dan elders de angstvallige orde in toegeſloten kasſen. Onverwacht kon trouwens eene bloeijende ſchool daar niet voorkomen, waar, zoo als hier het geval is, een regent in de nabijheid woont, die de wetenſchappen niet ſlechts bevordert en onder zijne

be-

bescherming neemt, maar ook zelf kent en hare voorstanders weet te waarderen.

Waar het Oldenburgsche eindigt, treedt men terstond in *Oostvriesland*, een, wel is waar, klein, maar door menigvuldige bijzonderheden zich onderscheidend wingewest. Ten westen en noorden bedreigd door de golven des Oceaans — welke verbazende inspanning van menschelijke krachten moet het, sedert onheugelijke tijden, gekost hebben, om het geweld van het verschrikkelijkste element te breidelen, of tegen hetzelve door onafzienbaar lange dijken, te beveiligen, wanneer van tijd tot tijd de vloed, als ter schadeloosstelling voor haren roof, nieuw land aanspoelt, om, door omdijking, *polders* daaruit te vormen (*). De landstreek, door welke onze weg liep, veroorzaakte het aangenaamst *contrast* met de zandige heide-gronden, welke wij doorgekomen waren. Wij vonden ons verrast door de weelderige voortbrengsels van den vruchtbaren bodem, omringd met lagchende door Vriesche kudden vervrolijkte weiden. De dorpen werden, door hunne van tigchelsteenen gebouwde, met heldere kleuren geverwde huizen, bevalliger en zindelijker. Eene verfrisschende koelte woei ons uit de lommer der boschaadjen tegen. Zoo bereikten wij *Leer* tegen den avond. De aardrijkskundigen beschrijven het slechts als een marktvlek; door de netheid veler huizen van particulieren, doch nog meer door de

woe-

(*) Zeer volledig en grondig is dit onderwerp in J. C. FREESE's — helaas niet voltooide — *beschrijving van Oostvriesland en Haarlingerland*, *Aurich* 1796, behandeld.

woelige beweging op de ſtraten, verwekt het nogtans het denkbeeld van eene, wel is waar, kleine maar zeer welvarende ſtad. Ook daardoor wordt het reeds levendiger, dat de *Lede*, die hier in de *Eems* vloeit, met haar ſtroomt naar de *Noordzee*, hetwelk den ſcheepsbouw en ſcheepvaart bevordert en lokt. Ook hier vervrolijkten oude waarde vrienden mij den avond door hunne hartelijkheid.

De regte weg naar *Holland* zou over *Emden* geloopen hebben. Eene bijzondere aangelegenheid trok mij nogtans naar *Aurich*, de hoofdſtad en voormaligen rijkszetel des vorſtendoms. Het was mij, als of ik aldaar mijne jeugd doorgebragt hebbende, aan de hoven van den laatſten vorst en vorſtin, met welke in den jare 1744 de ſtam uitſtierf, en het land aan *Pruisſen* verviel, in het paleis, in de vorſtelijke boekverzameling, in de hooge lommerrijke dreven van het park, in de oude ſtadskerk, zelfs in menig een burgerwoning zoo geheel t'huis geweest ware, dat ik ook thans mij alles nog kon herinneren. Zulk eenen ſterken indruk hadden in mijne eerſte jeugd de levendige verhalen van eene door geest en karakter uitmuntende, uit *Aurich* afkomſtige, vrouw, aan wie ik, bij het vroegtijdig verlies mijner ouders, een groot gedeelte mijner eigene vorming te danken had, op mijne verbeelding gemaakt (*). Zij zelve — zoo

(*) Zij was de dochter des hofmaarſchalks VON WURMB, (wiens grafnaald, welke de dankbaarheid van zijnen vorst voor hem heeft opgerigt, ik in de groote kerk vond,) en der *opperhofmeesteres* der laatſte prinſes. Zoo wies zij op in den kring van het hof. De zuster van haren vader was

zoo als doorgaans met oude lieden het geval is, — ſprak zoo gaarne over hare jeugdige jaren. Met eenen ſchranderen blik had zij, eene halve eeuw, menſchen en menſchelijke betrekkingen oplettend gadegeſlagen en onderzocht, en mij zelve dusdoende eene menigte praktikale kundigheden, denkbeelden en levensregelen medegedeeld, welke ſcholen en boeken mij nimmer hadden kunnen verſchaffen. Ik was misſchien gemeenzamer bekend met vele plaatſelijke en geſchiedkundige bijzonderheden, dan zelfs de oudſte tegenwoordige inwoners der ſtad, wier herinnering zich niet tot die oude tijden uitſtrekt, welke mij echter uit die zoo dikwijls gehoorde verhalen, gelijk eene vaak aanſchouwde groote ſchilderij, ſteeds levendig voor den geest was gebleven. Inderdaad ik vroeg vruchteloos naar vele dingen. Niemand kon mij opheldering geven. Het verledene was met het oude vorſtelijke huis in de alverzwelgende zee der vergetelheid verzonken.

Eer ik verder ga, zij het mij vergund, hier een paar zielkundige opmerkingen met betrekking tot de opvoeding, in te lasſchen.

Vooreerst — bedrieg ik mij of is het zoo? — mij komt het voor, als of het geſlacht van onzen leeftijd — ſteeds minder bedreven ware in de geſchiedenis der naaste voorzaten en zelfs aan hunnen eigenen ſtam.

was de gade mijns overgrootvaders, des ſtichters van het weeshuis te *Halle*, A. H. FRANKE. Zij zelve was gehuwd met eenen Oostvrieſchen lijfarts LYSTHENIUS, die naderhand te *Halle* woonde. Als kinderlooze weduwe nam zij mij als wees aan, en deed meer voor mij, dan immer vader en moeder hadden kunnen doen.

ſtam. Ik wil daarmede den hoogen ouderdom niet vergelijken, toen de gebeurtenisſen van ganſche eeuwen alleen door overlevering van mond tot mond, ja, zelfs de kleinſte omſtandigheden, niet verloren gingen. Want toen was de ſchrijfkunst nog niet uitgevonden. Trouwens, ook naderhand, toen familie-kringen en huisſelijkheid nog meer heerſchende gewoonten waren, zaten de ouders veel meer te midden der kinderen. Als zij dan in gezelligen kout vertelden, *waar* en *hoe* eertijds hun vader en hunne moeder en hunne groot- en overgrootouders, en in welke betere of ſlechtere, rustigere of oorlogzuchtigere tijden zij geleefd hadden en geſtorven waren; wat zij bij hun leven al vreugde en ſmart ondervonden, wat zij gedaan en geleden hadden; hoe enkele van den ſtam opgekomen, andere ondergegaan waren, wanneer zij zoo over den geſchiedkundigen tekst uitweidden, dien zij welligt in de korte hoofdzaak achter of voor hunnen huisbijbel, welke een dierbaar erfſtuk was, hadden opgeteekend — dan, zeg ik, hingen de kinderen aan de lippen der vaders en moeders, en zoo werd het groote met het kleine van geſlacht tot geſlacht onuitwischbaar. De mensch bleef zoo ten eenemaal t'huis onder de zijnen, en wat deze hadden uitgeoefend, verbeterd en opgebouwd, ſtrekte ook hun tot troost en leering. Inzonderheid verkregen zij dus ook een juist oordeel over de voormalige geſteldheid, en het werd hun duidelijk, dat er weinig nieuws onder de zon is. Waar — ik heb vooral de huizen der vermogenden op het oog — de ouders zich vroegtijdig van de kinderen afzonderen, waar het aldus uitgebreide gezellige leven deze naar de

kin-

kinderkamer verdringt, daar vervalt dit voordeel. De onverstandige houdt zich dan slechts bezig met den onverstandige. De lectuur — al te vroeg en zoo onbestuurd — kan het levendige gesprek en den invloed van eenen beschaafden geest op het voorwerp, dat gevormd moet worden, nimmer vergoeden. Want het kind ontvangt slechts, zonder naar buiten te werken en zich mede te deelen, dewijl niemand zijne mededeelingen hooren of teregtwijzen wil. *Betweterij* komt wel in het jeugdig gemoed, en het knaapje zoowel als het meisje kent in den teederen leeftijd meer van de wereld, dan voormaals de volwassene jongelingen en meisjes. Maar in den kring, welken de natuur den jongen wereldburger heeft aangewezen, blijven zij vreemdelingen.

Bovendien is het niet te beschrijven, hoe vast alle indrukken zich hechten in de ziel, welke dezelve in de jaren der kindschheid en der jeugd heeft ontvangen. Wanneer het geheugen, hetwelk onder alle geestvermogens altijd het eerst begint af te slijten, bijkans alle kracht verliest, om iets nieuws te behouden, dan slaan zij vast, of dringen steeds meer ten voorschijn; juist zoo als in oude perkamenten, over welker eersten uitgewischten tekst een tweede is geschreven (*codices rescriptos* — *herschreven handschriften* — noemen de geleerden dezelve,) de eerste letters dikwerf de latere verdonkeren. Daarom moesten alle degene, die door God met kinderen zijn gezegend, wel bedenken, *wat* en *hoeveel* er nog op den onbeschreven grond huns geestes moest gegraveerd worden. Want juist dit pleegt den mensch bij te blijven, gedu-

rende zijn ganſche leven. Het zal altijd eenig aandeel hebben aan zijne begrippen, zijne oordeelvellingen en gevoelens. Het zal hem het vinden en begrijpen der waarheid moeijelijker of gemakkelijker maken. Namelijk, het zal ſteeds met zijne godsdienſtige ſtemming in verband ſtaan. Hetgene in den drang en de verſtrooijingen des levens ſcheen verloren te zijn geraakt, meldt zich onverhoeds in den ouderdom weder aan, en vindt eerder vat, dan al het nieuwere, zelfs dan het ongetwijfeld betere. Zoo menig verſchijnſel van onzen tijd, zoo menige afval tot voormalig geloof en voormalige inbeelding — kan alleen verklaard worden door de onverwinnelijke magt der eerſte indrukken.

Doch laat ons naar *Aurich* wederkeeren! Het beeld, dat ik uit zoovele verhalen daarvan in mijne verbeelding omdroeg, vond ik ſlechts ten deele in de wezenlijke wereld weder. In het oude ſlot had ik mij kunnen t'huis vinden. Ik kende alle inrigtingen en gelegenheden, wist zooveel van hetgene er in de vertrekken voor zeventig en tachtig jaren was gebeurd, welke belangrijke en onbelangrijke, ten deele vergetene, ten deele in de geſchiedenis voortlevende, daar hunne rollen hadden geſpeeld; hoe de' laatſte afſtammeling van den grooten EDZARD ſlechts deszelfs naam, niets integendeel van deszelfs geest had overgeërfd, en hoe onbeduidend hij naast eene, zelfs door FREDERIK II onderſcheidene, prinſes zich vertoonde, die ſlechts al te veel geestelijke be-

behoeften had, — *excelſi animi dotibus conſpicua*, (uitmuntend door de gaven van eenen verhevenen geest) zegt het opſchrift op de plaat van de zerk — om zich met zulk eenen zwakken gemaal gelukkig te gevoelen (*).

In de bibliotheek, tot welke zij dikwijls uit tijdverveling, door de levenswijze aan het hof, met hare even vernuftige kamerjuffer, (mijne opvoedſter in het vervolg) hare toevlugt nam, waren nog ſlechts ledige kasſen. Men vertoonde mij, in het voormalig kabinet van den laatstvorigen prins, den verſtandigen GEORG ALBRECHT, eenige ſobere overblijfſels van vroegere tijden. Niet te eenemaal onervaren zijnde, in de geſchiedenis des lands, herinnerde ik mij zeer levendig, hoe vaak hem juist hier zijn kanſelier BRENNEISEN, zelf hard als ijzer, met zijne onbuigzame geaardheid, in verlegenheid gebragt, en in de overmaat zijner dienstvaardigheid, elke toenadering van den regent tot zijne ontevredene landſtenden, en zijn zwaar belast volk, zou verijdeld hebben, zoodat — iets ongehoord in eenen tijd, toen keizer en rijk nog iets golden — de bezwaren over dit kleine landje tot eenen bloedigen oorlog aanleiding gaven. Hoe had nu alle ſtrijd een einde! Hoe vergeten en verwaarloosd lagen daar de oude gedenkſtukken, regerings-zegels, vorſtelij-

(*) In de *Denkwürdigkeiten der Markgräfin von Bayreuth*, hare ſchoonzuster, (*Tubingen* 1811. I. D)' vind ik eene zeer ongunſtige karakterſchets der prinſes. Wie zou thans nog kunnen beſlisſen, wie van beide, bij zooveel overeenkomst van verſtand en hartstogtelijkheid tusſchen haar, gelijk had?

lijke zegelringen, met ſtof bedekt in de laden van onaanzienlijke kasſen! Hoe knaagde de worm des tijds aan de weinige nog overgeblevene gebrekkige gereedſchappen! Trouwens, over hoe weinige veel grootere vorſtelijke huizen en vorſtelijke paleizen is op dezelfde wijze alreede ſinds lang het einde aangebroken.

Een overblijfſel uit het tijdvak der hervorming, trok mijne aandacht; een fraai gedenkteeken van zuivere kinderlijke gehoorzaamheid en bereidvaardige zelfverloochening. Graaf EDZARD, die van 1494 tot 1528 regeerde, en wien de geſchiedſchrijvers met den naam van den *grooten* beſtempelen — *heros inclytus*, zegt UBBO EMMIUS van hem, *et in hac gente maximus, amator populi pacificus, et a populo plus paene quam par aut quam credi poterat amatus* (*), (een beroemd held en in dit geſlacht de grootſte, vreedzaam beminnaar des des volks; en door het volk ſchier meer dan billijk of geloofelijk is bemind,) beſtemde zijne tweede dochter THEDA, zeer jong zijnde, voor het kloosterleven. Naauwelijks was zij intusſchen den kinderja-

(*) Te midden der ſtormen, toen de magtigſte vorſten van *Duitschland* op hem losrukten, hem den ondergang zwoeren, toen de keizer hem met den banvloek vervolgde, *Groningen*, dat hij onder zijne beſcherming had genomen, hem ontrouw werd, en de hertog VAN GELDER zijn verbond brak, toen bleef EDZARD onverſchrokken. — De nakomelingen bewonderen hem als eenen even grooten ſtaatsman als wijzen wetgever. Nog lang na zijnen dood ſpreken zij van hem met geestdrift. Aldus vangt WIARDA de voortreffelijke karakterſchets van dezen regent aan, welke verdient in haar geheel gelezen te worden. Zie zijne *Ostfriesiſche Geſchichte*, 2 *B.* *ſ.* 334.

jaren ontwasſen en in het klooster Mariënthal, in de ſtad *Norden* getreden, of zij meldde het aan haren vader in eenen eerbiedigen, ten hoogſte naïven brief, en zond hem daarbij eene lok van haar fraai goudgeel haar. Beide deze dingen hebben den ondergang van haar ſtamhuis overleefd. Ik vond ze onder andere gedenkſtukken en papieren. Men zal dien, hoop ik, niet zonder deelneming en ontroering lezen, dewijl dezelve even zoo karakteristiek hare gemoedsſtemming uitdrukt, als hij de eenvoudigheid en vergenoegdheid des tijdperks kenteekent. Ik geef hem, aangezien het oude Oostvrieſche Duitsch niet voor alle lezers verſtaanbaar mogt wezen, in eene woordelijk getrouwe overzetting. Hij is vrij duidelijk met latijnſche letters geſchreven.

„ Weledele, welgeboren, genadige,
„ waarde, lieve vader!

„ Uwe *goedgunſtige liefde* zal wel vergunnen te „ vernemen, dat ik mij in het *geestelijk gewaad* „ heb laten verkleeden; en mijn haar is mij afge„ ſneden, waarvan ik eene lok hiernevens zende.

„ *Waarde, geliefde vader;* ware het niet om „ het loon, dat ik mij daarvan beloof, en uit „ liefde tot mijnen dierbaren vader, dan zou ik „ nimmer daartoe hebben kunnen beſluiten, dewijl „ het mij altijd zeer tegen de borst heeft geſtoo„ ten, om in een klooster te gaan. Doch, mijn „ lieve vader, er zal niets door mij geſchieden, „ waardoor ik uwe liefde ongehoorzaam zou „ worden. Lieve vader! ik heb er mij nu ook te„ vreden onder geſchikt en mij ganſchelijk overge-

„ geven in de hand van God, en hoop op het
„ gebed der kloosterjuffers, die alle te zamen zoo
„ hartelijk voor mij bidden, dat ik als eene goede
„ kloosternon zal leven en ſterven, (*en goet geist-*
„ *lyk menſche wil leven enn ſterven.*) Ook zal ik
„ dag en nacht, voor mijnen lieven vader en mijne
„ lieve moeder, en mijne lieve grootmoeder en
„ alle mijne lieve vrienden levende en ſtervende
„ bidden. *Lieve waarde vader*, de abt en de
„ abdis hebben zooveel voor mij gedaan, dat ik
„ hen niet genoeg kan bedanken; zij hebben ook
„ beter zorg gedragen voor mijne kleeding, dan
„ voor die van eenige andere voor mij en de
„ abdis en de lieve juffers gaven mij geſchenken,
„ en deelden mij van hare armoede mede, wat
„ zij hadden. De abt wilde de jufferen gaarne
„ een ton bier ten geſchenk gegeven hebben, op-
„ dat wij (ten dage der verkleeding) vrolijker bij
„ elkander hadden kunnen zijn; maar hij kon het
„ in gansch *Norden* niet bekomen; naderhand gaf
„ hij toch zelf van het zijne, al wat hij had.
„ En van *Emden* bragt hij mij *vier ellen zwart*
„ *floers* mede. *Waarde lieve vader!* mijn lief
„ zustertje jonkvrouw ANNE is uitermate bedroefd,
„ dat haar lieve vader haar niet met mij het geeste-
„ lijk kleed heeft laten aantrekken, en verzoekt mij
„ alle oogenblikken, daarom te ſchrijven. Als zij
„ zelve konde ſchrijven, dan zou zij het zelve
„ gaarne doen en verzoeken, hetgene zij zoo har-
„ telijk wenscht, dat zij zich ook hare haren kon
„ laten afſnijden en in het klooster blijven, waaruit
„ zij niet wilde gaan, zoolang als zij leefde. Bij
„ die gezindheid wil zij volharden — heeft zij mij

„ ge-

„ gezegd — dat zou ik toch ſchrijven en zij ziet
„ verlangend uit naar antwoord. Mijn lieve vader,
„ gij kunt dat immers wel toeſtaan, doordien zij
„ hare zinnen zoo vast daarop gezet heeft. Het
„ konde ligt gebeuren, dat haar naderhand de we-
„ reld te goed beviel, en als zij dan ook in het
„ klooster moest, dan zou het haar heel bitter
„ vallen. Wij beide dochters verzoeken daarenboven
„ onzen lieven vader zeer vriendelijk, dat hij ons ook
„ ons lieve zustertje ARMGARD gelieve te zenden;
„ opdat wij beſtendig bij een blijven en troost van el-
„ kander zouden kunnen hebben. De abdis laat mijnen
„ lieven vader vriendelijk groeten en honderddui-
„ zendmaal goeden nacht wenſchen. Dat doe ik
„ insgelijks aan alle mijne lieve vrienden; ook de
„ juffers verzoeken mij zulks. Niets meer voor
„ ditmaal. God behoede mijnen lieven vader en be-
„ ware hem lang vrolijk en gezond!

„ Geſchreven in haast op St. *Lukas*-dag.

„ THEDA, uw lieve dochter."

De graaf EDZARD vermoedde wel niet, toen hij — ongeveer in het jaar 1514 — dezen brief ontving, dat hij zelf weinige jaren later onder de vorſten zoude behooren, die LUTHERS leer aannamen. Hij was het, die de hervorming met even zooveel vrijmoedigheid als beleid, en zonder onderdrukking van het oud geloof, in zijn land invoerde, en in dezelfde ſtad, alwaar zijne dochter in het klooster was geweest, eenen leerling van LUTHER in JOHAN STEFFENS tot Evangelisch predikant beriep. Ook THEDA heeft haar klooster ontbonden gezien, vervolgens

ſtil te *Aurich* geleefd, en toen het hof onder EDZARD II al te woelig werd, begaf zij zich te *Norden* in de eenzaamheid.

Zoowel over den voortgang der hervorming, als over de menigvuldige lotgevallen, welke vroeger en later dit kleine belangrijke land heeft ondervonden, verleent WIARDA's *Oostvrieſche geſchiedenis* de volledigſte opheldering. Wel mogen de Oostvriezen hoogmoedig zijn op eenen ſchrijver, die den roem zijner voorzaten — want reeds in de vijftiende eeuw was er een WIARDA *podesta* of *dictator* van *Vriesland* — zoo waardiglijk handhavende, zich op velerhande wijze der burgerkroon waardig heeft gemaakt. Ook dezen bejaarden man, in menigerlei opzigten, zooveel overeenkomst hebbende met de beide bovengemelden, te leeren kennen, zou alleen den omweg vergoed hebben. Weinige kleine en zelfs groote vorſtendommen, konden zich beroemen op eenen geſchiedſchrijver, die met zulk eene kunde van het land en deszelfs lotgevallen, zooveel dikwerf wezenlijk *Herodotiſche* eenvoudigheid en klaarheid in de voorſtelling, en waar het onderwerp zulks vereischt, toch zulk eenen levendigen gloed der verwen kan vereenigen, en zelfs bij ondankbare en ſchrale ſtof door kleine veel beduidende trekken, belang weet in te boezemen (*). En niet alleen met be-trek-

(*) *Volſtändige Ostfrieſiſche Geſchichte*, 1—10 *Band. Aurich* 1791—1816. Reeds vroeger waren er onderſcheidene werken over Vrieſche regten en Saliſche wetten in het licht verſchenen, als b. v. het *Aſegaboek*, een *oud Friesch Wetboek der Rüsttringer*, *Berlin* 1805.

trekking tot de geſchiedenis en de regtsgeleerdheid; maar ook tot de taalkunde heeft hij zich in zijne geſchiedenis der uitgeſtorvene oude Vrieſche of Sakſiſche taal; in zijn *oud Vriesch Woordenboek*, en zijn ten uiterſte belangrijk werk over de Duitſche *voor-* en *toenamen* zeer verdienſtelijk gemaakt, ja nog tegenwoordig is de naſporing en beoefening der vaderlandſche oudheid de bezigheid, bij welke hij, een acht en zeventigjarige opgeruimde en vrolijke grijsaard, rust vindt van langdurige werkzaamheid in verſchillende gewigtige ambten, van het *ſecretariaat* bij het gewest en van het *land-ſyndicaat*. Hij vertoonde ons een bij uitſtek merkwaardig nog ongedrukt handſchrift: *Die Willkühren der Brokmers*, (*Statuten der Brokmers*,) hetwelk, blijkens de opmerking, van den afſchrijver aan het ſlot uit het jaar 1345 afſtamt (*). Het behelsde de ſtaatsbetrekkingen van eene volſtrekt vrije volkplanting, welke de ſtreken rondom *Aurich* bewoonde, noch aan den keizer, noch aan het rijk, noch aan eenigen vorst of graaf ſchatting betaalde, aan de geestelijkheid tot geene tienden was verpligt, geen opperhoofd als beſchermer, geenen adel en geene andere overheid, dan de jaarlijks uit haar midden verkorene regters erkende, en deze uit tweehonderd twintig artikelen beſtaande, ſtatuten uit eigen volkomen volksgezag had vastgeſteld. In dezelve is geen ſpoor

(*) De heer VON WICHT heeft het eerst (1732) eenen *Codex* van deze merkwaardige wetten ontdekt, en in de voorrede voor zijn *Oostvriesch Landregt* (1746) beſchreven. De *Wiardaſche Codex* wijkt echter aanmerkelijk daarvan af.

ſpoor van Romeinsch of Kanoniek regt. Zij zijn een hoogstmerkwaardig gedenkteeken van zuiver Germaniſche wetgeving. De heer WIARDA had, uit hoofde zij in de geheel oude onvervalschte *Vrieſche taal* zijn opgeſteld, eene vertaling er bijgevoegd, en beleeft thans nog de vreugde, van dit werk gedrukt te zien.

Over het geheel zijn er onder de Oostvriezen altijd ervarene geleerden geweest. De warme gehechtheid aan het vaderland, namelijk, welke hen onderſcheidt, heeft, in den eigenlijkſten zin, eene *echt vaderlandſche letterkunde* en een onderzoek verwekt, aan hetwelk ook de kleinſte bijzonderheden uit vroegere en latere tijden niet ontſnapt zijn. Den voormaligen geſchiedſchrijver UBBO EMMIUS ſtelde WIARDA zich ten model, dat hij trouwens verre overtrof, en zijn voorbeeld heeft wederom anderen tot eenen dergelijken ijver ontvonkt. Een F. ARENDS liet zich zelfs door het volledig verlies van zijn gehoor en van het onbelemmerd gebruik zijner ſpraak, ſedert zijn elfde jaar, niet weêrhouden, om een ten uiterſte zorgvuldig en alle vroegere *aardrijkskundige ſtatistieke* ſchriften aanvullend werk te leveren (*). Immers de beroemdſte *polyhistor* (veelweter) van zijnen tijd, dien elke faculteit gaarne onder de hare rangſchikte, HERMAN CONRING (†), ſtamde af uit de ſtad *Norden;* en wie

(*) *Ostfriesland und Jever*, II. Deelen. *Emden und Hamm.* 1819.

(†) H. MEIBOM vervaardigde op hem het grafſchrift. *Hoc tumulo clauditur Regum Principumque Conſiliarius, Juris Doctor, Philoſophiae omnis peritisſimus, Philologus in-*

wie denkt niet met welgevallen aan den grooten oorſpronkelijken arts, die eens ons *Halle* verſierde, en wiens naam zelfs in de plantſoenen van zijne eigene hand op *Reils-Bergen*, welke zijn vroegtijdig graf overſchaduwen, lang zal voortleven. In het algemeen zou het *geleerd Oostvriesland* van den reeds overledenen TIADEN met zeer vele artikelen kunnen verrijkt worden (*).

De

inſignis, *Orator*, *Poëta*, *Historicus*, *Medicus*, *Theologus*. Multos *putas hic conditos!* Unus *est* HERMANNUS CONRINGIUS, *ſaeculi miraculum*. Dat is: In dezen grafheuvel ligt beſloten de raadsman van koningen en vorſten, een doctor in de regten, de ervarenſte in alle wijsbegeerte, een uitmuntend taalkundige, een redenaar, een dichter, een geſchiedſchrijver, een arts, een godgeleerde. Gij meent, dat hier *vele* menſchen onder verborgen liggen! Het is de *eene* HERMAN CONRING, het wonder zijner eeuw.

(*) Wat al te verre heeft de vooringenomenheid met zijn vaderland den letterkundigen TIADEN vervoerd, ja reeds de voorrede voor zijn werk begint met eene dwaling: „ *Italië* heeft *geene geleerden* — ſchrijft een der grootſte „ kunstregters P. BAYLE — wien *Vriesland* niet zonder „ bedenken, éénen zou kunnen tegenſtellen."

Neen! Dat kon BAYLE gewisſelijk niet invallen, om *Vriesland*, in dien algemeenen zin, met *Italië* te vergelijken. Alleen op het artikel *Agricola*, leest men de woorden: „ *L'Italie — n'avoit rien à quoi la Friſe ne pût comparer ſon Agricola, ſans avoir peur d'être vaincue.*" Bijaldien de vertaling van BAYLE door GOTTSCHED ook deze fout mogt hebben, dan behoorde toch een letterkundige niet uit overzettingen zijne aanhalingen te ontleenen.

De uren waren te zuinig voor *Aurich* toegemeten. Ik zag een oogenblik het voorheen door de *von Wurmbsche*, thans *Bacmeistersche* familie bewoonde huis, en de vriendelijke bewoners wilden aan eenen dankbaren de stoornis wel ten goede houden, die de schimmen zijner weldoenster in hare geboorteplaats wilde huldigen. Dewijl ook de beschaafdsten van alle klassen, dagelijks tegen den middag tot onderling gesprek, en het lezen der nieuwspapieren in den *Zwarten Beer* vergaderen, mogt het mij nog gelukken, om onderscheidene van de waardigsten der stad bijeen te vinden, menige oude kennismaking te hernieuwen, en inzonderheid mij te verheugen over een wederzien, hetwelk men van weêrskanten naauwelijks had durven hopen, van voormalige zeer waarde toehoorders en kweekelingen. Altijd zijn ons de uit *Oostvriesland* komende jongelingen boven anderen lief geweest, uit hoofde van hunne echt Duitsche rondborstigheid en regtschapenheid, van hunne billijke geaardheid in woord en daad, en van den ernst der meesten in hunne studiën, en bijaldien zij zich niet zonder leedwezen door het beloop des tijds, die even zoo ongelukkig het gelijksoortige heeft gescheiden, als het aan elkander vreemde verbonden, thans van ons zien losgescheurd, dan deelen wij ten eenemaal in hunne droefheid (*). Bij het vriend-

(*) *Oostvriesland*, dat tot 1744 zijnen eigenen vorstelijken stam heeft gehad, verviel na het uitsterven van den laatsten aan FREDERIK *den grooten.* Doordien het een groot gedeelte van zijne oude regten en staatsinrigting behield, en minder dan te voren door inwendige twisten werd geteisterd, gevoelde het zich zeer wel onder den schepter des

vriendſchappelijk geleide van den verdienſtelijken rector, der — thans tot een *lyceum* verhevene — ſtadsſchool, den heer POMMER, en verſcheidene andere wakkere mannen, wien ook het aandenken aan eene vervlogene ſchoone jeugd, even als mij, diep bewoog, — bij het ons *alma mater Fredriciana* geldend gejuich van *hoch!* en toen — op de eerſte pleisterplaats het vaartuig niet kon vertoeven — bij het hartelijk *vaarwel!* — toen benevelde de weemoedigheid onze dankbaarheid en vreugde.

De ſchuit bragt ons, eerder dan wij er om dachten, te *Emden.* De overige avond- en een paar morgenuren, verleenden ten minſte tijds genoeg tot een algemeen overzigt van de ſtad en de haven, in welke men juist zoo even de haringbuizen gereed maakte, om uit te loopen, zijnde de Haringvisſcherij eene hoofdbron van beſtaan voor de inwoners. Het woelige leven van deze in oude tijden, en zoolang als *Pruisſen* zijne onzijdigheid handhaafde, op nieuw zoo bloeijende en rijke koopſtad, was thans verdwenen, en de mismoedigheid,

wel-

des Pruisſiſchen adelaars en behoorde onder de getrouwſte wingewesten. Na de vredebreuk tusſchen *Pruisſen* en *Frankrijk* in 1806, werd dit land bij het koningrijk *Holland* gevoegd. In het jaar 1810 werd het bij het Franſche rijk ingelijfd, in 1813 weder voor *Pruisſen* in bezit genomen. Sedert het jaar 1815 behoort het aan het koningrijk *Hanover.* Zulke menigvuldige afwisſelingen van regering kunnen ongetwijfeld niet zonder invloed op het geheel, zelfs niet zonder invloed op het oorſpronkelijk volkskarakter blijven. Er beſtaan geene onfeilbare behoedmiddelen in de natuur tegen zekere indrukken.

welke zoo duidelijk merkbaar was bij velen, die wij ontmoetten aan de openlijke tafel, zou bijkans den avond droevig hebben kunnen maken, ingeval het van den anderen kant niet eene ſtreelende gewaarwording voor de Pruisſiſche vaderlandsliefde had opgeleverd, hier toch eens, en juist in dit *Nieuw-Hanover*, met teedere verkleefdheid, alhoewel in den klaagtoon te hooren ſpreken over den afſtand van een getrouw volk, van eenen ſtaat, welke zoo menigwerf onvriendelijke en harde oordeelvellingen moest verduren. Het wederzien van eenen zeer waardigen kweekeling van onze ſchoolinrigting, den heer TELTING, raad bij de juſtitie, herinnerde tevens een onvergetelijk oogenblik des jaars 1806.

Toen in dit jaar de ontzettende gebeurtenis, welke op den ſlag bij *Jena* en *Auerſtad* volgde, ook *Halle* trof, en de juist toenmaals in vollen bloei zijnde hoogeſchool voor altijd ſcheen te zullen vernielen, bevond ik mij op mijnen terugtogt van eene naar *Westfalen* en *Holland* gedane reis. Te *Minden* wist men reeds den 17den October den dood van den prins LODEWIJK FERDINAND, doch men bedroog zich door den waan eener groote overwinning, welke hij zou behaald hebben. Mompelende geruchten volgden daarop en verkregen reeds den volgenden dag te *Bückeburg* en *Hanover* volkomene zekerheid. Wij deden ons uiterſte best, om *Halle* zoo ſpoedig als mogelijk is, te bereiken. In *Brunswijk* kwam ons op alle ſtraten het getier van een terugtrekkend leger te gemoet; met hetzelve de held van *Wahlſtad*. Ik had hem den 14den September vol moed, ſchoon zeer ernſtig geſtemd,

uit

uit *Munster* zien uittrekken. Hier, alwaar ik hem terstond opzocht, kwam hij mij met de woorden te gemoet: „*Wij mogen elkander dan wederzien!*" Zeer verontrustende tijdingen hadden zich verspreid, nopens het lot van *Halle*. De stad en hare gestichten zouden, volgens het gerucht, nu eens verbrand, dan weder verwoest, de burgers mishandeld en elk huis geplunderd zijn. Nogtans was het niet mogelijk, voor den *vijfden* dag verder te reizen, uit hoofde er nog post- noch ander rijtuig te vinden was. Eindelijk gelukte het. Er waren intusschen wel eenigzins gunstiger berigten gekomen. Trouwens, men durfde er weinig geloof aan hechten. Daar zagen wij een uur van *Brunswijk* eene kleine schaar jonge mannen; en toen wij nader en nader kwamen, herkenden wij hen als welbekende jonge Oostvriezen en Westfalers. Ook zij hadden den afwezigen leermeester niet vergeten, en de wakkere TELTING, juist die, welken ik te *Emden* wedervond, trad bij onzen wagen. Hij kon, wel is waar, aan het vader- en moederhart den troost verleenen, dat wij geen dierbaar hoofd misten, en wij onze vrienden, ons huis en de gestichten van FRANKE onbeschadigd zouden wederzien: maar de smart, om geene hoogeschool meer te vinden, kon hij ons niet besparen. Hij en zijn geleide waren immers zelve bannelingen, en zoo wedijverde de vreugde over het *behoudene* met de weemoedigheid en het harteleed over het *vernielde*. De toekomst lag nu donker voor ons, even als eene dreigende onweêrswolk.

Het doet goed, zulke dagen en tijden nog eens

te mogen herdenken met hen, die lotgenooten waren.

Den 5den Junij.

Des ochtends ten negen ure, verlieten wij *Emden* en begroetten tegen den middag de kusten van *Holland* te *Delfzijl*. De groote plas, bekend onder den naam van *Dollert*, welken wij overvoeren, verleende ruime ſtof aan de beſpiegeling, door de herinnering aan een hier gezonken voorgeſlacht. Waar thans onrustige ſtroomen vloeijen, dikwerf ontzettende golven opeenſtapelen, daar ſtonden vóór *vijfhonderd* jaren, ten deele nog later, meer dan vijftig bloeijende ſteden en dorpen, groote kerken, rijke kloosters. Hier waren — naar luid der oude kronijken — eertijds *Marken*, in welke men honderd tachtig huismoeders kon tellen, die echt gouden ſchilden, volgens de toenmalige dragt, op de borst droegen. Van dit alles is niets meer overgebleven, dan de *naam*. Zelfs de laatſte punten en muren, die men nog eenen tijdlang bij de eb zag uitſteken, alles is verzonken, zonder het geringſte ſpoor na te laten. Over de voormalige grazige weiden klieven nu rijkbeladen ſchepen de bruiſende baren, en men vervolgt den zeevisch, waar men eertijds het zaaizaad van de beste rogge en de kostelijkſte tarwe honderdvoudig inoogſte. Het tegenwoordige *Reiderland*, beroemd door den geheel eigendommelijken rijkdom zijner vruchtbaarheid, zijner polders, is ſlechts een overblijfſel van de voormaals zoo belangrijke landſtreek, door welke *Oostvriesland* met *Groningen* aaneen verbonden was. Het grootſte gedeelte is in eene golf of zeeboezem

ver-

veranderd. Naauwelijks kunnen de vaderlandsche en uitheemsche schrijvers woorden vinden, wanneer zij tot den grooten watervloed komen, die het eerst in den jare 1277 des middernachts, toen juist al het volk zich tot het kersfeest gereed maakte, instortte, de dijken en dammen doorbrak, heinde en verre dood en verwoesting verspreidde. Aldus zweefde ons schip over eene ontzettende vlakte, waarover de zee, liefelijk bestraald door den ochtendgloed, spoelde, en wel zeer kalm, als een schitterend zilver gewaad. Trouwens, die bespiegeling trok het oog naar beneden in de diepte. Het zou gaarne hebben willen doordringen tot in de verschrikkelijke afgronden, waarin zoovele gewrochten van ingespannen vlijt, zoovele werken van vindingrijke kunst, zoovele sterk gespierde ligchamen verwoest en verbrijzeld lagen. Want bij de vijftigduizend menschen van elken stand, elk geslacht, elken leeftijd, die eens, even als wij, de genoegens des levens smaakten, werden in dien verschrikkelijken nacht binnen weinige minuten in de eeuwige ruste overgevoerd; het gejuich der vrolijk dartelende kinderen op kersmis (*), werd plotseling verwisseld door het geschrei van den angst en der ontzetting, en de koorgezangen van den dienstdoende priesters en der heilige kloostermaagden,

(*) Men moet hierbij in het oog houden, dat in gansch *Duitschland* het kersfeest datgene is voor de kinderen, hetwelk bij ons het feest van St. NICOLAAS is. Er wordt een zeer versierde met allerlei lekkers omhangen en met kaarsjes verlichte palmboom opgerigt, welke de weldadigheid van het CHRISTUS-kindje zal aantoonen.

VERTALER.

den werden vervangen door een huiveringwekkend verſtommen. En nogtans zou het blinde element — volgens alle berigten — naauwelijks kracht gehad hebben, om dergelijke verwoestingen aan te rigten, bijaldien niet in de borst van vele voornamen ook vijandige elementen hadden gewoed, bijaldien geen haat en nijd diegenen hadden verdeeld, door wier vereenigde magt gebouwen, dijken en verbeteringen tot ſtand gebragt, de woede der golven beteugeld, en het land in veiligheid gebragt had moeten worden. Derhalve lagen dan ook hier, gelijk als op duizend ſlagvelden, ontelbare ſchuldelooze offers der hartstogten en dwaasheden van eenige weinigen. Wie kan hier den uitgang vinden uit dezen doolhof van menſchelijke lotgevallen!

HOLLAND.

Den 6—12den Junij.

Van *Delfzijl* vaart er regelmatig op bepaalde uren eene trekſchuit naar *Groningen*. Wij voeren door de vaarten van deze provincie in het gezelſchap van eenige kundige mannen, van welke men veel kon leeren. De togt duurde tot laat in den avond, en ons werd ſlechts één uur vergund, om eene der fraaiſte ſteden, daarenboven eene oude beroemde akademie-ſtad van *Holland*, bij helderen maneſchijn, te doorkruiſen, en een tegenbezoek bij den voortreffelijken natuurkundige den hoogleeraar VAN SWINDEREN af te leg-

leggen, daar hij ons vroeger met zijn bezoek had vereerd. Ik vond hem juist toevallig, aan eene met de voortbrengsels des lands rijk voorziene tafel, in den kring van enkel jonge aldaar studerende Oostvriezen, die zich verheugden over de tijding uit hun vaderland en van menige goede kennissen uit *Halle*. Men moet *Groningen* zeer vroeg verlaten en goed rijtuig nemen, om, *Vriesland* doorreizende, ter bepaalder ure voor den avond in de *Lemmer*, een levendig vlek, aan te komen, van waar het beurtschip op *Amsterdam* afvaart. Ook ditmaal had de Zondag de openbare wegen, de dorpen en het zoo aangenaam stadje, als *Nordijk* (*), waar wij het middagmaal gebruikten, verlevendigd. De ondergang der zon zettede den avond op de *Zuiderzee* eenen onbeschrijfelijken luister bij. Al zeer spoedig ontwaarden wij de eilanden *Eijdam* en *Monnekendijk* (†). Trouwens, de wind was niet gun-

(*) De heer NIEMEIJER heeft zich hier misschien door den klank en het voorkomen laten misleiden. Dit plaatsje toch heet niet *Nordijk*, maar *Gorredijk*, en is in plaats van een stadje, slechts een zeer groot dorp, dat veel overeenkomst heeft met eene stad, zijnde goed gebouwd, met straten en grachten doorsneden.

VERTALER.

(†) Moet het eenen Hollander niet bedroeven, door zulk eenen geleerde, als onzen schrijver, de namen en de gesteldheid van zijn land zoo strijdig met de waarheid beschreven te zien. Wie toch heeft ooit van *Eijdam* en *Monnekendijk* gehoord, nog wel *IJdam*, als gelegen aan het *IJ*, schoon het ongetwijfeld *Edam* moet wezen, en niet *Monnekendijk*, maar *Monnikendam*. En dan beide ei-

gunstig, en het laveren had eene vrij lastige uitwerking op vele van onze reisgenooten; dit gaf ons allen voorloopig een denkbeeld van datgene, hetwelk ons in het ruime sop te wachten stond. Voormiddags waren wij in het gezigt van *Amsterdam*, hetwelk nu achter een bosch van masten steeds duidelijker ten voorschijn kwam. Toen wij aan wal stapten, verdrong de eene boot de andere, wedijverende, om ons door de grachten der stad naar ons verblijf te brengen. Ongeveer tegen den middag bereikten wij hetzelve.

De reis door *Holland* was, wel is waar, slechts een vlugtige doortogt, maar ik zou nogtans die dagen niet willen missen. Wie ziet niet gaarne nog eens vriendschappelijke steden en menschen, bij welke men te voren reeds zooveel genoegen smaakte, en vergelijkt alsdan — te meer in een zoo spoedig afwisselend en alles omkeerend tijdsgewricht als het onze — het tegenwoordige met het verledene? Langer vertoefde ik in dit in zoovele opzigten zeer belangrijk land in het jaar 1806. Voor ditmaal vergenoegde ik mij met de herinnering van voormalige indrukken. De meeste personen, die ik voor dertien jaren aldaar voor het eerste zag, mogt ik weder ontmoeten. Bijaldien het mogelijk geweest ware, om het vroeger zoo hartelijk onthaal te *Amsterdam*, *Haarlem*, *Leyden*, *den Haag* en te *Rotterdam* nog te overtreffen,

eilanden. NB. Het moet wel in overhaasting geschreven zijn: want anders zouden de kaarten van ons land er bij onze naburen ellendig uitzien?

VERTALER.

ſen, dan zou ik wezenlijk betuigen moeten, zulks ondervonden te hebben. Een Duitsch, eenigzins bij het publiek bekend ſchrijver, kan buiten zijn vaderland nergens aangenamer reizen, dan in *Holland*. Zoo goed kent men, zoo hoog waardeert men onze letteren; zoo ijverig legt men er zich, hoewel maar al te dikwijls zonder de behoorlijke keurigheid, op toe, om dezelve op den vaderlandſchen grond over te brengen.

Alle bijzondere opmerkingen beſpaar ik, om herhalingen te vermijden, tot volgende berigten wegens de in de *Nederlanden* in het jaar 1806 en 1807 — indien het mij vergund wordt dezelve mede te deelen — verkregen ondervindingen. Slechts eenige vlugtige waarnemingen, tot welke mij nu de gelegenheid en de ſtof van velerwege toevloeiden, mogen hier eene plaats vinden.

Wat het ſchoolwezen betreft, zoo komt het mij ſteeds voor, dat er ongelijk meer voor de lagere, dan voor de hoogere ſcholen gezorgd wordt. Trouwens, des te grooter is ook de ijver voor gene, en dezelfde mannen, die ik voor dertien jaren daarmede ingenomen vond en met hartelijke deelneming daarin zag arbeiden, waren, in weêrwil van alle ſmartelijke ervaringen, welke zij ook in dit tijdvak hadden ondervonden, nogtans onvermoeid gebleven. De Walſche predikant TEISSEDRE L'ANGE, aan wien mijne Grondbeginſels der Opvoeding eene met even zooveel oordeel als taalkennis bewerkte Nederduitſche verta-

ling te danken hebben, was thans even zoo werkzaam voor de armenfcholen te *Amfterdam*, als eertijds te *Haarlem*. Met genoegen zag ik, hem verzellende, in eene derzelve den grooten ijver zoowel der leeraars als der fcholieren, hoewel het locaal zoo bekrompen was, dat men een hoog vertrek in het midden horizontaal had gevormd tot twee vertrekken, zoodat men met eenen losfen trap naar het bovenfte moest klimmen (*). Bij den directeur van het lager onderwijs, den heer VAN DEN ENDE, legde ik een vruchteloos bezoek af te *Haarlem*. Ik haalde hem echter in te *Rotterdam*, terwijl hij op reis was, om de fcholen te onderzoeken. Hij was voornemens, om naar *Brusfel* en naar de overige zuidelijke provinciën der *Nederlanden* te vertrekken, ten einde, zoo mogelijk, ook daar den goeden geest te verfpreiden, dien hij in de noordelijke zoo heilzaam heeft weten op te wekken. Want weinige menfchen arbeidden zoo geheel als hij, in den geest en naar de oogmerken van den eerwaardigen NIEUWENHUIJZEN, ftichter der *Maatfchappij tot Nut van 't Algemeen*. Er waren flechts weinige pun-

(*) Ongetwijfeld is het ook van wege den grooten fpoed, dat de heer NIEMEIJER geene melding maakt van een bezoek, dat hij met den weleerw. heer L'ANGE bij mijnen hooggeachten vriend, den weleerw. heer J. VAN GEUNS aflegde. Trouwens, zulks was ook zeer kort en flechts een gevolg der vroegere kennismaking te *Leyden*, alwaar de heer VAN GEUNS toenmaals predikant en fchoolopziener zijnde, het genoegen had, zijn edele, benevens de hoogleeraren VAN DER PALM en RAU en den heer J. DE KRUYFF bij zich ten eten te zien.

VERTALER.

punten, waaromtrent wij het in een gefprek over de opvoeding, op eene zeer lange wandeling in de aangename omftreken van *Rotterdam* en aan de oevers der *Maas*, niet ten volle één's waren. Het kwam mij namelijk voor, dat men b. v. in de fchool van eenen zeer achtingwaardigen onderwijzer den heer PRINSEN te *Haarlem*, fchrijver van onderfcheidene leerboeken, te veel *kunstmatigs* (*) invoerde in de manier van het lager onderwijs, waardoor hetgene voor de algemeene volksklasfen even zoo doelmatig langs eenen korteren weg kon bereikt worden, te wijdloopig werd. Ik ben fteeds bevreesd, dat onderwijzers, die deze kunst flechts ten halve vatten, hetgene zoo vaak het geval is bij beperkte inzigten, hunne fcholieren veeleer in de war dan bekwaam maken. Dit onderwerp loopt trouwens te ver, om het hier naar behooren te ontwikkelen. Genoeg derhalve, om hier nog *gefchiedkundig* op te merken, dat de gang des onderrigts, ten tijde zelfs, toen *Holland* eenen BUONAPARTE tot koning had, niet in het geringfte werd geftremd, en dat de Franfche zaakgelastigden, die NAPOLEON naar de *Nederlanden* en de *Hanzeefteden* zond, om berigt af te leggen, nopens het fchoolonderwijs, zich niet konden onthouden van loftuitingen, over den hoogen trap van volkomenheid, waarop zij de lagere fcholen, bepaaldelijk in *Holland* hadden gevonden. Wel is waar, een die dit berigt afleide, was

(*) De heer PRINSEN was toenmaals reeds aangefteld tot directeur van de inrigting tot het vormen van fchoolmeesters, in die ftad gevestigd.

VERTALER.

was CUVIER, die de Duitſche opvoeding kende en vereerde.

De *godgeleerde gevoelens* zijn in *Holland* even uiteenloopende als in *Duitschland*. Tusſchen de ſtrengſte verkleefdheid aan de leerſtelſels van de Dordrechtſche ſynode, en een — ſchoon hier zelden openlijk geuit — beſtrijden van het leerſtellige, ontmoet men eene menigte van kleinere en grootere partijen, die even zoo vrij denken als in *Engeland*, bij welke de godsdienst of meer als eene zaak des verſtands en een voorwerp voor geleerd onderzoek, of meer als eene zaak des gevoels en eene neiging tot dweeperij (*mysticisme*) wordt beſchouwd, alhoewel de dweepzucht niet terſtond, zoo als doorgaans onder ons het geval is, nu eens eene romanesk-dichterlijke, dan weder eene wijsgeerig-natuurkundige gedaante aanneme. Een niet onbeduidend gedeelte van jonge godgeleerden gaat onbetwistbaar met de nieuwe uitleg-, oordeel- en geſchiedkundige vorderingen en inzigten van onzen leeftijd veel meer voort, dan zulks bij de Engelſchen plaats vindt, die, met weinige uitzonderingen, ſlechts zich zelve kennen, ſlechts het hunne bewonderen, en of op de voortbrengſels der Duitſche vlijt, (de *philologie* welligt alleen uitgenomen) volſtrekt geen acht ſlaan, of, zoodra zij eenige afwijkingen van hunne voorvaderlijke leerwijze daarin beſpeuren, koeltjes ter zijde leggen. Te *Rotterdam* waren juist de predikanten der Remonſtrantſche gemeenten tot eene ſynode verzameld.

Ik

Ik ontwaarde weldra in den kring van eenigen der voornaamften uit hunne gefprekken en oordeelvellingen, hoe zij dachten over menigerlei verfchijnfels van onzen tijd. Het kwam hun voor, dat de ingefpannen pogingen tot het verfpreiden van den bijbel, zonder genoegzame voorzorg tot het regt verftand van denzelven, te eenzijdig waren. Volgens CHRISTUS bevel zou het Evangelie den volkeren *eerst* door onderwijzing verkondigd worden, en volgens PAULUS, het geloof uit de *prediking* voortvloeijen. Dat het overigens ook in *Holland* onder alle ftanden niet ontbreekt aan belangftelling in de Heilige Schriften, daarvan werd ik overtuigd onder andere door de fterke inteekening op eene nieuwe kostbare uitgave van de Hollandfche overzetting, welke de geleerde uitlegger en oosterling, de hoogleeraar VAN DER PALM te *Leyden* juist nu in eene reeks van deelen in quarto uitgeeft. Het getal der inteekenaren beliep reeds over de *drieduizend*. De onder den tekst geplaatfte aanteekeningen moeten voor geleerden en ongeleerden gefchikt zijn; eene voorwaarde, naar mijne gedachte moeijelijk te vervullen, ook volgens het gevoelen van andere geleerden, die ik in de gelegenheid was daarover te kunnen fpreken.

Te *Leyden* kwam mij eene nieuwe beeldtenis der ontzettende magt van twee losbarftende elementen te gemoet. Het was namelijk op den 12den Januarij 1807, toen een groot fchip, geladen met 40,000 pond

pond buskruid in zeventig vaten, hetwelk naar *Delft* bestemd, had gelegen in de gracht, het Rapenburg geheeten, te midden der stad, met de allerverschrikkelijkste losbarsting, — niemand heeft kunnen ontdekken door welk toeval — in de lucht vloog. Op eenen grooten afstand, in *den Haag*, *Amsterdam*, *Utrecht* en *Zwolle* had men den slag zelfs vernomen (*). In de stad zelve scheen het, of de aarde zich had geopend, en de hemel in vuur en vlam stond, zoodat men zich verbeeldde, dat het einde der wereld ware verschenen. Schier alle op het Rapenburg, het fraaist gedeelte van *Leyden*, gelegene huizen stortten in eenen oogenblik in; een nog grooter getal, boven de achthonderd, werd er beschadigd; zelfs in verwijderde hoeken bleef geen pan op menig dak, geen raam bijkans ongeschonden, geene deur in de hengsels. In vele familiën was men juist aan tafel gegaan ter middagmaaltijd. Een oogenblik daarna lag alles, in de paleizen der rijken even als in de woningen der armen, in puinhoopen. De bevende ouders hoopten te vergeefs op de terugkomst van vele in de school vergaderde kinderen. Uit twee kostscholen en eene armeschool konden zich slechts weinige redden. Wien de slag trof op straat, werd in de lucht geslingerd, verbrijzeld, viel gewond, zoo niet

(*) Vele menschen zoowel *hier*, als te *Enschede*, hebben mij verzekerd, dat zij den slag hebben kunnen hooren; vooral waren er onderscheidene arbeiders op het veld, die hem duidelijk, schoon in een dof gebrom, hadden waargenomen.

VERTALER.

niet dood, ter aarde neder, of bleef hij in het leven, dan vond hij, zijne woning zoekende, geene huisvesting meer. Velen, die de dood fpoedig wegrukte, waren de gelukkigften. Want zij, die onder de puinhoopen begraven, maar niet vernield waren, die, in fpijt van alle aangewende moeite, om het puin weg te ruimen, en hen andermaal als uit de graven in het leven terug te roepen, toch niet konden gered worden — hoe ellendig moesten zij omkomen! Twee of drie dagen hoorde men het weeklagen uit de holen in de diepte, welke ontzettende fteenklompen ontoegankelijk maakten voor de hulpvaardigen. Die nog gered werden, traden gewond of als fchimmen ten voorfchijn. Er was bijkans geen huis van eenig aanbelang, dat niet eenen verlorenen vriend of bloedverwant beweende. Nogtans was het getal der dooden geringer, dan men aanvankelijk moest duchten. Velen waren als door een wonder behouden. Van velen echter was geen ftuk meer te vinden. Verminkte en misvormde ligchamen bragt men op het ftadhuis, of welligt de bloedverwanten hen zouden herkennen. Menige ftam was met alle zijne takken vernield.

Ik vond derhalve ganfche ftraten en wijken, in welke ik bij mijn eerfte bezoek in den jare 1806 tusfchen prachtige gebouwen had rond gewandeld, in ledige, thans, met zoden bedekte en jonge boomen beplante pleinen, herfchapen; en zonder eenen leidsman, zoo als ik in den voortreffelijken regtsgeleerde, den hoogleeraar TIJDEMAN vond, zou ik in dit nieuwe *Leyden*, nimmer den weg gevonden hebben. Mij beving eene kille huivering, mij voorftellende op dien verfchrikkelijken dag als vreem-

de-

deling te *Leyden* geweest te zijn. Ware hij vier maanden vroeger gekomen, dacht ik, dan had u dit zelfde ongeval kunnen treffen, hetwelk verscheiden vreemdelingen te beurt viel, welke juist hunne bezigheden derwaarts hadden gebragt, en van welke niemand kon zeggen, op welke plaats zij hun graf hadden gevonden. Over welke afgronden en vulkanen wandelt de reiziger menigwerf zoo gerust en zorgeloos, zonder te vermoeden, dat zij hem in het volgend oogenblik kunnen verzwelgen!

Trouwens, gelijk de tijd alle wonden heelt, zoo waren ook deze tooneelen van ellende schier vergeten. Men sprak er minder over, dan ik verwacht had. Zelfs was men reeds gewoon aan de verwoeste plaatsen, en had dezelve een zeer bevallig voorkomen gegeven.

Rotterdam, den 11den Junij.

De eenige dag, welke mij voor deze, door haren uitgebreiden handel, zoowel als door hare bekoorlijke ligging aan de boorden der *Maas*, zoo aantrekkelijke stad overig bleef, snelde door de gesprekken met den heer VAN DEN ENDE over de opvoeding, gelijk boven reeds gemeld is, en inzonderheid door de welwillende gastvrijheid van een' ouden vriend, den leeraar bij de Remonstranten, den heer GOEDE, een der vlijtigste vertalers en verzorgers van overzettingen van Duitsche werken, maar al te spoedig voorbij. De laatste was toen even van eene zware krank-

krankte hersteld, en droeg daarenboven, het nog onlangs te voren geleden verlies van eenen volwassenen zoon, met de kalmte van een' waarlijk christelijken wijsgeer. Het is zooveel waard, wanneer men bij een kort vertoeven de schaars toegedeelde uren niet behoeft te verliezen met de gewone pligtplegingen, herhalingen en antwoorden op telkens wederkeerende vragen, die de reiziger vooraf reeds van buiten kent, maar terstond een of ander belangrijk onderwerp kan opsporen, behandelen, door wisseling van denkbeelden elkander daardoor nader komen, en in plaats van met den uiterlijken persoon met den geest in vriendschappelijke betrekking treden. Zulks was hier het geval. Zoo ontmoetten onze denkbeelden elkander, bij voorbeeld, ten volle in de meening, dat stille berusting heilzamer ware, dan elke poging, om de oogmerken der Voorzienigheid bij droevige beschikkingen uit te vorschen, alhoewel men het dengenen, die al schielijk tevreden zijn gesteld, zoodra zij slechts den eenen of anderen grond meenen ontdekt te hebben, moet vergunnen, om zich daarmede als met eenen steun te schragen. Dezelve mogen toereikende zijn voor zwakke gestellen. Sterkere daarentegen zouden hen even als eenen dunnen rietstaf al te buigzaam vinden.

De bloeijende opvoedings-inrigting van den heer DE RAADT (*) had vacantie, en de huisvader was af-

(*) Het is mij vergund dezen heer DE RAADT in persoon, als eenen der kundigste en ijverigste mannen, die zich aan dit vak der opvoeding met hart en ziel hebben toegewijd, te mogen kennen. Onvergetelijk zal mij steeds de

afwezig. Gaarne zou ik hem perfoonlijk ook de uitzigten hebben medegedeeld, welke zijn waardige zoon, die, gedurende twee jaren, mijn huisgenoot en een der ijverigfte in het beoefenen der theorie en gefchiedenis van de opvoedkunde was, bij ons had verrigt, en zoo als men billijkerwijze mag verwachten, menige goede inrigting, welke hij hier en overal op zijne reizen zag, gelukkig zal overbrengen op den vaderlandfchen bodem. Ongetwijfeld zal het hem in *Duitschland* duidelijk zijn geworden, hoe verre wel ingerigte Scholen de voorkeur verdienen boven de beste afzonderlijke Opvoedings-inftituten, bij welke de oplettendheid op het finantiëele altijd iets belemmerends hebben, en de ondernemer zich fteeds gebonden moet gevoelen, door eene zekere afhankelijkheid van ondermeesters, die hij echter niet kan ontberen.

Den volgenden morgen fpoedden wij ons, om geen oogenblik te verzuimen, naar het fchip, hetwelk altijd op de beide dagen afvaart, op welke de paketboot te *Helvoetfluis* naar *Engeland* het anker ligt. Hier vindt men doorgaans het *reisgezelfchap* reeds bijeen. Te *Nieuwefluis* ftapt men uit, en vindt reeds rijtuigen in gereedheid, om de perfonen en de pakkaadje naar *Helvoetfluis* te vervoeren. Juist tegen den middag kwamen wij daar aan. Zoodra men aankomt, wordt men door den kapitein van

de avond blijven, dien ik met den weleerwaardigen heer MESSCHAERT, ten huize van gemelden heer, mogt doorbrengen, daar hij met de meeste kunde en gezelligheid, tevens zooveel kinderlijk godsdienftig gevoel vereenigt.

VERTALER.

van de paketboot, die aan de beurt ligt, in deftige uniform (blaauw met gouden lisfen) ontvangen. Uit hoofde zij doorgaans, als het niet dood ftil is, 's namiddags reeds afgaat, zoo moet men niet verzuimen, om aan het nabij gelegen bureau de paspoorten te laten viferen, en de vracht te betalen, welke ongeveer *f* 27: — a *f* 28: — bedraagt. Ook haastten wij ons, om terftond bij onze aankomst het fchip te bezigtigen, onze zaken aan boord te laten brengen en de bedden in beflag te nemen.

Het reisgezelfchap beftond uit twaalf perfonen, en bevond zich ook in zijn geheel aan tafel. Het gevoelen der aanwezenden was verfchillend, of men de maag, door fiks te eten of door vasten, tot de bedenkelijke vaart zou voorbereiden. Over het geheel was de ftemming juist niet vrolijk. Allen waren flechts vervuld met ééne gedachte betreffende — *weder* en *wind*. Aller oogen waren gevestigd op de vlaggen van de omliggende vaartuigen, en doordien zij van het westen af woeijen, of liever onbewegelijk nederhingen, zag men elkander mismoedig en fchouderoptrekkende aan. Want elk verfchijnt met de hoop, om in dertig uren, misfchien eerder zelfs, de Engelfche kust te bereiken. Doch fchoon ook alle winden hunnen adem inhouden, zoo blijft toch tegen den avond de *vloed* niet weg, die ten minfte eenige uren voortduurt, ten einde het fchip in volle zee te drijven. De kapitein werd weldra onzigtbaar. Hij moest zijne fchikking maken, om zijnen gekochten voorraad naar het getal zijner kostgangers te berekenen, en aan boord te laten brengen. Ook ontweek hij gaarne de veelvul-

di-

dige vragen: „ Hoelang de togt wel zou duren?" welke hij toch niet beantwoorden kon.

Langzaam flopen de volgende uren tot het afvaren voorbij. De dag was heet -- drukkend de hitte. De kleine plaats verfchafte weinig ftof tot onderhoud. De kost, alhoewel geheel op Engelfchen trant toebereid, had weinig bekoorlijks. De eerfte proef van eene zeereis baarde ook eenige verlegenheid.

Zaturdag des namiddags om vier ure, ontvingen wij de uitnoodiging, om aan boord te komen. Ten vijf ure was alles in orde De wind was volftrekt tegen. Doch de door den vloed in beweging gebragte zee, en het laveren en kruifen verwijderde ons toch al vrij fpoedig van de Hollandfche kust. Wij zagen de torens van *Helvoetfluis* flechts nog fchemerachtig. Het vaste land week al meer en meer uit ons gezigt, en het oog wierp nog eens eenen verlangenden blik naar het vaderland over de onoverzienbare watervlakte.

De zeereis.

Noordzee, den 12—15den Junij.

De Engelfche regering houdt te *Harwich*, eene vijftien Duitfche mijlen van *Londen*, in het graaffchap *Esfex*, gelegene zeeftad met eene haven, twaalf éénmast-fchepen, welke aangezien zij flechts tot het overbrengen van postpaketten, brieven en pasfagiers

giers zijn beſtemd, den naam dragen van Paketbooten, en als waterposten moeten beſchouwd worden. Zij gaan regelmatig tusſchen *Gothenburg* in *Zweden*, *Cuxhaven* aan den mond der *Elve*, en *Helvoetſluis* in *Holland* tweemaal 's weeks, op gezette dagen, van beide oevers af. Zij zijn verre weg de veiligſte vaartuigen, doordien zij, ſchoon een eigendom der ſchippers zijnde, die er mede varen, nogtans in dienst ſtaan der regering en aan dezelve verantwoordelijk zijn; daarbij zijn zij zeer goede zeilers, met een aanzienlijk getal van ervarene, den weg bij uitſtek kundige, bootsgezellen, en met alle wenſchelijke gemakken voor de pasſagiers voorzien. Er zijn ſlechts zeer enkele voorbeelden, dat zij verongelukt zijn, hoewel zij, vooral in zekere jaargetijden, geene zekerheid kunnen geven, dat er geen ſtorm of onweder opkomen, en dezelve ook wel op verwijderde kusten zou kunnen verbrijzelen.

Trouwens, welke menſchelijke kunst en ervaring kan den ſtorm bedwingen; en wie zou zich, als hij ſlechts op de baren zweeft en niets anders dan lucht en water aanſchouwt, der gedachte kunnen onthouden, welk een broos werktuig hem over den afgrond draagt, in welken millioenen hun graf hebben gevonden? Bijaldien men — inzonderheid des nachts en wakker — op zijne enge legerſtede ligt, die ſlechts een planken-beſchot van de daartegen brekende golven afſcheidt, dan bekruipt ons zoo ligtelijk de vrees, dat er welligt ſlechts één hevige ſtoot op de eene of andere onmerkbare klip, ſlechts ééne onverwachte lekkaadje in de kiel van het ſchip noodig ware, om eensklaps naar gindſchen ſtillen Oce-

 aan

aan te worden verplaatst, welke ons allen eens in het onbekende land aan de overzijde van dit leven zal overvoeren.

Henry Freeling — aldus heette, ter eere van eenen der hoofd-beambten aan de groote posterij te *Londen*, onze Paketboot — gevoerd door kapitein HART, behoorde, zoo als men mij verzekerde, onder de beste. Ook had zij overal het aanzien, van tamelijk nieuw en zeer goed onderhouden te zijn. Zij had ongeveer zeventig a tachtig voet in de lengte en twintig tot vier en twintig voet in de breedte, zoodat het dek, den reizigers, zelfs wanneer het aantal pasſagiers geheel volledig was, ruimte genoeg overliet, om zich onbelemmerd daarop te kunnen bewegen. De kajuit van den kapitein, geplaatst aan het roer, onthield, buiten zijn ſlaapvertrekje, zes bedden voor pasſagiers, het middelſte grootſte vertrek acht; daar nevens nog twee ſmalle kabinetjes, welke doorgaans door de dames gekozen worden. Men klimt langs eenen naauwen wenteltrap in het alleen voor pasſagiers beſtemde *ruim*, hetwelk geheel afgezonderd is van het verblijf des ſcheepsvolks en van de bergplaats der goederen. Alles is bevallig in hetzelve door gladhouten huisraad en door het verwen met heldere olieverwen. Door ſchuinſche glasramen valt het licht van boven in; daarenboven ſtaan er tafels, ſtoelen, ſpiegels, kagchels en alle gereedſchappen, en zelfs is er in de kleinere behoeften, als glazen, theegoed enz. voorzien, die door latten in den rug, op welke zij ſtaan, voor omvallen zijn beveiligd. Aan beide zijden zijn, als waren het kasſen in den wand, openingen tot bedden, twee aan twee, over

el-

elkander, met matrasſen, dekens en kusſens; — wanneer ſlechts de ſlaap niet ontbreekt, zijn dezelve voldoende ingerigt, om het huisſelijk gemak te vergeten.

Bij ſchoon weder is, vooral bij onaangename ſtilte van wind, het verblijf op het *dek* het verkieslijkst en gezondst. Men verliest, wel is waar, zelfs bij matige, maar toch ſteeds wiegende beweging, ſchier den vasten gang, en doet zich nog daarenboven de misſelijkheid beſpeuren, dan beginnen allen terſtond als beſchonkenen heen en weder te waggelen. Daarentegen verſchaffen de eerſte uren en dagen — zoolang men wel is — de aangenaamſte geſprekken. Men heeft, wel is waar, van het oogenblik af, dat men het ſtrand verlaat, alle vrijheid opgeofferd, en, noch geld, noch aanzien vermogen iets tegen de elementen en zelfs tegen de willekeurig gebiedende wetten, welke de ſtuurman handhaaft. Doch het nieuwe van den *toeſtand*, de kleine welgeordende ſtaat, in welken ſlechts één perſoon regeert, en allen tot hun eigen welzijn moeten gehoorzamen, de bedachtzaamheid, waarmede elk, van den kapitein af tot den kleinen ſchippersjongen (*the boy*) toe, handelt, de naauwkeurigheid in het uitvoeren der bevelen, ſoms ſlechts door wenken of zachte woorden geuit; de zekerheid, waarmede elke bezigheid verrigt, de vaardigheid, met welke iedere last volbragt wordt, de doelmatigheid van elke inrigting, volgens welke alles op de regte plaats ſtaat, het geringſte plaatsje gebruikt, niets overtollig, maar ook niets vergeten is — dat alles boezemt eene bijzondere belangſtelling in, en men onderwerpt zich gewillig aan de noodzakelijkheid

 eener

eener lijdzame gehoorzaamheid. Daar ſtaat de ſtuurman (*the mate*) uren lang, totdat hem zijn opvolger aflost, ſprakeloos aan het roer, beurtelings ziende naar het voor hem ſtaande kompas, beurtelings naar de vlag op den mast, en bepaalt nogtans den koers op de ſpoorlooze vlakte der zee, door de beweging van het roer ter regter- of ter linkerhand, met volledige gewisheid. Hier ſpringt een ander toe, zoodra het ſchip eene kust nadert, treedt op het boord met het dieplood, en telt met verſtaanbare ſtem de vademen. Ginds klimt, om het even of het middag of het donkere middernacht is, een derde en vierde tegen de touwen op naar de punt van den mast, in duizelingwekkende hoogte over de ondiepten zwevende, en maakt de zeilen los of vast. Nu eens wordt, als een visſcher op de kust zich laat zien, eene ſloep uitgezonden, en zij dringt met ſnellen roeiſlag door de hooge golven, om voorraad in te koopen. Dan weder begroet een tegemoetkomend ſchip het andere met behulp van den ſpreekhoorn. Niet zonder wangunst zagen wij vele gelukkigere twee- en driemastſchepen met geſpannen zeilen voorbijſnellen, terwijl dezelfde wind, die, ons vijandig ſtremmende, de vaart moeijelijk maakte, deze met de ſnelheid van een' pijl naar hunne beſtemming voerde. Is de zee rustig, dan rust ook het ſcheepsvolk. De eene grijpt naar den hengel, en verheugt zich, als hij de ſteenbot of de makreel door het lokaas misleid heeft. De andere ligt, met het een of ander boek over de zeevaart in de hand, op het dek. Want ieder hoopt het tot kapitein te brengen. Komt de Zondag, dan kleedt men zich in feestgewaad, en het gebedenboek of de bijbel, welke in *drie* talen

aan-

aanwezig was, wordt nu voor velen de bezigheid in de ledige uren. Het gezelfchap vordert ook van uur tot uur in onderlinge gemeenzaamheid. Men heeft van lieverlede uitgevorscht, wie elk zij, van waar hij kome, werwaarts hij ga. Men deelt te zamen alle gewaarwordingen, alle bekommeringen, alle uitzigten. Men vindt aanrakingspunten, wisfelt ontmoetingen en maakt plannen voor eene onzekere toekomst.

Elk zou gaarne weten, wanneer men de haven zal binnenloopen. Het koele antwoord der zeelieden: „ Dat weet ik niet — dat is niet te bepalen — wij kunnen den wind niet gebieden" — dringt de vraag, die telkens op de lippen zweeft, eindelijk geheel terug, en de berusting in het onveranderlijke brengt het ongeduld ten eenemaal tot bedaren.

Ook de bevrediging der *ligchamelijke behoeften*, heeft toch aanvankelijkdoor het vreemde iets aardigs. Men leert er zich in fchikken, als men eerst tegen negen ure tot het ontbijt, na twee ure ter middagmaaltijd, om zeven ure tot theedrinken uitgenoodigd, en het in de keuze wordt gelaten, of men het in de kajuit of op het dek begeere. Men behelpt zich, zoo goed als men kan, met de groote, naar onze fpoelkommen gelijkende, koppen, die, te gader met fchotels en flesfchen op de met touwen vastgebondene tafel, door wollen omwindfels voor omvallen worden beveiligd. Men poogt den eenigzins onzindelijken kok, die tevens matroos is, te vergeten, en eet, zoolang als men nog eten kan. Men haast zich intusfchen, om gedaan te maken, ten einde de arme zieken, die digt

 bij

bij de tafel, waaraan men eet, in hunne kooijen liggen, en steunen en braken, zoodra mogelijk van de eetlucht te bevrijden, welke, in stede van op te wekken, de walging vermeerdert.

Slechts zeer weinigen gelukkigen is het beschoren, om zelfs den kortsten overtogt te volbrengen, zonder zeeziekte. Aanvankelijk verleent dit zelfs stof tot lagchen en schertsen. Wanneer de een zoo na den anderen stil en bleek wordt, het hoofd vasthoudt, of waggelende en slingerende zoekt naar eenen steun of plaats om te leunen, eene bank, een scheepstouw, en op geene vraag meer kan antwoorden, dan lagchen de gezonden, inzonderheid, als hij van te voren op zijn sterk gestel gepocht heeft. Ook drijft hij vaak zelf wel, wanneer de eerste schok doorgestaan is, den spot met zijne koddige houding bij de ontlediging zijner maag. Maar allengskens vergaat de moed; men hoort nu gestadig meer klagten en verwenschingen. Bij menigeen wordt alle levenslust uitgedoofd. Er vertoont zich een toestand van volstrekte onverschilligheid. Gesloten oogen — ten einde het bestendig op- en nedergaan aller voorwerpen niet gewaar te worden — en eene geheel roerlooze houding zijn het eenige, waardoor men zich eenigzins verligting kan bezorgen, welke men te vergeefs van alle geneesmiddelen zou verwachten. Derhalve zoekt elk zwijmelend zijn bed te bereiken. Dáár is men trouwens niet verlaten. De bottelier (*steward*) — zoo heet de man, die de gansche huishouding van het schip waarneemt, waartoe men altijd den handigsten, zindelijksten, bevalligsten uitkiest — en de aanwezige opmerkzame schippersjongen (een zeer lieve be-

behendige knaap was de onze), bieden gereedelijk de behulpzame hand, geleiden en onderſteunen, helpen uitkleeden, nemen het traliewerk, dat gelijk bij de bedden der kinderen, beweegbaar is, er uit, om in te klimmen, en plaatſen het er weder in, zoodra men naar zijn' zin teregtgekomen en voor allen gemak bezorgd is. Men kan in zijn huis niet vriendelijker en oplettender bediend worden, evenwel zonder veel ophef van woorden. Want de zeelieden zijn doorgaans in zich zelven gekeerd en uitermate ſtilzwijgend.

Aldus brengen dan vele pasſagiers den ganſchen tijd zonder eten en drinken, half wakende, half ſlapende door, als hen het ſteunen des buurmans, en zijne inſpanning, om het laatſte maagſap kwijt te raken, niet ſomwijlen wekt. Eene dame, geboren te *St. Domingo*, en thans in *Ierland* woonachtig, zou bij hare innemende zeden ongetwijfeld een belangrijk gezelſchap opgeleverd hebben: doch wij hebben haar op de ganſche reis naauwelijks tweemaal gezien, uit hoofde zij beſtendig in haar eenzaam kabinetje te bed bleef liggen en niets gebruikte. Anderen hadden na een paar dagen alles overwonnen, en konden toen de raadgevers en troosters der zieken en genezenden worden. Ik denk hierbij dankbaar aan twee beminnelijke jongelingen, de gebroeders GREEN, die hunne vader uit *Holland* had afgehaald, en, van welke vooral de oudſte, mijne kleine benoodigdheden met eene zorgvuldigheid en oplettendheid behartigde, als of ik zijn vader ware geweest.

Niemand vaart beter bij de zeeziekte van het gezelſchap aan boord, dan de kapitein. Onder de

ſom, welke men voor de overvaart betaalt, is alles, diensvolgens ook de kost begrepen. Hij moet denzelven leveren, de reis moge vier en twintig uren of vier en twintig dagen duren. Als elk krank is, dan komen de ſchotels vol weder terug, en hij heeft bijkans alleen zorg te dragen, om zijnen voorraad van versch vleesch voor bederf te bewaren. Onze kapitein HART — een oudachtig, doch voorzeker ten uiterſte bedachtzaam en door veel ondervinding geoefend, voor het overige een man, die kort van ſtof mogt heeten — was ſlechts karig met woorden, en zag het gaarne, wanneer men ſmakelijk van zijne geregten at. Aan tafel was hij ſomtijds zelfs ſpraakzaam.

Nogtans moeten de lezers, die liefderijk deel nemen in de lotgevallen des ſchrijvers, hem onder het lezen van deze getrouwe ſchets van de levenswijze op zee, niet al te veel beklagen. De vaart was, enkel, wat de langdurigheid betreft, beide keeren ongelukkig. Want uit de vier en twintig tot dertig uren, die men doorgaans noodig heeft, om van *Holland* naar *Engeland* te komen, werden zes en vijftig; en uit de twee en drie dagen, in welke men gewoonlijk van *Harwich* den mond der *Elve* bereikt, werden bij de terugreis zes volle dagen. Overigens is hij ook lijdzaam genoeg door deze beproeving van zijn geduld doorgekomen, en dewijl toch elke nieuwe ondervinding in het leven wat waardig is, zou hij ook deze niet willen misſen. Immers zij eindigt ſteeds in het gevoel, als of men wedergeboren zij, zoodra men weder voet aan wal zet. Zelfs zou men wenſchen een weinigje ſtorm gehad te hebben, als men de havenbehouden binnen gezeild is.

EN-

ENGELAND.

Island of bliss! Amid the subject seas
That thunder round thy rocky coasts, set up,
At once the wonder, terror and delight
Of distant nations; whose remotest shores
Can soon be shaken by the naval arm,
Not to be shook thyself, but all assaults
Baffling, as thy hoar cliffs the loud sea-wave (*).

Levendig schoot mij de schildering van deze zinsnede — met welke JAMES THOMSON, de eerste Engelsche dichter, dien ik in mijne jeugd gelezen had, zijn vaderland begroet — in de gedachten, toen ik vol ongeduldige verwachting het eerste maal de kust van het gewenschte *Albion* aanschouwde. Wij hadden des zaturdags namiddag *Helvoetsluis* verlaten. Des zondags tegen den avond waren wij in het gezigt van het graafschap *Suffolk;* ongetwijfeld door den tegenwind veel te veel van ons doel noordwaarts gedreven zijnde, maar toch zoo nabij En-

(*) Gezegend eiland! Dat, te midden van de baren
Die rondom bruisen en ten hoogen hemel varen,
Aan ieder volk der aard', wat verw zijn' aanschijn dekt,
Ten wonder, schrik en tot verbazing tevens strekt;
Uw arm, ter zee geducht, schokt hunne verste stranden
Door uwe vloten-reeks; — maar zelf bevrijd van banden,
Zijt ge onverwinlijk, ja, weert d'aanval van uw rots,
Trotseert der klippen kruin en 't woeste golfgeklots.

Engeland, dat wij verſcheidene visſchersdorpen met hunne kerken en de witte grafſteenen, welke in digte rijen op de kerkhoven ſtonden, zeer duidelijk konden waarnemen.

De *Martellottorens* (*), welke wij langs de ganſche zeekust ontdekten, herinnerden de trouwe voorzorg, met welke men in het jaar 1804 en 1805, toen men te *Boulogne* eene Franſche vloot uitrustte, vijftig tot zestig voeten hooge bolwerken (gelijkende naar onze wachttorens), op geringen afſtand van elkander gebouwd had, dezelve met kanonnen en kazematten voorzien, en tevens op gemakkelijk beklimbare punten der kust, groote fortena angelegd. Zij zijn thans ſlechts een voorwerp der algemeene afkeuring, en THOMSONS hoogmoedige uitſpraak zou zich ook thans bevestigd hebben. Zelfs den dapperſten van alle nieuwere krijgshelden en veroveraars zou het wel naauwelijks ernst geweest zijn, om eene landing te beproeven. *Engeland* is in tijden, dat alle andere landen in vuur en vlam ſtonden, een der gelukkigſte gebleven, wiens grondgebied geen voet van eenen vreemden ſoldaat betreden, wiens rijke korenvelden geen vijandig ros verwoest heeft.

Wij hielden, wel is waar, voortaan ſteeds in het gezigt het groote eiland — *inſularum*, gelijk TACITUS het reeds noemde, *quas romana notitia complectitur maximam*. — Maar het onophoudelijke la-

(*) Zouden dit ook *zeebaken*, *tours des*, of *pour les matelots* wezen? anders kan ik mij van deze benaming geen denkbeeld vormen.

VERTALER.

laveren, waarbij het nu eens naderde, dan weder ſcheen achterwaarts te wijken, vermeerderde ſlechts de onaangenaamheid van onzen toeſtand. De gansche maandag verliep, zonder dat de wind acht ſloeg op ons reikhalzend verlangen; de avond viel, de lucht werd bewolkt; en de mist verborg voor het oog, wat eenigermate verwijderd lag. Evenwel de kapitein gaf hoop, eindelijk de hoogte naar de haven van *Harwich* gewonnen zijnde, dat wij des morgens in *Engeland* zouden ontwaken.

En zoo gebeurde het ook! Omſtreeks twaalf ure wierp men het anker uit. Des nachts moet de Paketboot op eenen verren afſtand van het ſtrand blijven. Doch ſchuiten waren er in menigte bij de hand, om de pakkaadje en de pasſagiers op te nemen. De behulpzaamheid der handige ſchuitevoerders gaf ons moed, om zelfs in het donker van het boord van ons ſchip in het kleine wankelende vaartuig neder te glijden. Om middernacht ſtonden wij op den Engelſchen bodem.

Harwich.

De zandige oneffen weg van het ſtrand tot in de ſtad, bij ſtikdonkeren nacht, voltooide de vermoeijenis der zeereis, op welke noch ſlaap noch ſpijs onze krachten onderſchraagd hadden. Des te verblijdender was de intrede in het aanzienlijk logement van den heer BLISSAIR, die met het nog grooter huis van den door vele reisbeſchrijvingen

wel-

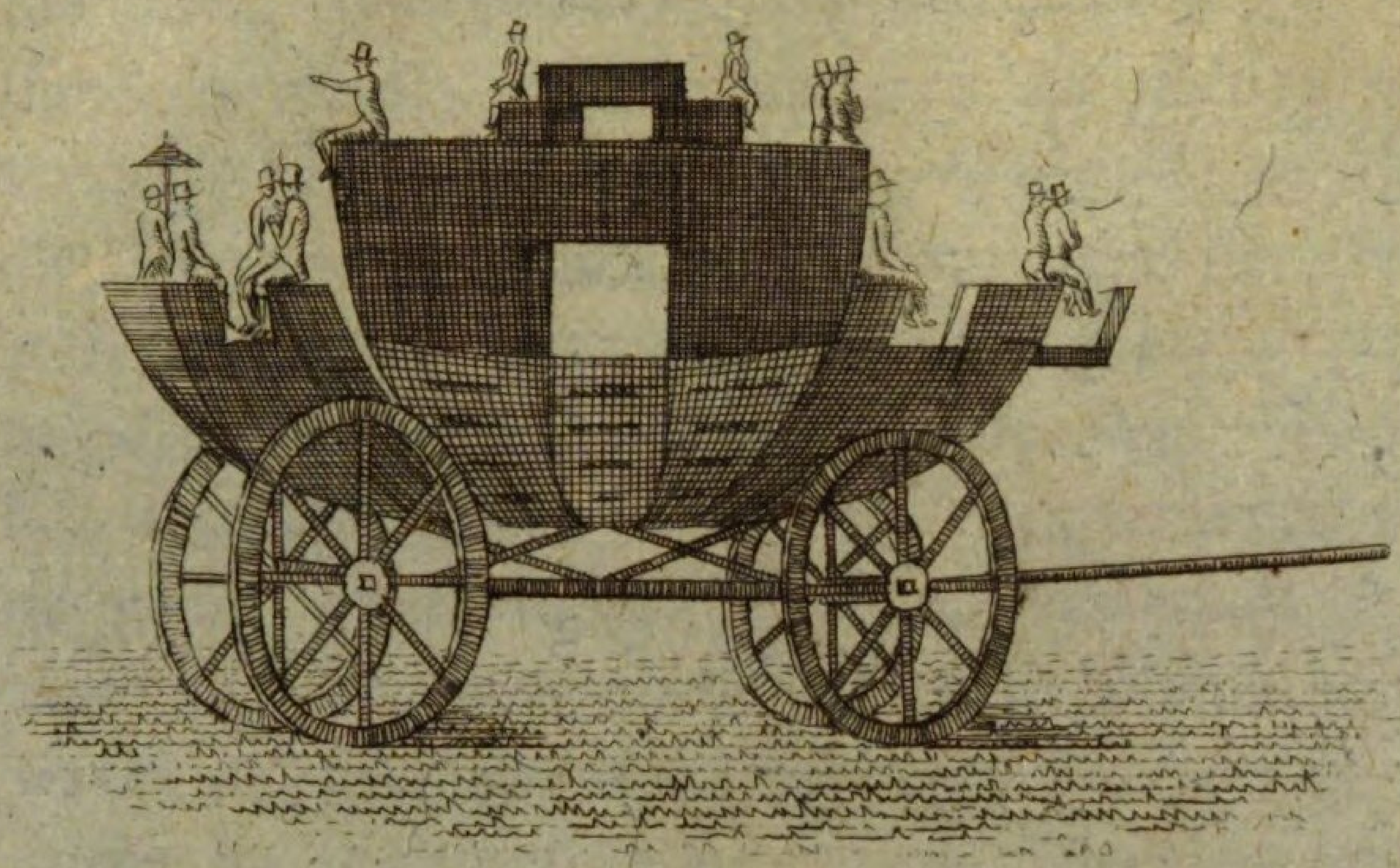
welbekenden Mr. BULL, dien wij op de terugreis verkoren, ten minste in zindelijkheid en bediening mag wedijveren. Alles werd aangeboden. Doch rust was voor dit oogenblik de eenigè behoefte.

De overgang uit de enge, duffe, inzonderheid door de vunzige lucht der matrasfen en van het linnengoed, althans hoogst onaangename kooi in het fchip, in het luchtige, zoo ruime, en reeds door de zindelijkheid bekoorlijke bed, verhoogde het genot van den verkwikkelijken flaap.

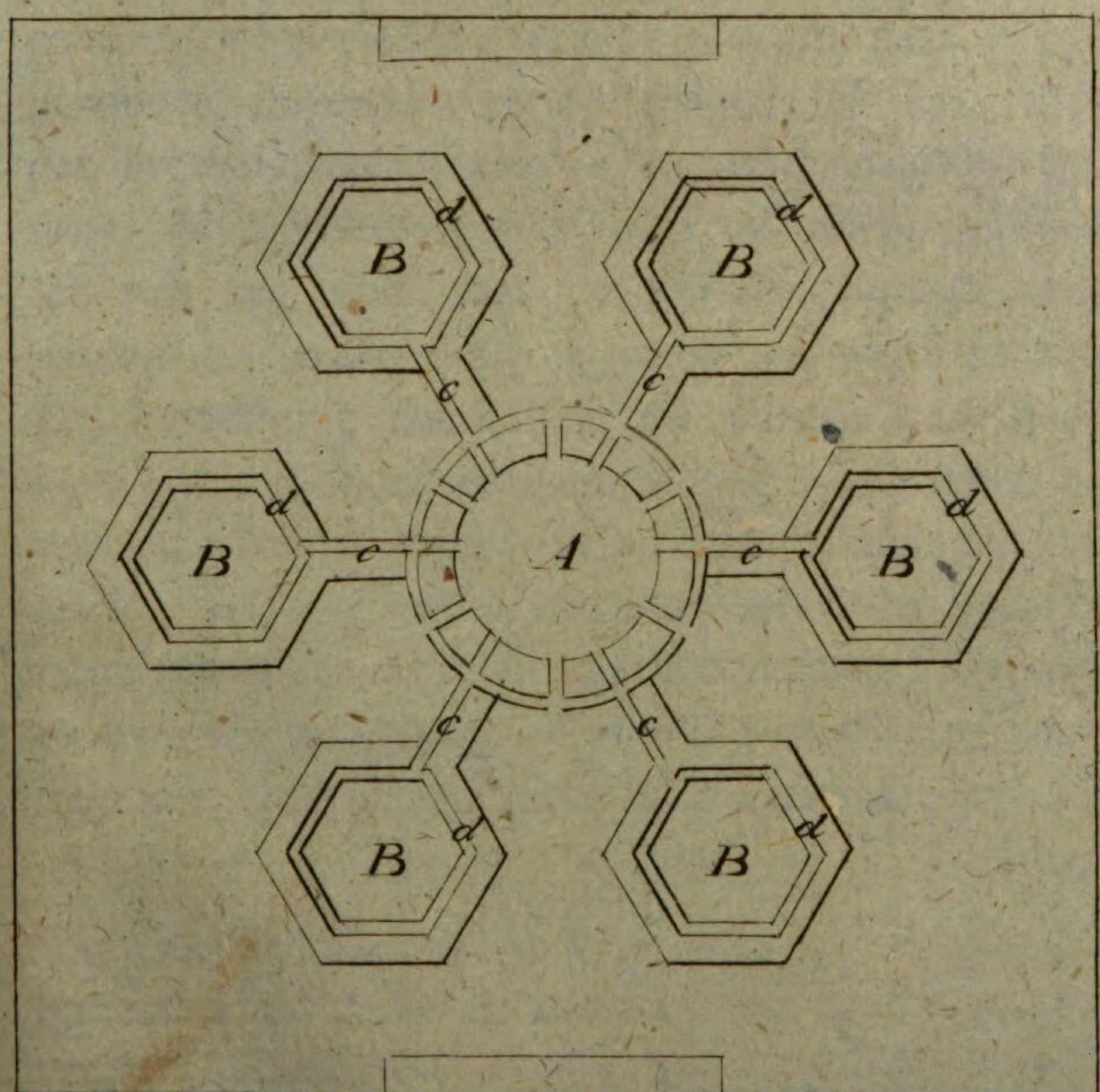
Hier verkreeg ik het eerfte denkbeeld van een Engelsch logement. In geen land verftaat men in de eerfte plaats beter de kunst, om van elke ruimte een gepast gebruik te maken. Als men de huizen van buiten ziet, dan kan men naauwelijks begrijpen, hoe zij zulk eene menigte, wel is waar, kleine maar nette en bevallige vertrekken bevatten kunnen. In deze flaapkamers beflaat het, in het midden van drie kanten vrij ftaande, bijkans voor drie perfonen ingerigte paveljoen, omhangen met fijne fneeuwwitte of gebloemde katoenen gordijnen, de grootfte plaats. Alle vloeren zijn, zoo als over het geheel in alle huizen, met tapijten belegd, zelfs de trappen met eenen breeden looper, welken eene dunne koperen ftaaf op elken trap vasthoudt. Voor alle gemakken is op eene eenvoudige, maar tevens zeer doelmatige wijze, zorg gedragen. De bezigheden zijn onder de dienstboden regelmatig verdeeld. Aan de dienstmaagd (*the chambermaid*) is de zorg voor de flaapkamers opgedragen, zij leidt de vreemdelingen binnen, bezorgt het licht, klopt des morgens, met de lijst harer werkzaamheden in de hand, naauwkeurig elk op den tijd, wel-

ken

1.

2.

ken hij besteld heeft, aan de deur en kondigt het uur aan; de oppasser (*waiter*) bezorgt even als onze marqueurs (*) het ontbijt, de tafel en alle verdere benoodigdheden. De kleinere en lagere diensten zijn den huisknecht (van wege de laarzen, welke hij moet schoonmaken, *boots* genaamd, andere den stalknecht *hostler*) aanbevolen. In druk bezochte logementen hoort men onophoudelijk dezen of genen naam roepen. Niemand nogtans zal den post van den anderen overnemen. Natuurlijk verwacht elk dan ook zijn drinkgeld.

Na het gemeenschappelijk wel voorzien ontbijt, werden de Duitsche paspoorten tegen de Engelsche certificaten verwisseld, terwijl de eerste naar *Londen* gezonden en eerst voor de terugreis in het bureau der vreemdelingen (*Alien office*) wedergegeven worden. Alle pakkaadje was reeds des nacht onmiddellijk van het schip naar het tolhuis (*Custom house*) gebragt, hetwelk eerst om negen ure werd geopend. De bezigtiging der koffers en valiezen was in zeer korten tijd zonder eenigen omslag afgeloopen. Er werden, wel is waar, vele onderteekeningen vereischt, en men werd van den eenen der beambten naar den anderen in belendende kamers gezonden. Doch alles werd evenwel spoedig en stil, en tevens met zeer geringe onkosten volvoerd. De prijs van al-

(*) Het schijnt dat de heer NIEMEIJER hieronder de lijfknechts of liever de meesterknechts in de logementen verstaat, ongetwijfeld is deze benaming ontleend van de schier overal in *Duitschland* aanwezige billiards en kegelbanen.

VERTALER.

alles gaat hier naar vaste regelen. Te *Dover*, wanneer men van *Calais* komt, moet alles veel geſtrenger toegaan.

Op de plaats van het logement ſtond de *ſtage coach*, (de postkoets of postwagen) reeds, die ons naar *Londen* moest brengen. Dezelve zag er zeer bekoorlijk uit. Want het is — vooral met onze postwagens, de beste zelfs niet uitgezonderd, vergeleken — een zeer deftig rijtuig. Het middelſte gedeelte gelijkt volmaakt naar onze koetſen met glazen aan beide zijden. De verw van de koets, doorgaans vermillioenrood of groen, is met het fijnſte lakvernis overtogen. Aan het portier en aan weêrskanten leest men de namen van den *eigenaar*, van de *hoofdplaats*, van waar de koets komt, en werwaarts zij rijdt, daarenboven van alle kleine plaatſen, welke zij aandoet, en dit alles met *groote vergulde letters* zoo blinkend, als of het eerst gisteren geſchilderd ware, terwijl op het reinigen en polijsten, terſtond na de aankomst, de grootſte vlijt wordt aangewend. Van buiten, gelijk zulks de getrouwe afbeelding aanſchouwelijk zal maken, vindt men vooreerst drie plaatſen digt aan de koets, die rugwaarts geene glazen, zoo als meestal onze wagens, heeft. Voor dezelve is de zitplaats van den voerman, naast wien nog een pasſagier kan zitten. Van achteren, waar men bij onze postwagens de korf of mand ziet, zijn weder twee met den wagen in vederen hangende banken tegen elkander over, geſchikt voor drie perſonen. Boven op de koets zelve kunnen insgelijks voor- en achterwaarts drie en vier plaats vinden. Dit alles heet het buitenſte (*the outſide*). Boven op het midden

ligt

ligt eene menigte pakkaadje van koffers en doozen. Men ſtaat verbaasd over de ſnelheid en de veiligheid, waarmede dit alles in de hoogte vastgemaakt wordt, ook wel menigen te laat komenden pasſagier, wederom des noods, tot eene zitplaats verſtrekt. Aldus kunnen derhalve in deze zoodanig ingerigte koetſen, welke men in eene ontelbare menigte aantreft, en die naar vele ſtreken alle uren afgaan, dikwijls zestien tot achttien perſonen geplaatst worden, alhoewel, ter verſchooning der paarden, het hoogſte getal door de wet bepaald is. Als men *in de koets* zit, dan heeft men naauwelijks eenig vermoeden van het groote gezelſchap, waarin men zich bevindt. Het buitenſte is bijkans altijd opgeſtopt vol, en vaak voor de helft met reizigers van de vrouwelijke kunne, doorgaans in een zindelijk wit gewaad. Men verkiest dezelve boven de binnenſte zitplaatſen, zoowel wegens de meerdere goedkoopheid, als ook uit hoofde van het onbelemmerd gezigt, te meer, dewijl deze binnenſte plaatſen ſomwijlen door het deelgenootſchap met zeer ſterke en weldoorvoede heeren en dames, welke men in dit land door het vette en ſtevige *roastbeef* en *muttons* (osſen- en ſchapenvleesch) zeer vele ontmoet, bij uitſtek naauw wordt.

Vier ook zes prachtige paarden, met fraaije blanke tuigen, als of het een ſtaatſietogt zou wezen, zijn ettelijke minuten voor het afrijden bij de hand. Zoodra de wagenmeester (*the guard*) den gewoonlijk zeer deftig gekleeden voerman zijn, *all right!* (alles is in orde) toeroept, gaat de reis voort; niet juist, zoo als vele reizigers verhalen, *pijlſnel*, maar in eenen zoo gelijkmatig

ſchie-

ſchielijken draf, dat men, door dien de gansche wagen in ſtalen vederen hangt, en de openlijke wegen zoo gelijk zijn als onze vloeren, zonder vermoeijenis dikwijls eene Duitſche mijl (anderhalf uur) in een half uur heeft afgelegd. Zelfs het dikwijls ſtilhouden, bij het uitgaan of inkomen van pasſagiers, maakt daarin ſlechts zeer weinig verſchil.

Reis van Harwich naar Londen.

Den 15den Junij.

Tusſchen *Harwich* en *Londen* — eenen afſtand van twee en zeventig Engelſche mijlen, vier en twintig uren gaans, werden de paarden *vijfmaal*, te *Mistley*, *Colchester*, *Witham*, *Ingateſtone* en *Romford* gewisſeld, de voerman trouwens ſlechts tweemaal. Moet men in vele van onze gewone posthuizen dikwerf uren lang wachten op de aankomst van ſomtijds reeds afgejaagde en kugchende paarden, hier daarentegen ziet men reeds, zoodra men het huis nadert, waar gewisſeld wordt, de vier of zes moedige rosſen uit den ſtal gaan. Het is eigenlijk geen *posthuis:* want alles, zelfs de brievenpost (*the mail*) is eene bijzondere onderneming, en juist daarom wordt door den beſtendigen wedijver alles zoo uitmuntend behandeld. Schier op de minuut af weet men, wanneer men op elke plaats zal aankomen.

Wij reden tusſchen tien en elf ure uit *Harwich*,

en

en vonden in het, ook bij ons door de Colchestersche oesters bekend *Colchester*, de middagtafel, voor welk eten hier een half uur tijd vergund wordt, gedekt en overvloedig bezet. Daarop ging het zonder ophouden zoo spoedig verder, dat wij om tien ure in de *City* of *Oude stad* van *Londen*, het huis bereikt hadden, waar de koets stil hield en uitpakte.

Welken aangenamen indruk maakte niet reeds van deze zijde dit door de hoogste beschaving zoo rijke, juist thans in heerlijken bloei pronkende land! Zoo verre het oog reikt, ontwaart men rondom de sporen van landhuishoudelijke vlijt. Men meent in fraaije zeer welvarende *steden* te komen, en is toch slechts in een *dorp*. Men meent prachtige buitenplaatsen te zien, en het zijn de woningen van landbouwers of kooplieden. De meeste huizen in de vlekken en steden zijn, wel is waar, klein en smal, maar — hoe bevallig door de ramen met spiegelglas, door de aardige omheiningen, door de kleine bloemtuintjes, door welke een zindelijke weg naar de voordeur leidt! En hoe begint reeds op het land het koopmansleven! Men rijdt den eenen winkel voor, den anderen na voorbij. Achter de hooge ramen van fraai spiegelglas, welke de benedenste verdieping uitmaken, liggen alle soorten van waren kunstiglijk opgesierd ten toon. En welke zindelijkheid en netheid in de kleeding der meeste menschen, die men ontmoet, of die nieuwsgierig aan de deur en aan het venster komen, als de postkoets voorbijrijdt, soms ook vrienden en bloedverwanten verwachtende, en met behulpzame handen hen van het bovenste des wagens afbeurende! Want overal gaan er on-

Bayerische Staatsbibliothek München

der weg eenige reizigers af, en andere reeds wachtende nemen hunne plaats weder in.

En als men vervolgens nabij de *hoofdſtad* komt, hoe wordt dan met elke ſchrede de ſtroom van menſchen telkens voller en breeder; hoe volgen ruiters en rijtuigen van allerlei gedaante elkander, als of het een feestelijke optogt ware! Hoe vliegen de extra postchaiſen, met den voerman in een ligt nanking buisje, ook wel in zijde gekleed, op het gezadelde paard, (want deze ment nimmer van den bok) voorbij, en laten zelfs de koetſen met zes paarden achter zich! Hoe ſchilderachtig vertoonen zich van verre de groote lange koetſen, vaak van binnen met twaalf perſonen bezet, en van buiten omzweefd door even zoovele wit gekleede, op de luchtige zitplaatſen zamengepakte geniusſen in menſchelijke gedaante. De landgoederen van den adel vermeerderen zich langs de ſtraatwegen, afgewisſeld door groote parken, zoodat het oog in twijfel ſtaat, of het op het fijne groene fluweel van de algemeen beroemde Britſche *graszoden*, of op de heerlijke groepering der boomen en hun wonderbaarlijk ſchilderachtig loover, het langſte zal verwijlen.

Als gedragen door het naauwelijks te beſchrijven gewoel der rijdenden en gaanden, hetwelk inzonderheid achter *Romford*, drie uren van het eigenlijk *Londen*, eenen aanvang neemt, en van weêrskanten reeds met woningen omgeven, komt men, volgens de eenparige getuigenis van alle reizigers, in de ſtad (*the town*) — zoo heet *Londen* bij uitnemendheid, even als *Rome* eertijds in *Italië* — maar zonder regt te weten, waar zij begint, aangezien

men

men er van poorten niets weet. Het was donker geworden, doch de reeds vroegtijdig aanvangende verlichting verborg fchier geen enkel voorwerp. Zonderling is hier daarenboven de indruk, welken de ftad in hare grootheid en heerlijkheid, hare prachtige gebouwen, haar onophoudelijk leven, hare, zelfs met datgene, wat ik ook in de grootfte fteden, als *Amfterdam*, *Parijs*, *Kopenhagen*, *Weenen* en *Venetië* had gezien, niet te vergelijken bijzonderheden, op ieder een moet maken, die voor het eerst in deze kleine wereld treedt, welke thans ten minfte door twaalfmaal honderd duizend menfchen bewoond wordt. Dezelve is een mengfel van verbazing en beklemdheid. Het ontzettende verheft en bezwaart tevens. Men weet nog niet, hoe men door dit alles doorkomen, hoe men er zich door redden zal. Wanneer zij, die van hunne reize, uit hoofde van bezigheden, naar *Engeland* terugkeeren, hoe meer zij naderen, te vrolijker en fpraakzamer worden, zoo zal de *vreemdeling*, voor wien alles nieuw is, veeleer ingetrokken worden, en reikhalzen naar de eenzaamheid en ftilte, ten einde zijne gedachten te kunnen verzamelen en zich voor te bereiden op datgene, wat hem te doen ftaat, onzeker, of hij niet ligchamelijk of geestelijk onder al dat buitengewone zal bezwijken. Althans zoodanig was mijne ftemming.

Door de voorzorg van den in *Engeland* en *Duitschland* zoo bekenden kunsthandelaar, den heer ACKERMAN, van geboorte uit *Sakfen*, die zich in het jaar 1814 en 1815 benevens vele voortreffelijke mannen, voor *Duitschland* en met

 na-

name voor *Halle*, door het overzenden van milde bijdragen, zoo verdienſtelijk had gemaakt, vond ik, ten huize van mijnen getrouwen reisgenoot, den heer BOTHE, het adres van een voor mij beſteld verblijf, hetwelk ik dienzelfden nacht nog betrok. Het was in een, in het volkrijkſte gedeelte van *Westminſter*, nabij het *Strand* gelegen, zeer gemakkelijk kosthuis (*boarding houſe*), welks eigenares, de weduwe van eenen arts, beſtendig tien tot twaalf kamers in gereedheid houdt, waar men, nevens inwoning, ook een gemeenzaam ontbijt, middageten en des avonds thee vindt, onder zeer billijke voorwaarden, en voor weken, maanden en jaren te huis kan zijn. Zelfs Engelſchen vonden den prijs, wekelijks twee guinjes (*f* 22 : 16) voor dit alles bij uitſtek matig, en ik ben het aan het huis van *mistreſ* CLARK *in Beauford-buildings* No. 11 verſchuldigd, om het allen reizigers aan te bevelen. Ik wensch hun tevens eene achterkamer toe. Dan ligt de koninklijke *Teems* vlak voor hen. Zij hebben elken avond regts de *Westminſterſche-*, links de *Waterloobrug*, beide met hare prachtige gasverlichting. Bij dag ontwaart men hier het onophoudelijk gewoel van aankomende Schotſche kolenſchepen, en de tot ſchoone landvermakelijkheden naar *Kew*, *Richmond*, enz. voorbijzeilende ſchuiten met wapperende wimpels en vrolijke muzijk-gezelſchappen. Bij maneſchijn verandert de ronde ſchijf, gebroken in den ſtroom, in eene ſchitterende vuurzuil. Hoe vaak heb ik, na middernacht te huiswaarts keerende, nog lang voor dit grootſche ſchouwtooneel vertoefd! Hoe menigwerf, bij het uitblijven der tijdingen, naar het vaderland

in het oosten, dobberende tusschen weemoedigheid en voorgevoel van blijdschap bij het wederzien, gestaard!

Verblijf in Engeland.

Thans wil ik, hetgene ik in den zeer beperkten tijd, aan welken ik gebonden was, gezien, waargenomen en ondervonden heb, zoo als het mij is voorgekomen, openhartig en getrouw mededeelen. Anderen hebben vele dingen geheel anders gezien en anders beoordeeld. Mijn eigen oordeel, dat zich voorloopig naar de vroegere werken over *Engeland* gevormd had, is zelfs door eigene aanschouwing dikwerf geheel anders geworden. Ik heb dikwijls bevonden, dat men te voorbarig was, om naauwkeurig te zien, te vooringenomen, om onpartijdig te vonnissen, te genegen alles te gelooven, om zorgvuldig te beproeven, somwijlen ook om aan eenen vernuftigen inval en eene treffende beschrijving de strenge waarheid op te offeren (*).

Onder de oudere schrijvers is ALBERTI vrij ontbeerlijk geworden. VOLKMANN (†) blijft nog steeds een

(*) Dit schijnt mij somtijds het geval in BORNEMANS, *einblicken in England*, *Berlin* 1819, welke trouwens ook vele ten eenemaal uit de natuur ontleende schilderingen behelzen; zij hebben mij zelven een zeer leerzaam onderhoud verleend, en mij op vele dingen opmerkzaam gemaakt.

(†) *Neueste reisen durch England. Leipzig* 1781 4 *Th.*

een goede wegwijzer en heeft ten minfte alles, wat te zien is, vlijtig opgeteekend, fchoon hij dikwijls juist daar, waar men uitweidingen zou verwachten, het allerbeknoptst is. Andere, als FAUJAS ST. FOND, NEMNICH, YOUNG, GILPINS hadden meer ten oogmerk, om de huishoudkundige gefteldheid, den ftaat der kunften of de voortbrengfels der natuur te befchrijven, hetwelk geheel buiten mijn plan ligt. — MORITZ boezemt, zonder te bevredigen, belang in door de geestigheid des verhaals van zijn zeer kort verblijf (*), ARCHENHOLZ (†) daarentegen levert oneindig meer, alhoewel vele dingen flechts bij wijze van fchets. Den grondigen KUTTNER (§) vervolgens WENDEBORN (**) en GOEDE (††), heb ik verre het bruikbaarfte bevonden. Mevr. SCHOPENHAUER (§§) heeft ook in hare Engelfche reis het talent van fijne waarneming, hetwelk flechts hier en daar door perfoonlijke ontmoetingen tot onbillijke geftrengheid overflaat, te gader met eene

(*) *Reifen eines Deutfchen in England. Berlin* 1785.

(†) *England und Italië.* 5 *B. Leipzig* 1787.

(§) *Der Zuftand des Staats, der Religion, der Gelehrfamkeit und der Kunst in Grofsbrittaniën, gegen das ende des achtzehnten jahrhunderts.* 4 *Theile Berlin* 1785—1788.

(**) *Beyträge zur Kenntnifs vorzüglich des Innern von England und feiner Einwohner.* 1—16 *ft. Leipzig* 1791 *ff.*

(††) *England, Wales und Irland, Schotland. Erinnerung an natur und kunst auf einer Reife* 1802 *und* 1805. 5 *Th. Dresden* 1806.

(§§) *Erinnerungen an eine Reife aus den j.* 1803 *und* 1805, *Rudolst.* 1813.

eene levendige wijze van voorſtelling van hetgene zij gezien heeft, ten toon geſpreid. In den Gallo-Amerikaan, den heer SIMOND (*), kan men de levendigheid van het Franſche karakter, onaangezien hij wel over de twintig jaren in *Amerika* moet gewoond hebben, niet miskennen. Doch zij wordt door den ernst en de waarheidsliefde van den half genaturaliſeerden Engelschman gematigd. Profesſor SPIKERS — tot dus verre meest topographiſche — reisbeſchrijving, is eerst naderhand, in het licht verſchenen.

Ik zelf heb bij mijn bezoek geene uitſluitende bedoelingen of plannen, nog veel minder, zoo als men hier en elders vooronderſteld heeft, bijzondere aan mij opgedragene verrigtingen gehad. Het merkwaardige land van zoovele kanten en op zoovele punten te leeren kennen, als het in naauwelijks twee volle maanden mogelijk was, bleef het doel van mijn ſtreven, en bij eene onafgebrokene gezondheid en het zorgvuldig beſteden van elk oogenblik, is het mij ſchier boven verwachting gelukt, om zeer verſchillende dingen te zien en te hooren. Door voorwerpen, tot welke ik te weinig voorbereidende kundigheden medebragt, heb ik mij niet laten afleiden. Immers daardoor verliest men tijd; men vermoeit zich zonder genot, en heeft er geen nut van, dan alleen zich te kunnen beroemen, van niets ongezien te hebben gelaten. Natuurlijk boezemde mij datgene, hetwelk de *zedelijke* en *godsdien-*

(*) *Reiſe eines Gallo-Amerikaners durch Groſsbrittannien* 2 *Theile. Deutsch von* SCHLOSSER. *Leipzig und Altenburg* 1817.

dienstige vorming der natie betrof, diensvolgens alles, waardoor dezelve bevorderd of bereikt werd, en waarin zij zich kennelijk ten toon spreidt, het meeste belang in. Over vele aangelegenheden van dien aard, hoop ik dus eene naauwkeurigere opheldering te kunnen geven, dan andere reizigers, die daarover te vlugtig heenloopen of zulks in het geheel niet aanroeren.

Onder vele ontmoetingen, die bij mij in levendig aandenken blijven, vernieuwt zich tevens de beeldtenis van eenen uitmuntenden man, den baron DE GEER, griffier bij de tweede kamer der staten-generaal der *Nederlanden*, met wien ik in kennis geraakte op de zeereis in de paketboot, en met wien ik in *Engeland* zeer vele onvergetelijke uren op gemeenschappelijke wandelingen en landpartijen heb doorgebragt. Zijne door oefening en op vele reizen verworven kundigheden der natuur (*), der kunst en der wetenschap, zijne warme belangstelling in alles, wat invloed heeft op de veredeling van den gezelligen toestand en de verheffing der menschheid, de ongemaakte bescheidenheid en zachtheid zijner zeden, eindelijk ook de overeenstemming onzer denkbeelden en oordeelvellingen, knoopten weldra eenen naauwen band, welke, zoo als ik met zekerheid mag hopen, zelfs door de scheiding niet zal verbroken worden. In *Engeland* waren wij, voor zoo verre onze nu en dan uiteenloopende oogmerken het veroorloofden, onafscheidelijk bij elkander. Hij bleef ettelijke weken langer uit, om dieper landwaarts in te gaan, en wij poog-

(*) Hij is onder anderen de schrijver van een *spicilegium plantarum Belgii foed. indigenarum. Ultrajecti* 1814.

poogden van weêrskanten ons affcheid te verligten door de zekere hoop, om elkander in *Duitschland* nog eens weder te ontmoeten, dewijl hem, zoodra de ftaten-generaal niet vergaderd zijn, zijn onafhankelijke toeftand vergunt, om herhaalde uitftapjes te maken.

De tijdorde, volgens welke ik het een en ander gezien en waargenomen heb, is voor mijne lezers van geen aanbelang. Ik verlaat derhalve van nu af den vorm van een dagboek, en rangfchik voortaan mijne opmerkingen naar de hoofdzakelijke voorwerpen, die dezelve betreffen.

Londen.

Reeds op de overvaart werd tusfchen fommigen, die voor den eerften keer deze reis deden, over en weder geraadpleegd, welke merkwaardigheden van *Londen* men het eerst bezien wilde. Toen wij de plaats onzer beftemming bereikt hadden, kwam mij, ten minfte, alles geheel anders voor. Bij de aanfchouwing van het groot geheel verdwijnt vooreerst het *bijzondere*. Men heeft geenen tijd, om aan het verwijderde te denken, uit hoofde dat het naastbijzijnde de ganfche oplettendheid boeit. Men weet ook, dat de groote praalgebouwen, de Westminter abdij, de *St. Pauls*-kerk, de Beurs, de Bank en de Haven, enz. ons niet zullen ontgaan. Maar het altijd woelend leven en ftreven, in hetwelk men zich eensklaps verplaatst vindt, dat zich fteeds ver-

 nieuwt,

nieuwt, en toch altoos er gelijkſoortig uitziet, — daar kan men zich niet van losſcheuren, dat zou men willen vasthouden.

Overigens is het zeker goed, om, eer men bij het *enkele* vertoeft, zich met het hoofdbeloop der ontzettende ſtad eenigzins bekend te maken. Dan eerst kan men verſtandige plannen beramen, kan men de zoo vaak opgedrongen en even zoo vaak verkeerde, ja ſoms onvereenigbare raadgevingen van anderen, nopens de voorwerpen, welke men beſchouwen moet, weldra ontberen; kan men des avonds of des morgens van elken dag, met LEIGH's *tafereelen van Londen* (*) in de hand, zijne dagsverdeelings-ontwerpen, en behoeft ſlechts hier en daar de meer ervarenen te hulp te roepen. Dusdoende kan men tevens ontſlagen worden van het lastig en kostbaar geleide der loondienaars. Wie niet zelf in eene onbekende ſtad den weg leert vinden, altijd gansch zeker zijnde van niet te zullen misloopen, zijnen gids volgt, en daardoor het omzien en naauwkeurig gadeſlaan van alles, wat hem ontmoet, veronachtzaamt; wie niet juist door afdwalen ook ſomwijlen in ſtreken komt, aan welke hij nimmer gedacht, die niemand hem zou getoond hebben, ſchoon zij desniettemin den beſchouwer menig bijzon-

(*) LEIGH's *new picture of London or a view of the political, religious, medical, literary, municipal, commercial and moral ſtate of the Metropolis. London* 1819. Zoo heet de zeer volledige aanwijzing voor vreemdelingen, die, met vele platen en een naauwkeurig plan van *Londen* voorzien, jaarlijks op nieuw gedrukt, in het licht verſchijnt.

zonder belang kunnen inboezemen; die zal bezwaarlijk een levendig denkbeeld van het geheel kunnen verkrijgen, of vangt althans te weinig zinnelijke beelden op, om door dezelve weder in zijn geheugen te kunnen terugroepen, wat en waar hij het gezien hebbe.

Londen is, zoo als bekend is, in *drie hoofddeelen* verdeeld. De *Oude ſtad* of *City*, ſtrekt zich uit van het Oosten naar het Westen, langs den *Teems*, opwaarts tot aan *Temple Bar*. — Aldus heet de affcheidende poort, aan welker andere zijde in eene voortgaande ſtraat *Westminſter* begint, en die ſlechts bij zekere zeer plegtige gelegenheden, b. v. voor een krooningsfeest, met zekere ceremoniën geſloten en weder geopend wordt. *Westminſter* maakt de ganſche westelijke helft uit. Het bevat verre de fraaiſte ſtraten en pleinen. Aan de overzijde van den *Teems* ten zuiden ligt het, thans door vijf prachtige bruggen met de *City* en *Westminſter* verbonden *Southwark*. Waar men zijne wandelingen ook moge beginnen, overal treft men wat nieuws en onverwachts aan, gelijk *Londen* over het geheel als het middelpunt van alle bijzonderheden van het ganſche groote koningrijk op een eiland moet beſchouwd worden.

Alle reizigers hebben wel te regt opgemerkt, dat, wanneer andere ſteden door de pracht hunner *huizen* en *paleizen*, zelfs dan, als zij zoo ledig van menſchen en zoo doodsch als *Potsdam*, of als *Berlijn* in ſommige gedeelten zijn, desniettegenſtaande op het eerſte gezigt eenen ſterken indruk door dezelve maken, zulks in *Londen* veel minder het geval zij. Eigenlijke paleizen vindt men hier in het

ge-

geheel niet, zoo als daar, of zoo als te *Praag*, *Weenen*, *Parijs* en in de heerlijke, alhoewel kleinere, Italiaansche steden. Zelfs de woningen der koninklijke personen voeren — het zeer onaanzienlijk *St. James* paleis uitgezonderd — slechts den naam van huizen, b. v. *Buckingham-house*, waar GEORGE III en de koningin plagten te wonen, *Carleton-house*, alwaar de tegenwoordige koning reeds als prins-regent woonde, *Sommerset-house*, enz. Al hunne pracht is alleen binnen in de vertrekken, geenszins in het uiterlijke te zoeken. Geheel *Londen* is van rood- en witgraauwe baksteenen gebouwd, en zeer zelden zijn dezelve met kalk bestreken. Slechts bij eenige zeer nieuwe gebouwen, vindt men in plaats van tigchel- vierkantgehouwene-steenen. Door den damp der kolen, die vooral in den naherfst en winter, gansch *Londen* overdekt, verkrijgen alle huizen weldra een donker voorkomen, hetwelk slechts door het spiegelglas der ramen eenigzins weggenomen wordt. De meeste zijn zeer gelijkvormig; doorgaans zeer smal. Men gaat door lange straten, waar alle slechts één gemeenschappelijk dak schijnen te hebben, en slechts door vrij smalle huisdeuren van elkander zijn afgezonderd. Men kan er op rekenen, dat er, onder de tien huizen, in de benedenste verdieping zes tot zeven naast de deur slechts twee, in de bovenste verdiepingen drie ramen hebben. De diepte vergoedt eenigermate het gebrek aan breedte. Men kan naauwelijks denken aan regelmatig doorloopende vertrekken. Elk bewoont trouwens ook zijn huis alleen, en slechts *enkele personen*, niet gemakkelijk familiën, vinden gelegenheid, om kamers te huren.

Stelt

Stelt men zich *Londen* derhalve, zelfs in zijne ſchoonſte en nieuwſte wijken, ledig van menſchen en zonder handel voor, dan zou het inderdaad, en vooral in de dikwerf bijzonder naauwe ſtraten der *City*, een donkere en ſombere blok huizen zijn, in welke het rondwandelen weldra zou vervelen. Doch hoe geheel anders doet het zich voor, als het leven des morgens begint, en eerst tegen middernacht tot rust komt, ja niet ſlechts de bewegelijke menſchenſtroom, maar ook het *onbewegelijke*, dat zich in ontelbare vormen als het voortbrengſel eener telkens afwisſelende werkzaamheid aan het oog vertoont, allerwege de oplettendheid boeit.

Wie heeft wel ooit iets over *Londen* gelezen, en zou niet weten, dat het juist deze tentoonſtellingen van koopmanswaren zijn, welke aan de ſtad eenen luister en aan de ſtraten eene bekoorlijkheid verleenen, van welke men ook in andere koopſteden wel iets, maar toch alles in vergelijking hiermede zeer in het kleine, waarneemt. Het is niet ſlechts de oneindige *verſcheidenheid* der voorwerpen, ook niet alleen derzelver *kostbaarheid*; het is even zoo zeer de *wijze*, waarop zij voor den voorbijganger ten toon geſteld, en hoe zij den liefhebber om te bekijken en te koopen aangeboden worden. In de hoofdſtraten, inzonderheid der *City*, want ook, ſchoon niet in dezelfde mate, in het gebied van *Westminſter*, kan men aannemen, dat het benedenſte gedeelte bijkans van elk huis een pakhuis of een winkel is, de tusſchenbeide ſtaande koffijhuizen of gaar-keukens uitgenomen, zoodat de aan de ſtraat gelegen zijde van de benedenſte verdieping dikwijls in het geheel geenen muur heeft, maar alleenlijk door ſter-

ke

ke ijzeren met ſpiegelglas bezette ſtaven wordt gedragen. Achter deze door ganſche ſtraten zich uitſtrekkende glâzen ondergevels, welke ſlechts door de huisdeuren op de plaats van het derde raam worden afgebroken, en den ganſchen nacht, alsmede den geheelen zondag, door draagbare venſters of luiken worden geſloten, kan men alles met het grootſte gemak bezien, hetwelk ten deele geſchikt is voor de natuurlijke behoeften, ten deele door kunstvlijt is uitgevonden, ter bevrediging van alle ſoorten van weelde. Het allerverſchillendſte grenst hierdoor aan elkander. Wanneer het oog verblind is door de groote gewelven van zilver, wier waarde menigwerf over of bij de twee tonnen gouds bedraagt, of door de ſchatten der juweliers, of door de rijke ſtoffen, draperiën, kostbare ſhawls, of door de glas- en ſtaalwaren, dan kan het weldra weder zich verpoozen op de kunſtige naaldwerken, of bij de bevallige ſchilderijen in miniatuur, welke als proefſtukken der kunſtenaars uitgehangen zijn, of bij de ſchitterend witte katoenwaren van allerleijen aard, zelfs aan de ſierlijk uitgeſtoffeerde kleederen- en ſchoenen-winkels, of zich verlustigen in de kostbare platen, die zelden langer dan eenige dagen dezelfde zijn. De *eetwaren* herinneren dan weder de verbazende *conſumtie;* hier de ontzettende ten uiterſte ſierlijk in diagonale rigting trapswijze opeengeſtapelde, ook wel door *worst* of *ſaucijzen*-kranſen omgevene *hammen;* dáár de op ſchuinſche marmeren platen opgehoopte, door ijs ſteeds friſch gehouden zeeviſchen van allerlei ſoort, met hunne opgeſperde kaken; de mosſels, de duizenden van kreeften, van den kleinen een duimlangen *lobſter*

(eene

(eene ſoort van kleine rivierkreeft) tot de geharnaste *hummer* (eene zeekreeft;) de gebakken en keukengeregten; de fijne *confituren* en ijsſoorten in geſlepen kristal van allerlei gedaanten. Den reizigers, van welke men beweert, dat er dagelijks te *Londen* tien- tot twaalfduizend in- en uitgaan, bieden zich koffers, valiezen, ſchrijfgereedſchappen en reisbehoeften, onder welke het geringſte zelfs niet is vergeten, in allerlei vormen en kleuren aan. Zelfs de verminkte en gebrekkelijke vindt rijke magazijnen van kunſtige, zeer na aan de natuur grenzende handen, voeten, toonen, vingers, oogen, neuzen en wangen, en wat hij misſchien anders, hetzij met of buiten zijne ſchuld, verloren mogt hebben. Men behoeft zelden naar de prijzen te vragen. Want bijkans op elk ſtuk, is met duidelijke trekken of briefjes of kaarten de prijs opgeteekend, menigmaal met dringende aanbeveling, dat het — dit zijn de gewone uitdrukkingen — uitſtekend goedkoop, (*enceedingly cheap*) goedkooper dan ooit, dan ergens elders zij, dat het ſlechts, *ſlechts* zooveel, ja wezenlijk, men zou het naauwelijks gelooven, *ſlechts* zooveel koste. Ook door de groote meestal vergulde opſchriften, waarmede winkels en muren der huizen, dikwerf van boven tot beneden bedekt zijn, worden de koopers uitgenoodigd. Schier ieder verkooper beroemt zich op de beſcherming van het een of ander koninklijk of vorſtelijk opperhoofd, of verzekert, dat hij den koning, der koningin, of althans eenen prins door zijn patent inzonderheid toebehoore. Uit dien hoofde was er zelfs een *bug-deſtroyer to her majesty the queen*, dat is een *wandluizen-verdrijver van hare majesteit de koningin*, en een *leverancier van eze-*

ezelinnemelk van den prins van Wallis. Ik ging dagelijks een huis in mijne nabuurfchap voorbij, waar de beroemdfte van alle Londenfche *laarzen-fmeer-fabrijkanten* zijne waren, met een op de vierde verdieping aanvangend opfchrift, dat tot op de eerfte nederwaarts zich uitftrekte van twee ellen hooge goudgele houten letters, als de eenige en beste had aangeprezen. De diepe winkel kon ligtelijk tienduizend busfen van allerlei grootte en vormen bevatten.

Schoon deze magazijnen en winkels den vreemdeling reeds bij dag het belangrijkst gezigt opleveren, en hem aanvankelijk fchier bij elke fchrede doen ftilftaan, om elk voorwerp afzonderlijk te befchouwen, zoo maakt het des avonds nog eenen geheel anderen indruk. Van oudsaf was de *Londenfche verlichting der ftraten* beroemd. Zij heeft thans den hoogften trap door het gebruik van het gaslicht bereikt. Dit zuivere licht, dat zoowel in de lantarens der ftraten, als in de winkels zelve, zoodra als het begint te fchemeren, brandt, werpt op alles zulk een' majestueuzen glans van ftralen, dat men fchier zou wanen in tooverkafteelen rond te wandelen. Aangezien in vele diepe winkels op den achtergrond en aan de zijmuren fpiegels zijn aangebragt, wordt alles dubbeld en drievoudig teruggekaatst. De kostbare zijden ftoffen van de gloeijendfte kleuren, fchilderachtig naast en over elkander gelegd, de Oostindifche fhawls, de kristalwerken, de piramiedsgewijze opeengeftapelde kostbare en zeldzame vruchten van alle landen, de natuurlijke en kunst-bloemen, vertoonen zich nog éèns zoo fraai, als bij dag. Tusfchenbeide glinfteren de groote ronde flesfchen

en vazen der *chimisten*, (ſcheikundigen), zoo noemt men de *apothekers*, met helder roode, blaauwe, groene en gele wateren gevuld, als of robijnen en ſaffiren, topazen en ſmaragden in dezelve waren opgelost, en verwekken op eenen afſtand reeds het denkbeeld van eene feestelijke verlichting, terwijl zij toch niets anders dan dagelijkſche vertooningen zijn. Men moet bekennen, dat op deze wijze de ſtraten van *Londen*, elken avond een geheel buitengewoon en bijzonder ſchouwſpel opleveren, tot hetwelk trouwens niemand intreêgeld behoeft te betalen.

En nu nog — hetwelk toch ſteeds bij alle pracht en heerlijkheid voor den waarnemer het gewigtigſte blijft — de honderdduizenden van *menſchen*, die zich in dit groot panorama onophoudelijk heen en weder bewegen! —

Zelfs op de ſchoonſte zomerdagen zijn de ſtraten der hoofdſtad tot zeven, zelfs tot acht ure, zeer ledig van menſchen. Men ontmoet bijkans minder voetgangers dan postkoetſen, die ten deele reeds om zes ure naar alle kanten afrijden, insgelijks de groote kolenwagens, welke door zeven ontzettende — zoo als een zeker reiziger zich zeer juist uitdrukt — *rhinocerosachtige* rosſen van den oever van den *Teems*, door naauwe ſtegen naar de groote ſtraat worden opgetrokken, om alle huizen met brandſtof te voorzien. Deze kolen zijn in groote zakken naast malkander gerangſchikt, uit welke zij voor elke huisdeur, door ronde, met een beweegbaar ijzeren dekſel voorziene openingen, ter ſtond in het keuken- of kelderhok worden nedergeſtort, zonder het inwendige des huizes aan te roe-

 ren.

ren. Daar naast ontmoet men de kleine ongelukkigen, die, om de zoo ſpoedig met roet gevulde ſchoorſteenen te reinigen, de enge gaten moeten doorkruipen, en aan de moeijelijkſte en treurigſte aller bezigheden, hunne ſchoone kindſche jaren, vaak zelfs hunne gezondheid en leven moeten opofferen. Het is een deerniswaardig gezigt, als men de zeven- tot achtjarige knaapjes (misſchien zelfs meisjes), aan welke niets *wits* te onderkennen is, dan welligt het oog, met den bezem in de hand, eenen zak op de ſchouders, een zwarten doek om het hoofd, hun (*ſweep*) vegen! op eenen klagenden toon uitroepen, of in kleine ſtegen uit de kelders van ellendige huizen, waarin zij den nacht doorbrengen, als uit een onderaardsch nest, het kleine morenhoofd uitſteken, en naar lucht ſnakken ziet. Wel is waar edele menſchenvrienden houden niet op, om op middelen bedacht te zijn, om deze ellende te verhelpen; nogtans heeft de uitkomst hunne pogingen, waarop wij in het vervolg nog eens zullen terugkomen, tot dus verre nog ſchaars beloond. — Bijna even zoo onaardig is het gezigt der opkoopers van kleederen, die, onder het geroep van: *old cloth's!* (oude kleêren!) iederen morgen met groote zakken de ſtraten doortrekken, of wel van de morſige gezellen, die door hun gillend *cats beef!* (kattenvleesch!) tot voeder voor katten en honden, de koopers uitnoodigen, en hun de walgelijke ſpijs naauwkeurig toewegen. De ſtraatvegers zijn op het midden der ſtraten bezig, om den drek weg te ruimen; doch de dienstmaagden voor de huizen, om de ſtoepen en voetpaden, zoo verre het gebied des huizes zich uitſtrekt, te reinigen. Min-

za-

zamer herinneren de melkvrouwen, met hare zindelijke houten en koperen emmers, dat het uur om te ontbijten begint te naderen.

Van lieverlede worden de winkels van hun nachtgewaad beroofd. De leerjongens zijn vlijtig bezig met het afwrijven en schoonmaken der glazen. De bonte sierlijke waren komen weder ten voorschijn, zonder dat men den verkooper nog ontwaar wordt. Juist des ochtens vroeg kan men, niet gestoord door het gedrang, alles het gemakkelijkste beschouwen.

Tegen negen ure — en vroeger nog in de *City* dan in *Westminster* — vermeerdert het gewoel der menschen. De koffijhuizen worden telkens meer vol. De nieuwspapieren zijn verschenen, en ieder haast zich, om het eene of andere magtig te worden. De banken en tafels zijn door mahonijhouten scheidsmuren, schier ter mans hoogte, van elkander gescheiden, en men zoekt de ledige plaatsen op, om des te ongestoorder het nieuws van den dag uit de in het grootste folio-formaat gedrukte couranten te vernemen. Niemand spreekt tegen den anderen, althans het gesprek is slechts een zacht gefluister. Omstreeks den middag veranderen de grootere koffijhuizen in dadelijke kantoren, waar brieven worden geschreven, waar menigwerf veel meer handel dan in afzonderlijke woningen gedreven wordt, en waar men altijd zeker is, om zijnen man te vinden, doordien men weet, welke van deze vergaderplaatsen ieder regelmatig bezoekt. Natuurlijk zijn die in de nabijheid der beurs en der bank van allen de meest bezochte.

De ontelbare menigte van menschen, welke, inzonderheid op de hoofdstraten, hunne bezigheden naloopen, die als eb en vloed zich ginds en herwaarts

bewegen, zou het gaan ten uiterſte moeijelijk maken, bijaldien men vooreerst door de eenigzins verhoogde langs de huizen loopende *trottoirs* of paden voor de voetgangers van de rijſtraat afgezonderd, en voor allen gevaar beveiligd werd, om door de heen en weder rijdende wagens bezeerd te worden. Daarbij komt nog het ten deele zeer gemakkelijk, dus minder vermoeijend gaan op deze effene vierkante ſteenen, ten deele de algemeene gewoonte, om den tegemoetkomenden altijd aan de regterhand te ontwijken, over het geheel trouwens de beleefde wijze, om voor elkanderen plaats te maken, en bij alle ſnelheid van den gang — aangezien de verre afſtanden den gezwinden pas mannen en vrouwen, bijkans tot gewoonte hebben gemaakt — elkander niet ligt tegen het lijf te loopen. Al is men derhalve in de hoofdſtraten eigenlijk beſtendig in het gedrang, dewijl de ſtroom der menſchen nimmer geſtremd wordt, komt men toch heel ſpoedig voort, en heeft elk oogenblik een ander gezigt voor en naast zich. Ontſtaat er ſoms eene belemmering, dan ſtelt de een of andere met ſmaak ingerigte winkel, voor welken men even blijft ſtilſtaan, genoegzaam ſchadeloos voor dit tijdverlies. Voor ſommigen der fraaiſte ziet men ſteeds eenen kring van aanſchouwers. Schaart men zich bij hen, dan moge men wel acht geven op zijne zakken. Want juist deze oogenblikken weten de zakkenrolders, (*pick-pockets*) die men van wege hunne ordenlijke kleeding, bezwaarlijk kan onderſcheiden, zich ten nutte te maken, en onder den ſchijn van de waren te bezien, hun handwerk zeer kunſtig te drijven.

Wat men in de groote ſtraten aan voetgangers

waar-

waarneemt, heeft genoegzaam alles zonder uitzondering het voorkomen van *welvaart*. Armoede en morſigheid, waaraan het in *Londen* almede niet ontbreekt, beſpeurt men meer in de kleine ſtraten der *City*, of op groote markten en pleinen. Daar integendeel is bijna elk welgekleed; de mannen doorgaans in het zwart, en altijd met zeer helder linnen — want dit is onontbeerlijk, om als een *gentleman* voor den dag te komen — de vrouwen, geene uitgezonderd, met hoeden en zeer ſierlijk gekleed, in den eigenlijkſten zin opgeſchikt, als of zij zoo naar een gezelſchap wilden gaan. Men vertelt, dat zelfs den keizer van *Rusland* niets zoo zeer in *Londen* had verwonderd, dan de groote menigte welgekleede mannen en vrouwen. In eenige ſtreken, alwaar de prachtige winkels zijn, gelijk als *Bondſtreet*, *Oxfordſtreet*, ſpreidt men van twaalf tot drie ure alle uitvindingen der mode, der weelde en der kleederpracht in den opſchik der dames, ten toon, die, vaak meer om te zien en gezien te worden, dan om te koopen, eene wandeling naar de winkels, (*a ſhopping* noemen zij het) doen, en waaronder zich de jonge en oude *elegante*, lieden, ſomwijlen ook de *incroyables* mengen. Want deze dwaasheden behooren niet alleen te *Parijs* t'huis. Immers ik zag meer dan eenen gaan en rijden, die, in plaats van een gezond oog, ik weet zelf niet door welke zonderlinge bewerktuiging, een *glazen oog* had vastgemaakt, en daarmede alle voorbijgangers beſpiedde. Over het geheel vindt de gelaat- en menſchen-kenner hier ruimer ſtof dan ergens. Want waar ontmoet hij toch het verſtand en het onverſtand, de beſcheidenheid

 en

en de trotſche onbeſchaamdheid, den lediggang en de eenvoudige werkzaamheid, het leelijke en het fraaije — het laatſte echter hier wezenlijk in beide ſekſen bovendrijvend — in zoo velerlei gedaanten? Waar zou hij meer aanleiding vinden, om beſpiegelingen te maken over het duizendvoudig gebruik en misbruik der menſchelijke vermogens.

Midden onder het zoo afwisſelend gewoel der ſtraten en pleinen, treft men intusſchen ook dikwerf onbewegelijke gedaanten aan. Ginds ziet men mannen, die als lantarenpalen tegen hooge ſtaken leunen, aan welker boveneind een bord is vastgemaakt, hetwelk de merkwaardigheden aankondigt van: „ Vreemde dieren, reuzen en dwergen, loterijen, in welke men duizenden kan winnen zonder iets te verliezen, *panorama's*, *concerten*," — terwijl anderen, die dergelijke borden op den rug hebben hangen, zich zeer langzaam daarmede voortbewegen.

Schrikverwekkend wordt het gedrang, wanneer een trein van het een of ander gild in opgepronkte gedaanten, met vaandels en muzijk in aantogt is, en vertoeft voor de winkels en woningen der meesters of kooplieden, voor welke zij arbeiden, ten einde eenen eereloon te ontvangen. Dan ſtroomt alles toe: want in nieuwsgierigheid ſtaat het Londenſche volk met de inwoners van alle hoofdſteden ten minſte op denzelfden trap.

Een dergelijk gewemel van menſchen, beſpeurt men, wel is waar, op zekere tijden in alle groote ſteden en allerwege, waar iets te zien is. Maar het eigenaardige van *Londen* is, dat het nooit afneemt. Een zeker vreemdeling, des nachts aange-

ko-

komen zijnde, en tegen den middag uit zijn in eene hoofdſtraat gelegen logement gaande, bleef, bij het aanſchouwen van dit heen- en wederſtroomen, verwonderd in de deur van zijn huis ſtaan, om, zoo als hij naderhand verhaalde, de menſchen eerst voorbij te laten. Het duurde een uur en nog een uur — tot eindelijk een vriend hem vond wachten, en hem verzekerde, dat hij wel tot den avond kon blijven ſtaan, en dat het eerst tegen den nacht zou eindigen. Hij meende namelijk ſtellig, dat de eene of andere vertooning, misſchien eene teregtſtelling, de oorzaak ware van zulk een geweldig dringen en zulk een' verbazenden toevloed der menigte. —— Voorzeker, als het de dag van ophangen is, dan is het gedrang onbeſchrijfelijk.

De rijweg wordt in de voornaamſte ſtreken der ſtad niet alleen nimmer ledig, maar raakt integendeel dikwerf zoodanig verſtopt, dat men veel ſchielijker te voet kan voortkomen, dan met rijtuig, terwijl menigmaal zoovele post- en huurkoetſen, kabriolets en ontzettende vrachtwagens te gelijk op één punt komen, dat men, inzonderheid tusſchen de poort (*Temple-Bar*), die uit *Westminſter* naar de *Oudeſtad* leidt, niet zelden moet ſtil houden, tot dat het eindelijk den verwonderlijk bekwamen voerman mogelijk wordt, om er door te komen. De huurkoetſen, voorzien van twee en vier zitplaatſen, dragen den naam van *Hackneys;* men is het niet eens, of zulks afſtamt van een zeer welgebouwd en door ſtedelingen zelfs bewoond dorp (*Hackney*), of van het Engelſche woord *to hackney*, (verhuren.) Men ontmoet dezelve in alle hoofdſtraten en op alle markten van 's morgens negen ure tot middernacht.

Ik kan het aantal niet naauwkeurig bepalen, maar wel, dat ik meermaals in No. 700, No. 920, eens zelfs in No. 1108 reed. Want elk heeft zijn nommer van buiten, en tevens van binnen op het dek. Daardoor is zorg gedragen, dat men den koetsier, als hij zijnen zeer streng voorgeschrevenen pligt niet doet, b. v. zich van den bok heeft verwijdert, als iemand naar hem vraagt, of meer eischt dan hem toekomt — dit is voor een Engelsche mijl of ongeveer voor eenen afstand van vijf en twintig minuten, twaalf stuivers — bij de regering kan aanklagen, ja zelfs de helft van de boete voor zich bekomen. Hoe groot het aantal van deze *Hackneys* ook moge wezen, en van hoevele men bij droog weder ook de keuze hebbe, zoo ontbreekt het nogtans geheel daaraan, zoodra er regenbuijen vallen, hetwelk zeer dikwijls, zelfs op heldere dagen, gebeurt. Schielijk rijdt men zelden; de paarden zijn afgejaagd en steken zeer af bij de ten deele zeer fraaije wagens, daar de rijtuigen der rijkste lords, die bijkans jaarlijks nieuwe *équipages* koopen, dan tot dat oogmerk aangekocht en gebezigd worden. Men doet derhalve wel, om de paarden te bekijken, eer men den koetsier roept. Want sommige zijn ook in eenen uitmuntenden staat.

Eerder heerscht de stilte in het midden der straten, dan op de voetpaden. Deze zijn, dewijl de verlichting der winkels en het gaslicht der lantarens den nacht in den dag herschept, vaak om negen en tien ure nog zoo vol, als op den middag, en zij worden het vooral nog eens, als de schouwburgen tegen twaalf ure of soms later, uitgaan. Daarna vermindert allengskens het gedruisch. Alles keert

uit

uit kroegen en koffijhuizen naar zijne woning. Reeds van negen ure af bezetten de nachtwachten (*watchmen*) hunnen post met pieken en schietgeweren op de hoeken der straten, en roepen verstaanbaar de uren, tegen den ochtend ook het *weder*, af. (*Vier heeft de klok! Betrokken lucht! Helder — regenachtig weder!*)

Keert men na middernacht naar huis, dan ontmoet men nog enkelen, die misschien hunne woning niet weder kunnen vinden, of geene herberg weten; meestal ongelukkige *vrouwspersonen*, die, als lijken en schier bezwijkend, langs de muren waren, en tot dat droevig uiterste zijn vervallen, dat haar de ondeugd, aan welker dienst zij zich verkocht hebben, eindelijk aan den dood des hongers ter prooi geeft. De wacht sleept haar dan zieltogend onder een of ander dak en laat haar aan haar deerniswaardig noodlot over. Men heeft mij verzekerd, dat er onder deze ellendigen maar al te vaak zoodanige worden gevonden, die in vroegeren tijd in groot aanzien leefden, zich met paarlen en juweelen opsierden, *equipages* hielden, en hare gunstbewijzen tegen den hoogsten prijs verkochten, totdat zij eindelijk verouderd, allengskens van trap tot trap nederdalende, zonder lust en zonder bekwaamheid tot arbeiden, geen middel van bestaan meer vonden, en ten laatste haar verwoest leven in de morsige holen der diepste armoede en der troostelooze ellende moesten eindigen.

Zeden en levenswijze in Engeland.

Wanneer men de oneindige menigte van trappen nagaat, op welken zelfs de enkele perſonen in alle beſchaafde landen ſtaan, en hoe in zeker opzigt een ieder derzelve zulk eenen belangrijken invloed op het karakter en op de zeden, derhalve ook eenen bijzonderen leefregel tot een natuurlijk gevolg heeft, zoo blijkt daaruit, hoe moeijelijk het zij, eene *algemeene ſchets van de zeden en de levenswijze van een geheel volk* te ontwerpen. In ons eigen Duitsch vaderland, behoeft men immers dikwerf ſlechts veertig of vijftig uren (*) te reizen, om daarin de grooſte verſcheidenheid te ontwaren; ja zelfs in elke ſtad — welk een geheel ander karakter heerscht er in het leven der *hoogere ſtanden*, van den *middelſtand* en in de *armere volksklasſen*. De hoogſte zijn ſchier overal gelijk, en wie een paar hoven van eenigen rang heeft gezien, heeft ze genoegzaam alle gezien.

In

(*) Hoe groot is dit verſchil van zeden en gewoonten zelfs in *Nederland*, al bepaalt men zich alleen tot onze voormalige noordelijke provinciën! Op den afſtand van twee of drie uren in *Zuid-* en *Noordholland*, in *Vriesland*, enz. en daar weder in de afzonderlijke gedeelten!

VERTALER.

Intusschen is het misschien, juist wanneer men over *Engeland* handelt, minder moeijelijk, om zekere trekken op te zamelen en treffend te ontwikkelen, dan in het door ligging, luchtstreek en regeringsvorm van deszelfs bijzondere deelen zoo uiteenloopend *Duitschland*. De volksgeaardheid der Britten is meer in het oog springend, alles heeft meer overeenkomst met elkander, en zelfs de drie rijken van *Grootbrittanje*, het eigenlijke *Engeland*, *Schotland* en *Ierland*, ontmoeten elkander menigwerf in grondtoon van taal en zeden. Terwijl buitendien juist dit tot het eigendommelijke van het Britsche karakter behoort, dat het ten hoogste standvastig, en inzonderheid zeer verkleefd is aan voorvaderlijke zeden en gebruiken, zoo hebben ook vele vormen meer bestendigheid dan bij de Franschen en Duitschers. De mode zwaait, wel is waar, ook haren schepter op dit eiland, doch zij regeert toch meer allen tegelijk, en eens iets door hen tot een gebruik geworden of door de toongevers als het beste, meest gepaste en welvoegelijke (*fashionable*) erkend zijnde, wordt het ook weldra door allen daarvoor aangenomen, die niet voor zonderling willen doorgaan.

Juist daarom kan ik mij hier volstrekt niet vleijen, mijnen lezeren iets nieuws te zullen melden. De berigten, van vele ook latere reizigers, zijn alom bekend, en over het geheel ten minste zeer eenstemmig. Daarbij heb ik mij veel te kort in dit land opgehouden, om de aldaar heerschende zeden en levenswijzen van alle kanten en in alle hare wijzigingen te beschouwen. Ik heb mij wel moeite gegeven, om met alle menschen zooveel mogelijk

en

en van de verschillendste soort uit alle standen in kennis te geraken, en dat is mij ook gelukt. Ik heb de kleine armoedige wijken in de *City*, in *Southwark* en *St. Giles*, waar de geringste klassen hun verblijf houden, even min verzuimd, te bezoeken als de prachtigste streken.

Nogtans zijn er al te veel voorwerpen, om zulk eene groote schilderij zeer naauwkeurig en volledig te kunnen uitvoeren. Ook moest men daartoe het talent van de voortreffelijkste historieschilders bezitten, het talent van eenen WEST, eener ANGELIKA met dat van eenen TENIERS, of van de meesters der karikaturen, HOGARTH en ROWLANDSON in zich vereenigen. Men vergenoege zich derhalve met enkele wenken.

Het verschil der standen maakt hier, gelijk als overal het hoofdonderscheid der zeden uit. Evenwel is het juist in *Engeland* moeijelijker dan in andere landen en steden, om deze verscheidenheid uitwendig waar te nemen. Dit is reeds het geval, ten opzigte van de kleeding. De mannelijke dragt munt uit in de hoogste eenvoudigheid. De deugdzaamheid der stoffaadje is, wel is waar, verschillend, doch wat in het oog springt, op het voorkomen af is de staatsminister, de rijkste lord, de koopman, de welgestelde handwerksman, de klerk op het kantoor, op straat of in gezelschap, volstrekt dezelfde, en zelfs in het dagelijksche gezellige leven; met uitzondering alleen van den hofstoet, wordt daaromtrent geen verschil gemaakt. Nooit heb ik in de volkrijkste straten ergens iemand gadegeslagen, die zich door eenig uiterlijk kenteeken, eenen bijzonderen uniform, een

or-

ordeteeken, of iets dergelijks onderſcheidde. Hetgene bij ons een zekere pligt is, zou daar opzien baren, en misſchien niet beveiligd zijn tegen de beſpotting en het uitjouwen des volks. Men herinnert zich misſchien nog, hoe het onzen CAMPE ging, volgens zijn berigt, toen hij zich met zijnen jas op ſtraat liet zien, of toen hij, in plaats van eenen aldaar gebruikelijken hoed, met welken men zijne pligtpleging bij voorname perſonen aflegt, een klein zijden hoedje onder den arm had genomen (*). „ Toevallig," — zoo verhaalde mij zelven te *Londen* een bekende van hem het voorval — „ toevallig ſta ik juist voor mijn venſter, en zie hoe een deftig man, omringd en vervolgd van eene groote menigte, van ouden en jongen, mannen en vrouwen voortloopt, en verlegen en verwonderd omkijkt. Gelukkig herken ik weldra mijnen aangekomenen vriend, en denk nu aan niets anders, dan naar hem toe te vliegen, hem in mijne woning te noodigen en hem dringend te verzoeken, om, het gebruik volgende, zich nimmer weder aan dergelijke onaangenaamheden bloot te ſtellen."

Met de kleeding der vrouwen is het even zoo geſteld. De innerlijke gehalte en de kostbaarheid, niet het fatſoen, en ook niet de wijze, hoe zich te gedragen, maakt het onderſcheid uit. Reeds heb ik aangemerkt, dat men in zekere ſtreken der ſtad louter voorname lieden meent te zien, hoezeer zij in rang en vermogen ook mogen verſchillen; aangezien de geringſte kamenier even als de rijkſte dame eenen hoed

(*) CAMPE, *Neue Reiſebeſchreibungen für die Jugend*, *4ter Th. ſ.* 233.

hoed en een ſneeuwwit mousſeline kleed draagt, en ſlechts bij zeer plegtige gelegenheden, bij prachtige maaltijden en vooral in de Italiaanſche *opera*, alle luister des opſchiks ten toon geſpreid wordt. In de laatstgenoemde mogen de mannen zelfs alleen geheel gekleed — *in full dreſs*, gelijk men het noemt — derhalve ſlechts met ſchoenen en kouſen verſchijnen, bijaldien zij niet bij de intrede afgewezen willen worden, of de galerij verkiezen.

Men wane echter niet, dat, in weêrwil van al die eenvoudigheid, de kleeding voor een onderwerp van weinig aanbelang wordt gerekend. Integendeel heeft niet ſlechts, gelijk bij ons, bij de hovelingen of bij den adel, maar bij alle eenigzins welvarende, ook ieder tijd van den dag zijn *eigen costuum*. Zelfs, wanneer men leeft in zijnen familiekring — en zulks is bij de beperkte gastvrijheid doorgaans het geval — dan kleeden zich vooral de dames, anders voor het ontbijt, anders om uit te gaan of uit te rijden, waartoe een groote hoed, omſlagdoek of ſhawl, ten eenemaal onontbeerlijk zijn, om niet aangegaapt of beſpot te worden; dan weder anders voor den middagmaaltijd, wanneer de koopman almede zijnen kantoor- of beursrok uittrekt. Verſcheidene Duitſche vrouwen heb ik over deze vermoeijende en tijdroovende formaliteit hooren klagen, welke nog daarenboven zeer kostbaar is, terwijl de onbevlekte zindelijkheid van een ten uiterſte wit huisgewaad vereischt wordt. Buitendien behooren mode-journalen en mode-prenten tot de algemeene lektuur in de kringen der meer beſchaafde wereld, zoowel als te *Parijs*, *Weenen* en *Berlijn* en het maandelijks uitkomend *Repoſitory of Arts*,

Arts, *Litterature*, *London female fashions* van den heer ACKERMAN, is ongetwijfeld een uitmuntend fonds-artikel.

De dagelijksche levenswijze in de familiën der beschaafde standen, zelfs de uiterlijke vormen derzelve, zijn insgelijks zoo gelijkmatig, dat, wie dezelve in enkele huizen heeft waargenomen, die vrij goed alle kent.

Uit het vorige weet men reeds, dat de dag veel later, dan bij ons, eenen aanvang neemt. Vóór acht ure wordt het bijna in geen huis levendig, dewijl het eerst zoo laat nacht wordt. Voor negen ure was zelfs in mijn logement, hoe goed de waardin en de bediening ook mogt wezen, nogtans aan geen kop thee of koffij te denken, hetwelk des te lastiger was, uit hoofde de ratelende kolenwagens mij meestal zeer vroeg den slaap uit de oogen dreven. Juist om negen ure gaf dan eene in alle vertrekken hoorbare klok het teeken, dat men in de benedenkamer moest verzamelen. Voor veler mijner huisgenooten scheen het, naar hun laat ten voorschijn komen, te oordeelen, eerst het teeken tot opstaan geweest te zijn. De huisvrouw benevens hare dochters en eenige vreemde dames, als zij zich het ontbijt niet op hare kamers lieten brengen, zaten dan voor, schonken thee of koffij, en de zoon des huizes bezorgde het overige. Eene courant ging langzaam rond. Het gesprek was zelden levendig. Ik verkoos derhalve weldra liever, mij naar een der zeer in de nabijheid gelegene koffijhuizen te begeven, en aldaar het ontbijt te nuttigen. Want daar was ik mijn eigen meester, en vond alle voorname nieuwspapieren tot mijn onderhoud. Kwam ik trouwens

voor

voor negen ure, dan zagen de *waiters*, (bedienden) er doorgaans nog zeer ſlaperig uit, wreven de oogen, polijsten eerst de mahonijhouten tafels en ſchenen verheugd, als zij mij de nieuwſte dagbladen, meestal nog zeer nat, konden toereiken, om tijd te winnen tot het gereed zetten van het ontbijt, en tevens het hunne eerst op hun gemak te gebruiken.

Overigens behoort het gemeenſchappelijk familieontbijt (*breakfast*) tot de onveranderlijke inrigtingen van den dag. Ook worden ſoms vrienden en vreemdelingen daarop genoodigd. Is de familie godsdienſtig — en daarvan vindt men voorbeelden in alle ſtanden, zoo als de koninklijke zelfs in de goede dagen van GEORGE III geene uitzondering op dezen regel maakte — dan wordt het ontbijt voorafgegaan door het morgengebed, naar luid van het kerkelijk gebedenboek. Ik heb in verſchillende aanzienlijke huizen daarbij niet ſlechts den ganſchen familiekring, maar ook alle de dienstboden tegenwoordig gevonden. De huisvader las de gebeden; was er juist een geestelijke tegenwoordig, dan nam deze die taak op zich. Hieraan beſteedde men een klein kwartieruurs. —— De meestal ronde tafel is bedekt met een ſneeuwwit laken. Het thee- en koffijgoed ſtaat wel gerangſchikt in het midden. In het eenvoudigst maar tevens zindelijkst gewaad zitten de leden des huisgezins rondom. De huisvrouw, of ook wel eene der oudſte dochters, zet met veel omſlag en zorgvuldigheid, ten einde zij goed moge ſmaken, de thee, of ſchenkt, naar elks begeerte, koffij. Over het vuur op de haardſtede, hetwelk men zelfs in den zomer in groote vertrekken niet vruch-

teloos zal zoeken, kookt de blanke ketel. Niet minder is er voor het eten gezorgd. Men heeft keuze tusſchen het fijnſte tarwebrood, of tegen het vuur geroosterd van weêrskanten met boter beſtrekene ſneden brood (*toasts*), boterbroodjes in den vorm van papaverbladeren, week of hard gekookte eijeren, ook wel menigerlei ſierlijk voorgeſneden vleeschſpijzen, allerhande marmeladen, zelfs vruchten om in room te doopen, kleine kreeften en wat niet al meer. Dit alles is ingerigt naar het late middageten, en zal hem derhalve, die aan eenen vroegeren tijd gewoon is, aanvankelijk veel te rijkelijk voorkomen. Als elke gast met groote oplettendheid verzorgd is, als het in het kopje (niet zoo als bij ons op hetzelve) gelegde lepeltje en het mes en vork op het bord, te kennen geeft, dat men verzadigd is, dan eerst wordt het geſprek levendiger. Ook de couranten leveren ſtof, of er wordt iets medegedeeld uit aangekomene brieven. Na verloop van anderhalf uur, ook wel eerder, begeeft zich elk aan zijne bezigheden.

Aldus heb ik de Engelſche gewoonten, om den morgen door te brengen, niet ſlechts in de huizen der rijken, maar ſchier even zoo in den middelſtand, en zelfs bij verſcheidene geleerden te *Oxford* en *Cambridge* gevonden. Het duidelijkſte zweefde mij bij bovengemelde beſchrijving het ontbijt voor den geest, bij hetwelk ik door een lid van het parlement den heer WILBERFORCE, dien kloekmoedigen beſtrijder van den der menschheid onteerende ſlavenhandel, aan wien zoovele duizenden hunnen verbeterden toeſtand hebben te danken, in zijn fraai,

door eenen aangenamen tuin omringd, woonhuis, was genoodigd, en dat door eenige juist uit beide *Indiën* aangekomene gasten nog belangrijker werd. Nog dikwijls zal ik aan deze uren en den man denken, die te midden eener bloeijende familie, eener uitgelezene boekverzameling en van alle gemakken des levens, daarenboven in het bezit der achting der edelste menschen in alle beschaafde landen, zoo vrolijk op zijnen wel volbragten arbeid kan terugzien.

Tusschen het ontbijt en het middageten is doorgaans eene groote tusschenruimte van zeven tot acht uren. Men gebruikt derhalve in zeer vele huizen, om één ure een tweede ontbijt, *lunch* genoemd, waarop men koude spijzen met een glas porter of wijn geniet, hetwelk echter naauwelijks meer dan een half uur wegneemt. Wie niet in eenen familiekring leeft, gaat ook wel in koffijhuizen of ordinarissen, (eethuizen) in welke men om dezen tijd ten minste een bord soep, benevens kotteletten pasteitjes en *beefstakes* zijn te bekomen. Niet dagelijks, maar toch dikwerf, leest men ook aan de vensters met groote letters *turtle*, dat is: schildpaddensoep, aangekondigd. Wie lust heeft drie of ook soms vier guldens daaraan te besteden, kan, naar men mij heeft verzekerd, vrij gemakkelijk den middagmaaltijd ontberen, hetwelk zelfs reeds bij de *mock-turtle*, (een uit andere vleeschsoorten bereide nabootsing dier soep) het geval is, welke men voor twaalf tot vijftien stuivers kan hebben. De schepen brengen eene zeer groote menigte van schildpadden uit de rivieren en meren aan. De opkoopers hebben gansche

ſche plaatſen vol, waarin zij troepsgewijze rondkruipen, en voor de vrienden van wat lekkers gemest worden.

De hoofdmaaltijd begint op het vroegst om vier, meest om vijf, in voorname huizen naauwelijks voor zeven ure. Op het uitnoodigingsbriefje wordt het uur bepaald. Hoe het daarop toegaat? Hoe de ſpijzen doorgaans geſteld en toebereid zijn? — Hier gevoel ik de ongeoefendheid mijner pen voor dergelijke onderwerpen. Maar gelukkiglijk helpt mij eene Duitſche vrouw, mevrouw SCHOPENHAUER, uit de verlegenheid, die *Engeland* in het jaar 1805 heeft bezocht. De volgende beſchrijving van eenen Engelſchen maaltijd, welke ik met hare eigene woorden — evenwel met vele bekortingen en kleine in () ingeſlotene bijvoegſels, mededeel, is vooral toepasſelijk op een zeer bemiddeld huis. Evenwel de hoofdtrekken vindt men toch eigenlijk — ſlechts wat ſterker of ſlaauwer — in alle goede huizen. Vooraf moet ik bekennen, dat mij — ſommige zeer aangename familiekringen, en deze meest in Duitſche of halfduitſche huizen, uitgezonderd — de eeturen ſchier het allerminſte naar ligchaam en geest hebben behaagd. Alvorens ik mevrouw SCHOPENHAUER laat ſpreken, zal ik ſlechts aanmerken, dat het gezelſchap doorgaans kleiner is, dan hetzelve op onze gastmalen pleegt te zijn. Ik herinner mij naauwelijks een van boven twaalf tot zestien perſonen aangetroffen te hebben; dikwijls veel minder. Eene reden daarvan ligt in de engte der woningen zelfs van vele zeer rijke lieden. Op de buitenplaatſen is het, wel is waar, anders. Nogtans heeft men mij betuigd, dat ook daar een gezelſchap van achttien tot twintig

dischgenooten het hoogste zij, en men — de pleggige diplomatische *diners* en de befaamde *routs* uitgezonderd — van de zoogenaamde groote partijen, om zijn fatsoen te houden — om mij van geene gemeenere uitdrukking te bedienen, — niets wist, gelijk dan over het geheel vele verwanten en naburen op dien voet stonden, dat zij bij elkander kwamen eten. Dan, ter maaltijd!

„ De tafel — zegt onze schrijfster — staat, als men de eetzaal (*the dining room*) binnentreedt, gedekt, doch meestal zonder servetten. Het tafellaken hangt tot op den grond, en elk neemt het bij het aanzitten op zijne knieën, en behandelt het, gelijk bij ons de servetten. De vrouw des huizes plaatst zich op eenen leuningstoel aan het boveneinde van de tafel, haar gemaal zit tegenover haar beneden aan het ondereind; de gasten nemen plaats op gewone stoelen aan weêrskanten, zooveel mogelijk in bonte rijën, volgens de rangschikking, welke hun door den heer des huizes wordt voorgeschreven. Alle schotels, welke tot het eerste geregt behooren, staan met blikken stolpen overdekt op de tafel. De gastvrouw dient de, rijkelijk met *cayenne*-peper gekruide, anders vrij dunne soep, voor, elken dischgenoot namelijk vooraf gevraagd hebbende: of hij er van verkieze? (In het dagelijksch leven behoort de soep onder de zeldzaamheden.) Een paar huisvrienden helpen vervolgens den heer en der vrouw des huizes in het voordienen der spijzen. Alle worden na de soep tegelijk aangeboden, niet naar de rij, zoo als in *Duitschland*. Zij bestaan gewoonlijk uit eenen groote zeevisch, zalm, kabeljaauw, steenbot of iets dergelijks, die, als hij bij het koken gezou-

 ten

ten ware, nog ſmakelijker zou wezen; uit poddingen, groenten, taarten en allerlei ſoorten van vleesch en gevogelte, zonder zout, boter of andere toevoegſels, in hun eigen nat geſtoofd, geroosterd, gebraden of gekookt. Slechts peper is er niet aan geſpaard. Heeft men zoodanig een geregt met een dun, droog geboterd deeg bedekt, dan vereert men hetzelve met den titel van pastei. De halfgare groenten moeten er heel groen en frisch uitzien, eerst aan tafel doet elk er op zijn bord naar welgevallen geſmolten boter over. Aardappelen ontbreken bij geenen maaltijd, zij zijn uitmuntend, alleen in waſem gekookt. De poddingen van allerhanden ſoort waren ook zeer goed, alleen zijn zij dikwijls te vet, bijkans geheel uit osſenmerg en dergelijke te zamen geſteld. De taarten, het puikje der Engelſche kookkunst, beſtaan uit halfrijp ooft, in water gekookt en met eene korst van droog deeg bedekt. De zuren, welke bij de gebraden geregten gebruikt worden, eigenlijk alle ſoorten van groenten, *maïs*, onrijpe walnoten, kleine uijen en dergelijken met ſterken azijn en vele ſpecerijen ingemaakt, zijn voortreffelijk. Met deze, gelijk als met de *ſoja* en andere prikkelende ſauſen, welke hier in het groot vervaardigd en verkocht worden, drijft *Londen* eenen grooten handel door de ganſche wereld. Deze ſauſen, mostaard, olie en azijn ſtaan in ſierlijke *plats de menage* ten dienſte der gasten, gelijk ook telkens voor twee perſonen een zoutvat. De ſalade wordt van de vrouw des huizes over tafel met veel omſlag bereid en klein geſneden; zij beſtaat uit eene zeer zachte ſoort van latuw, wier bladen ſmal, doch wel eene halve el lang zijn;

 bui-

buiten *Engeland* zagen wij dezelve nergens, daarentegen is echter ook onze kropſalade aldaar onbekend.

Er is van de zijde des gastheers geen eind aan het vragen, van den kant der gasten houdt het antwoorden niet op. Eene groote verlegenheid ontſtaat daardoor voor den vreemden gast, die, wanneer hij ook der Engelſche taal vrij magtig is, evenwel onmogelijk al die techniſche uitdrukkingen kan weten. Hij moet taal en antwoord van elken ſchotel geven, of hij er van verkiest, veel of weinig, met of zonder nat? Welk gedeelte van het gevogelte, van den visch, of hij het gaarne meer of minder gebraden heeft? Dit is inderdaad niet overdreven. Onder het eten ſpreekt men naauwelijks van iets anders dan over het eten, hetwelk den vreemdeling aanvankelijk zeer in het naauw brengt. Men moet de kunstwoorden eerst leeren, en ik heb mij, zonder lang bedenken, meestal op genade overgegeven, waarmede echter beide gastheer en gastvrouw in het geheel niet gediend ſchenen, uit hoofde zij aan elk gaarne het beste wilden geven.

De *toasten* bij het drinken blijven allerwege op denzelfden voet. Gewoonlijk vat de gastheer eerst het woord op, en verzoekt vervolgens eene dame, om de vergunning, „ een glas wijn met haar te mogen drinken," en tevens te bepalen, of zij liever rooden portwijn, of witten *ſcherry* verkieze. (Deze beide wijnen zijn altijd en overal in twee gelijkvormige karaffen, dikwijls van het ſchoonſte kristalglas, op de tafel, benevens twee glazen voor elken gast, eenigzins verſchillende van hoogte.) Sierlijk

voor

voor elkander buigende, ſpreken de beide handelende koorsgewijze: mijnheer, uwe goede gezondheid, — mevrouw, uwe goede gezondheid! drinken de glazen uit en zetten ze neder. Na eene korte poos verneemt men dezelfde uitnoodiging met eene andere ſtem, dezelfde pligtpleging wordt wederom herhaald en telkens herhaald, totdat elke heer met elke dame, en elke dame met elken heer ten minſte eenmaal de rij heeft doorgeloopen. Men mag niemand het weigeren, dat zou beleedigend wezen; bovendien moet men nog met het eerſte glas den wensch voor de gezondheid van ieder perſoon aan tafel afzonderlijk, althans met een hoofdknikken te kennen geven, en zorgvuldig opletten, of ook iemand der overige gasten ons deze eer bewijze. Het zou de hoogſte ongemanierdheid wezen, ingeval eene dame zonder uitdrukkelijke uitnoodiging wilde drinken, zij moet wachten, al had zij nog zooveel dorst; trouwens die noodiging blijft zelden lang uit. Ook de heeren moeten bij elk glas eene hulpe zoeken, doch aan een derde is het vergund, om zich daarmede te vereenigen, wanneer hij behoorlijk daarôm vraagt. Zoo heeft men dan met antwoorden op de uitnoodigingen tot eten en drinken, met gezondheid drinken, en met acht te geven, of men de onze drinkt, handen vol werk. (Dus is de oude gewoonte in vele huizen, van welke echter in andere huizen, ik kan zulks met waarheid verzekeren, meer of min wordt afgeweken.)

Zelden is het getal der ſchotels groot. Alles gaat ſpoedig in zijn werk. Na verloop van een uur is de maaltijd geëindigd. De tafel wordt afgenomen,

de broodkruimels zorgvuldig met een' doek weggeveegd, en er komen onderscheiden soorten van kaas, boter, radijsjes en weder salade ten voorschijn. De laatste wordt zonder eenige toebereiding alleen met zout bij de kaas gegeten. Dit tusschenbedrijf duurt niet lang, het maakt plaats voor een derde. Ieder gast erlangt daarop een klein fraai geslepen kristallen bekken vol water, om den mond te spoelen en de handen te waschen, en een klein servet; men handelt daarmede, als of men alleen t'huis ware. Na deze reiniging verandert het gansche tooneel. Het tafellaken, met alles wat er stond, verdwijnt, en de fraaije glimmend gepolijste tafel van mahoniehout blinkt ons tegen. Thans worden er flesschen en glazen voor den heer des huizes geplaatst, de fruit wordt opgezet, en elke gast ontvangt een klein *couvert* tot *dessert*, twee glazen en een klein roodgeruit, of ook geheel rood, vierkant opgevouwen doekje. Dit wordt nogtans zelden losgemaakt, men gebruikt het slechts, om het glas er op te zetten. De fruit gaat niet rond, maar wordt, even als te voren de andere geregten, voorgediend, en met vele vragen aangeboden. Thans beginnen de flesschen de hoofdrol te spelen; elk schuift ze zijnen buurman toe, nadat hij zich zelven heeft ingeschonken, veel of weinig, naar verkiezing. De gastheer stelt nu eenige *toasten* in, hij drinkt op het welzijn zijner vrienden; de koninklijke familie wordt nimmer vergeten bij deze gelegenheid. Weldra staat de vrouw des huizes op van haren leuningstoel; met eene kleine buiging geeft zij het teeken aan de overige dames. Alle staan op, en gaan zediglijk achter hare

leids-

leidsvrouw de deur uit. Thans worden de heeren vrolijker, alle dwang is nu verbannen, zij blijven onderling alleen, bij wijn, ſtaatsnieuws en luidruchtigen kout. (Beſpeurt men eenige natuurlijke behoefte, dan maakt men geene zwarigheid, dezelve, in den hoek van het vertrek in de daartoe gemaakte inrigting, te vervullen; elke vreemdeling wordt zelfs door den gasthee r daaraan herinnerd.) Inmiddels vervelen zich de dames in een ander vertrek bij den haard, totdat na een uur, ook ſoms later, thee en koffij gezet is, de heeren weder bij het gezelſchap komen, en het geſprek weder levendig wordt." Tot zoo verre mevrouw SCHOPENHAUER.

Met het late theedrinken eindigt de dag in zeer vele huisgezinnen. Nogtans vindt men ook, wanneer de middagmaaltijd, om vier of vijf ure geſchiedt, om negen of tien ure weder een eenvoudig, meestal koud avondeten, bij hetwelk doorgaans de Hollandſche of Chesterſche kaas in eene zeer groote blikken trommel, die fraai verlakt, op rollen ſtaat en half open is, de ronde doet. Het wordt overigens begrijpelijk uit de levenswijze der grooten, als men ſomtijds in de nieuwspapieren leest, dat de avondmaaltijd des ochtends, om vier of vijf ure, begonnen zij, dewijl dit dan met het middageten 's avonds om zeven of acht ure in een juist verband ſtaat, doch ook natuurlijk ten gevolge heeft, dat in zoodanige huizen de tijd van opſtaan genoegzaam met onze middagsklok overeenkomt.

Ten deele hangt zulks af van de ontzettende grootheid der ſtad en den loop der bezigheden, gelijk dit immers zelfs het geval is in kleinere hoofdſteden.

De raads- of geregtsvergaderingen, de bureau's, de kantoren, tot welke de medeleden menigwerf uren lange wegen moeten afleggen, kunnen niet zoo schielijk, als in kleinere plaatsen, gesloten, weder geopend en de bezigheden afgedaan worden. Daarbij komt, dat alle posten terstond na middernacht afgaan, en men zeker is, dat de brieven verzonden worden, zelfs dan, wanneer zij eerst kort voor twaalf ure bezorgd zijn geworden. Aldus maakt de koopman, op deze markt des handels met de gansche wereld, dikwerf het laatste oogenblik zich ten nutte, om tijdingen af te wachten.

Mogt slechts zulk een omkeer der dagsverdeeling, welke echter in *Engeland* ook slechts in de groote steden plaats vindt, nimmer de heerschende mode worden in *Duitschland!* Helaas wij zijn reeds dikwerf op het spoor. Want hoe vaak gebeurt het in *Berlijn*, *Hamburg*, *Maagdeburg* — ook wel somtijds bij ons — dat men zich 's avonds aan tafel zet op eenen tijd, dat vele liever hun licht uitblazen, en, om met onzen LUTHER te spreken, fluks en vrolijk zich ter ruste moesten begeven, om met de zon den loop hunner bezigheden weder aan te vangen.

De Zondag in Engeland.

Bijkans alle reizigers betuigen niets treurigers te kennen, dan de Britsche viering van den Zondag. Zij verzekeren, dat dan alles uitgestorven schijne, en

en elke toon der vreugde verstomme. Zij beklagen het volk, aan hetwelk men zelfs elk geoorloofd genoegen ontzegt, en noemen onze landstreken gelukkig, omdat zij niets weten van zoodanig eenen dwang. Ik beken rondborstig, dat mij de Zondag in *Engeland* niet zoo droevig en vreugdeloos is voorgekomen, ja, dat ik verscheidene aldaar doorgebragte Zondagen onder de aangenaamste herinneringen reken, en zelfs den wensch niet kan onderdrukken, dat wij ten minste iets meer van datgene onder ons mogten waarnemen, wat men daar in, even zoo naar den geest beschaafde, als van de zijde des karakters ten hoogste achtenswaardige, familiën bespeurt. — Ik versta daaronder niet de zoodanigen, die met eene waarlijk godsdienstige somberheid, eene zonde meenen te vinden, in de alleronschuldigste bezigheden, als klavierspelen, breiden, het lezen van een of ander boek, hetwelk niet van eenen geestelijken inhoud is, en den Sabbath meer in den zin des Ouden Testaments, dan volgens de Christelijke bedoeling meenen te moeten heiligen; maar wel de zoodanigen, die wenschten, dat ook onder ons eene zekere overeenstemming of eenheid werd in het oog gehouden bij het besteden der Zondagsuren. Ik weet vooraf, dat vele mijner lezers daaromtrent met mij zullen verschillen. Trouwens, hoe zou men het ook altijd ééns kunnen zijn?

Het valt niet te ontkennen — dat het onderscheid tusschen de zes dagen der week en dezen zevenden (*), in *Engeland* meer in het oog springt, dan

(*) Het verwondert mij, dat de heer NIEMEIJER den Zondag, den zevenden dag der week noemt, daar wij Chris-

dan ergens elders. Het is, als of er eene langdurige eb had plaats gehad, op welke geen vloed meer zou volgen; of als had het werkzame leven de ſtraten en pleinen verlaten, om zich te verwijderen naar den achtergrond der woningen; of als ademde iedereen zachter, om zich te herſtellen van de inſpanningen en vermoeijenisſen eener rustelooze werkzaamheid. Het laatſte is ook wezenlijk het geval. In dit opzigt alleen beſchouwd, is de wet, welke gebiedt, om zich van de dagelijkſche bezigheden te onthouden, voor ontelbare menſchen, die zes dagen lang de hitte des daags en den last van den arbeid hebben verduurd, of in het gewoel der wereldſche beſlommeringen, volſtrekt niet tot zich zelve, even min als tot hunne huisgezinnen zijn gekomen, eene ware weldaad, en aldus wordt vervuld, hetgene reeds het doel was, bij de oude Mozaïſche invoering van den Sabbath (*). Zaturdags met klokſlag van twaalf ure moet het gordijn vallen van het tooneel, en niet voor Maandag avond wordt het weder opgetrokken. Behalve de winkels, in welke de onontbeerlijkſte levensbehoeften, die geenen

Christenen toch juist in onderſcheiding der Joden, met dezen dag des Heeren onze week godsdienſtig beginnen; doordien hij niet de rustdag, maar de dag der *opſtanding* of de *opwekking* tot een godvruchtig werken is.

VERTALER.

(*) „ Zes dagen zult gij uwen arbeid doen, maar op den zevenden dag zult gij rusten; opdat ook uw os en uw ezel ruste, en de zoon uwer dienstmaagd en de vreemdeling adem ſcheppe." Het tweede Boek van MOZES XXIII: 12.

nen ſtilſtand kunnen dulden, zijn te bekomen, worden alle overige den ganſchen dag geſloten, en de ſtad verſchijnt in eene geheel andere gedaante, aangezien nu alle de ramen met geverwde luiken zijn bedekt. Alle eigenlijke vermakelijkheden zijn tot de werkdagen bepaald. Waar de volkomene ſtrengheid der uit voormalige tijden der godsdienſtige twisten afſtammende wet wordt gehouden, vermijdt men zelfs groote gastmalen, ſpeelpartijen en concerten in de huizen, en onthoudt men zich van allen handenarbeid. Op de ſtraten wordt het intusſchen weder levendig, wanneer om tien en elf ure de godsdienst begint. Alsdan vermeerderen de welgekleede kerkgangers op alle wegen; — in den burgerſtand gewoonlijk man en vrouw, de kinderen voor hen loopende, doorgaans het algemeene gebeden- en gezangboek, (*common prayerbook and pſalms*) in de hand. Bij de menigte der kerken in alle ſtreken der ſtad, verdeelen zich de hoopen echter, nogtans heeft de eene, gelijk overal, meer toeloop dan de andere. Inzonderheid zijn ſommige avondkerken, welke om zes ure aangaan, zoo onbeſchrijfelijk vol, dat de laatkomenden naauwelijks plaats kunnen vinden, hoe bereidvaardig de kerkelijke bedienden ook zijn mogen, om hun eene plaats te bezorgen.

Nogtans zou men zich zeer vergisſen, wanneer men meende, dat elk mensch in *Engeland* een vlijtig kerkganger ware. Het getal der inwoners van *Londen* op twaalfmaal honderdduizend begroot zijnde, en het getal van alle kerken en kapellen aldaar, van de heerſchende en afwijkende godsdienſtige gevoelens op vierhonderd zes en zestig, dan zou nog zelfs die groote menigte, dewijl men er ook zeer kleine

onder vindt, naauwelijks toereikende zijn, om meer dan de helft te bevatten. Doch er zijn daar ook genoeg perſonen uit alle ſtanden, voor welke geene kerk en geen Zondag beſtaat; hetzij, dat zij, gelijk dikwerf bij ons, in deze onverſchilligheid hunne hoogere verlichting willen ten toon ſpreiden; of zich door nietige verontſchuldigingen van gebrek aan tijd daarvan verſchoond oordeelen; of, door eene wufte en buitenſporig zinnelijke levenswijze, van alles ontwend zijn, wat buiten de grenzen der zinnelijkheid ligt. Intusſchen is de uitwendige eerbied omtrent de openlijke godsdienſtige inrigting, en de Christelijke gemeenſchap ter verheffing des gemoeds tot God, zoowel als tot zelfbeproeving, ongetwijfeld in *Engeland* veel algemeener, dan bij ons. Zij kan wel bij velen, louter gewoonte, jeugdige opvoeding, dagsverdeeling, oogendienst, middel tegen huisſelijke verveling, en ſomwijlen meer dan Joodſche bijgeloovigheid zijn, gelijk CHRISTUS denzelven reeds (*Matth.* XII: 1—8) en PAULUS (*Rom.* XIV: 5—6) beſtreed; bij velen daarentegen is hij echter de zuivere uitdrukking van inwendige godsdienſtigheid, en ontſtaan zijnde uit de behoefte, om zich aan te ſluiten aan de gemeente der aanbidders van God, openbaart hij zich onder hen door de weldadigſte uitwerkſels, terwijl hij den ſmaak voor het goddelijke en zedelijke in hen levendig houdt en vormt.

Wie den ſchouwburg, wie danspartijen en grof ſpelen niet voor onontbeerlijk acht, om vergenoegd te zijn, of zich niet te vervelen; bij wien deze kunſtige vermakelijkheden het gevoel voor de grootſche tafereelen der natuur, en de genoegens eener ede-

edele en vrolijke gezelligheid, vooral in den familiekring, nog niet verdoofd hebben — ik zou waarlijk niet begrijpen, waarom hij binnen en buiten *Londen* ook niet den Zondag aangenaam zou kunnen doorbrengen? Ik althans heb op ſchoone Zondagen de openlijke wegen dikwijls meer opgevuld gezien met rijtuigen en voetgangers, dan in de week. De *Theems* was bedekt met vaartuigen, welke groote gezelſchappen naar de heerlijke ſtreken aan de oevers en naar de buitenplaatſen, enz. overvoerden. De herbergen waren tegen den avond tot voor de deuren vol met vrolijke gasten, en de kinderen ſpeelden rondom hen; de postkoetſen waren van binnen en buiten met komende en gaande menſchen gevuld. In het park van *St. James*, nog veel meer in *Hydepark*, was het gedrang tegen den avond zoo groot, dat men ſchier zou denken, dat de burgerij van gansch *Londen* aldaar wandelde. Om zeven, om acht, om negen ure werden de ſtraten weder opgepropt met terugkeerende menſchen, die de ganſche week in werkplaatſen, winkels en kleine woningen opgeſloten geweest zijnde, nu met vrouw en kinderen in de open lucht zich verlustigd hadden. Wel is waar verzuimen vele, voornamen en geringen, die zich des Zondags uit de ſtad naar het land begeven, niet ligt, om ook de dorpskerken te bezoeken, voor welker deuren men menigwerf geheele *équipages* uit de omſtreken ziet. Trouwens, dan vermaken zij zich het overige van den dag in de vrije natuur, of in de welaangelegde tuinen hunner huizen, ook wel zeer dikwijls aan rijke en gezellige maaltijden. Ik zelf heb zulks op Zondag nimmer ontbeerd — en niet eens, zoo als uit het

vol-

volgende zal blijken, de muzijk. Zoo reed ik des morgens van den 11den Julij, onder geleide van den heer ACKERMAN, die ſteeds er op bedacht was, om mij aangename dagen te bezorgen, door het ſtille *Londen* en *Fullham*, dien fraaijen zetel van den bisſchop van *Londen*, naar het bekoorlijk *Richmond*. Voor de kerken kwamen wij helaas te laat, en wilden geene ſtoornis veroorzaken. Maar de vrije natuur, benevens de herinnering aan den grijzen voortijd bij de aanſchouwing der plaatſen, waar eertijds de oude Britſche koningen EDUARD I en II woonden, waar EDUARD III zijnen heldhaftigen zoon, den *zwarten prins*, beweende, waar HENDRIK VII ſtierf, waar ELIZABETH onder hare zuster MARIA als eene gevangene leefde, en eindelijk als koningin hier hare loopbaan glorierijk, ſchoon naar het inwendige niet gelukkig, voleindigde, — dat alles van een hoog balkon bezien, was niet minder geſchikt, om het gemoed tot ernſtige overpeinzingen te ſtemmen.

De ten uiterſte bekoorlijke en zoo beroemde gezigten van de heuvelen bij *Lyon* zijn door reisbeſchrijvingen bekend. Desniettegenſtaande is de Gallo-Amerikaan SIMOND onpartijdig genoeg, om aan het gezigt van *Richmond Hill* de voorkeur te geven (*). Van eene op zich zelve ſlechts matige hoogte, welke men van lieverlede bereikt, overziet men vooreerst eene uitgeſtrekte vlakte, door welke de *Theems* kronkelt. Deszelfs beide oevers zijn weiden, bedekt met grazende kudden. Groote gevaarten van boomen rijzen onregelmatig op deze ſchoone gladde zo-

(*) *Reiſen* I *Th.* *ſ.* 169.

zodenperken ten voorfchijn, vormende zwarte fchaduwen, kromten en voorgebergten, en zich afzonderende in enkele fraaije groepen, gelijk als digt belommerde eilanden op eene groene zeevlakte. Hier en daar ziet men eenen ftatigen eik, die zijne krachtige armen regthoekig van zich uitftrekt; nog meermalen is het een olm, die zijne ronde loovertakken in digte loten op elkander ftapelt. Slechts enkele weinige, half in het bosch verholen huizen, sommige op de grasvelden zeer weinig bemerkbare voetpaden, welke naar deze woningen leiden, herinneren ons menfchelijke bewoners. Aan het einde van den onmetelijken halven cirkel, welken het oog overziet, fteeds dezelfde verfierfels en toch altijd afwisfelend. Doch zoodra eene enkele partij achterwaarts treedt, teekent elke ligte verandering van de effene vlakte het naastvolgend plan op den grazigen en blaauwachtigen grond van het verfchiet, tot eindelijk een horizon van heuvels, van blaauwachtige nog onbepaalde kleur, het geheel omfluit. Aldus heeft de natuur, of liever hare groote Oorfprong, zich hier eenen heerlijken tempel gefticht, in welken elk gevoelig hart tot eene vrolijke aandacht moet opgewekt worden; hier was het, waar de lievelingsdichter der Britten, THOMSON, wiens asch op het kerkhof eene eenvoudige zerk bedekt, zong:

Betoovrend fchouwtooneeel! dat ons houdt opgetogen,
 Meer dan Hesperisch ftrand of Hellas ooit de lier; —
O dal, zoo rijk gedost! o heuvel, naar den hoogen
 Zacht glooijend opgevoerd! op u vleit zich met zwier
Des Landbouws-fchutgodes ter neêr; — en, van zijn toppen
 Befchouwt zij met één blik de wondren van haar rijk.

O hemel! welk gezigt doet hier elks harte kloppen
En ftrekt van uwen fchat natuur! rondom ten blijk!
Zie hoogten, dalen, bosch en helder groene weiden,
Of burgten fpits en tinne, al naar uw oog verkiest,
Met gulden ftroomen u 't natuurlijkst feest bereiden,
Tot zich des landfchaps fchoon in neveldamp verliest.

Hier was het ook, waar onze brave landsman MORITZ uitriep: „ O *Richmond*, *Richmond!* Nooit zal ik den avond vergeten, toen gij van uwen heuvel zoo zacht op mij nederzaagt. — O gij bloeijende jeugdige beemden, gij groene weiden en gij zilveren ftroomen in dit gelukkige land, hoe hieldt gij mij opgetogen, toen ik aan den bloemrijken oever van den *Theems* vol verrukking op en neder ging (*)."

Van *Richmond* reden wij des middags naar *Kew* (*Kioe*), bezagen den alomme beroemden *kruidtuin* aldaar aan de zijde des eerften opzieners van alle koninklijke tuinen, den heer AITON, en, onder vele andere kruidkundige merkwaardigheden ook de oude moederplant van de eerfte *Hortenfia*, van welke alle *Hortenfia's* in *Europa* afftammen; en aten vervolgens bij de familie van den heer PAPPENDIEK, *page*, of zoo als wij anders zouden zeggen, geheime kamerdienaar der laatfte koningin, die hier ftierf

op

(*) Wezenlijk, het is zeer merkwaardig, dat men deze ganfche plaats uit de reizen van MORITZ, in het Engelsch vertaald, en zelfs in het vroeger vermelde *Picture of London* heeft opgenomen. Daardoor is MORITZ naam bij onnoemelijk velen bekend geworden, die dit, telken jare nieuw uitkomend boek, gebruiken, terwijl men van velen van onze *clasfici* niets weet,

op haar buitengoed, in de armen van zijne echtgenoote. Toen wij in de avondkoelte terugreden, had zich in de omſtreek van *Hydepark* voor *Londen*, eene onoverzienlijke menigte van menſchen voor de *kaſernen* van de koninklijke lijfwacht verzameld, om naar de muzijk van het regement te hooren, die, naar men mij verzekerde, alle *zondagavonden*, de geliefkoosde Engelſche volksliederen en andere uitgelezen ſtukken ſpeelt. Dus droeg dan ook hier de zoo befaamde *Engelſche zondag* geen treurgewaad.

Verder gaat men, wel is waar, in *Engeland* niet. Zelfs hij, wien de godsdienst misſchien minder ter harte gaat, dan de verkleefdheid aan zekere voorvaderlijke gebruiken, eischt, dat ook de zondag zijn eigenaardig karakter beware, en er tusſchen deszelfs voornaamſte beſtemming, om het gemoed te veredelen, en de overige aanwending der uren van den zondag, geen te ſterk afſtekend verſchil zij. Zoo zou het, b. v. elken echten Brit als eene ſchreeuwende tegenſtrijdigheid voorkomen, wanneer ſoms dezelfde ouders, die des ochtends met hunne kinderen ter kerke geweest waren, aldaar welligt eene leerrede hadden gehoord over de pligt van zedigheid en eerbaarheid, des avonds eene klucht om uit te ſchateren van lagchen in den ſchouwburg, veelligt eenen *Rehbock*, of zulke weelderige naar de natuur gemaalde tooneelen, zoo als men dezelve in ſommige onzer lievelingsſtukken, voor de oogen der jongelingen en meisjes vertoont, met een kalm geweten konden aanſchouwen. —— Trouwens zoo zou billijkerwijze wel een ieder denken en gevoelen, wien het ganſche leven geen

poppenſpel is. Waarlijk, het *welvoegelijke* grenst menigwerf veel nader aan het *zedelijke*, dan men meent.

Ten beſluite zal ik nog verhalen, hoe ik den *laatſten zondag* op Engelſchen bodem heb doorgebragt. Ik had voormiddags eene door eenvoudigheid en waardigheid uitmuntende leerrede van den eerwaardigen Dr. SCHWABE, die bij eene Duitſche gemeente in de, diep in de *City* gelegen, wijk *Goodmansfield* ſtaat, gehoord; vervolgens den middag, in de beminnenswaardige familie van eenen Duitſchen hier gevestigden bankier, den heer BURMESTER, zeer vrolijk doorgebragt, daarbij mij ten eenemaal met het inwendige van eene Engelſche huishouding bekend gemaakt, en veel van de levenswijze, inzonderheid der dames, welke aan onze Duitſche vrouwen niet behaagt, vernomen. De avond was, na eenen zeer heeten dag, ten uiterſte verkwikkend door eene liefelijke koelte. Toen beſloten wij allen, tot ernst geſtemd door geſprekken over den nood des tijds, welke thans zeer dringend is in *Engeland*, om de laatſte uren aan den godsdienst toe te wijden. Het volk ſtroomde tegen zes ure naar onderſcheidene kapellen. Wij verkozen eene eenige in hare ſoort. Midden op den *Theems*, niet ver van den *Tower*, ligt een groot ſchip, hetwelk, van binnen ganſchelijk in eene kerk hervormd zijnde, ruimte bevat voor vijf- tot zeshonderd menſchen en van voren ten opſchrift heeft: *Zwemmende kerk (floating church) door vrijwillige onderneming.* De eigenlijke beſtemming is, om den *ſailors* of matrozen en hunne huisgezinnen, die aan den oever wonen, of rondom op de ſche-

pen

pen hun verblijf houden, op verſchillende uren van den dag eene nabijzijnde en geheel naar hunne levenswijze, zeden en behoeften ingerigte gelegenheid tot godsdienstoefening te verſchaffen. Groote onkosten hebben godsdienſtige mannen van verſchillende genootſchappen, doch vooral de *Baptisten* en en *Methodisten*, daaraan beſteed, welke echter door de milde bijdragen genoegzaam zijn beſtreken. Zoowel de middelſte ruimte, met predikſtoel en lesſenaar, als de koren, waren met fatſoenlijk gekleede mannen en vrouwen uit alle ſtanden opgevuld, en wij vonden ſlechts met moeite nog plaats, dewijl deelneming of nieuwsgierigheid ook zeer vele vreemdelingen had gelokt. Na het gezang uit eenen geliefkoosden bundel liederen, bij welk regelmatig alleen vrouwelijke discantſtemmen met het volle koor afwisſelden, trad een Baptiste-geestelijke (Mr. IWEMY) in eenen zwarten rok zonder eenige verſierſels, op, en vermaande zijne toehoorders, — bijna altijd zich rigtende tot de zeelieden, en alles op hen toepasſende, — tot verbetering en tot geloof, met de geestdrift van eenen zendeling. Geene kunst was hier, doch des te meer welſprekendheid des harte, nu en dan met den hoogſten ernst in het oogvallend nadrukkelijk. Er werden ook kleine vertelſels ingelascht van goede en ſlechte zeelieden, van ſpotters met den godsdienst, die te midden hunner zonden, door de zee werden verzwolgen, voorbeelden van moed, die voortvloeiden uit opregt vertrouwen op God. „Ik heb — riep hij eindelijk uit, na eene korte pauze — ik heb dikwerf vuriglijk gewenscht, een zeeman te zijn. Wij rustige landbewoners hebben ook wel nood en gevaren uit te

ſtaan. Doch zulk een zeeman, vertrouwen op God bezittende, welk eene kloekmoedigheid moet hij verwerven; elken oogenblik bedacht op ſtorm en onweder; elken oogenblik een gapende afgrond voor zich; ginds en herwaarts gedreven langs onbewoonde kusten, bedreigd van onmerkbare klippen — en daarbij ſteeds genoodzaakt, om op zijne hoede te blijven — ja waarlijk, waarlijk ik zou een zeeman willen zijn, om de kracht des geloofs bij eigen ervaring te leeren kennen!" Dit met eene geweldige, voorzeker op het dek hoorbare, en beurtelings weder zachte en teedere ſtem uitgeſproken — kan men zich wel verbeelden, dat het de met inſpanning luiſterende menigte, welke deze man zoo geheel wist in te nemen, geheel anders moest treffen, dan de koele voorgelezen leerredenen der hooge geestelijkheid in de groote kerken. Op aller aangezigten was ook de meest geſpannen aandacht te lezen, welke den redenaar nimmer uit het oog verloor. Een paar roerende verzen van een lied beſloot de vergadering. Zij herinnerden den gindſchen oever, waar wij vroeger of later allen, ontkomen aan de ſtormen des levens, zouden landen.

Eerlang aanſchouw ik u, o vreedzame overzij!
Dan zwijgt het ſtormgeloei, en 't onweêr is voorbij (*).

Ik zag aan de natte oogen der nabijzijnde mannen en vrouwen, hoe hen dat alles trof. Ook ik deelde in hunne ontroering. Na weinige dagen zou ik mijn

(*) *Soon i ſhall ſee the happy ſhore,*
Where winds and ſtorms distreſſ no more.

mijn leven weder op de onzekere golven wagen, want — eerst aan gindſche zijde lag de vaderlandſche kust.

Eer men wegging, vatte de voorzanger, die ook hier naar Engelsch gebruik een paar trappen onder den predikſtoel ſtond, een man van fijne beſchaving en zeden, het woord op, en zeide zeer verſtaanbaar: „ Hoe verblijdender het groot getal van diegenen was, welke deel namen aan de tegenwoordige vergadering, des te meer moet men wenſchen, dat, daar er ſlechts *een* uitgang is, en de vaartuigen ſlechts een zeker getal kunnen bevatten, niemand letſel zal bekomen. Daarom verzoeken wij ernſtiglijk, dat niemand zich overhaaste. Er is voor een behoorlijk getal van ſchuiten gezorgd, die, als alles ſlechts ordelijk toegaat, binnen korten tijd elk aan wal zullen brengen. Wij verzoeken ſlechts, dat men zich, totdat de naastbijſtaanden overgebragt zijn, op het dek begeve, en aldaar den ſchoonen avond geniete, totdat het aan de beurt van elk zij, om in te klimmen. Niemand zal vergeten worden. Dringen zou ſlechts vertraging en veelligt gevaar te weeg brengen.”

Elk gaf gaarne gehoor aan deze verſtandige toeſpraak. Ik ging inmiddels met mijn gezelſchap in de groote kajuit, welke ingerigt was tot eene gerfkamer, om den man, die zoo nadrukkelijk tot ons geſproken had, de hand te drukken. Wij vonden de opzieners (*trustees*) der ſcheepskerke alhier verzameld, en werden zeer vriendſchappelijk door hen op thee genoodigd. Zij waren allen vol van het welſlagen hunner onderneming, en verheugden ons door verhalen van de goede vruchten, die zij reeds

aan vele eertijds ruwe gemoederen waargenomen hadden. Daarop droegen zij zorg, dat wij in dezelfde floep van de commisfie zeer gemakkelijk, veilig en kosteloos aan wal gezet werden.

Hetgene ik gezien en gehoord had, had mijn gemoed met zeer verfchillende befpiegelingen en gewaarwordingen vervuld, onder welke ik den zeer langen weg naar mijne woning afleide, bijzonder vergenoegd, van eenen Zondag naar Engelsch gebruik gevierd te hebben.

Eerfte indruk van het volkskarakter, het gezellige leven en den toon der verkeering.

Wat den reiziger door vreemde landen — naast datgene, wat de natuur of wat 's menfchen hand gewrocht en ingerigt heeft — het eerst in het oog loopt, en hem fchier bij elke fchrede te gemoet komt, is het eigendommelijke in de gebruiken, zeden en gewoonten van het gezellige leven, met welke hij zich noodzakelijk moet bekend maken, ten einde niet bijzonder te willen wezen of aanftoot te geven. Ondertusfchen gewent men er even fpoedig aan, als het oog aan de nieuwe voorwerpen. Reeds na verloop van eenige weken gaat men fchielijk die dingen voorbij, voor welke men aanvankelijk dagen lang vertoeven en gelooven konde, dat men nimmer moede zou worden, om ze te befchouwen. Even

zoo ſchikt men zich ook al vrij ſpoedig naar de eens aangenomen dagsverdeeling en levenswijze. Eene veel hoogere en duurzamere belangſtelling boezemt daarentegen het *inwendige leven* in, waarin de eigendommelijkheid des *volks*, deszelfs wijze van denken en gevoelen, of het nationale van het karakter wordt gekend. En juist dit verleent hier der beſchouwing eene zeer rijke ſtof.

De grondtrekken daartoe verzamelt men in den naderen *omgang met menſchen*, uit onderſcheidene klasſen. Uit datgene, waarin zij meer of minder gelijkvormig zijn, ontwerpt men van lieverlede eene algemeene beeldtenis. Men kan maar al te ligt daarin te voorbarig handelen. Doorgaans bepaalt de eerſte indruk, welken hij bij zijne intrede in het gezelſchap ontvangt, den vreemden aankomeling. De perſoonlijke ondervinding, die hij omtrent vriendelijkheid of onverſchilligheid maakt, ſtemt zijn oordeel gunſtig of ongunſtig, en het *enkele*, of zelfs *toevallige*, wordt met het *algemeene* en *beſtendige* verwisſeld.

„ Hoe afſtekend, zegt GOEDE, zijn de ſchilderingen der reizigers niet reeds van het huisſelijk leven der Engelſchen. Vruchteloos zou men pogen, om deze tegenſtrijdigheden tot overeenſtemming te brengen. Het zijn enkele beſchouwingen, uit enkele verſchillende ſtandpunten, die zich tot geen geheel laten vereenigen." Na alles, wat ik ondervonden heb, heeft intusſchen deze al te vroeg der wereld ontrukte waarnemer de trekken van het Engelsch volkskarakter en der onderſcheidene ſtanden, in zijn werk beter en ſcherpzinniger dan iemand zijner voorgangers en navolgers gevat, en even waar als onpar-

 tij-

tijdig befchreven (*). Ik zou flechts moeten herhalen, wat hij zoo voldingend daaromtrent heeft gezegd. Hetgene derhalve hier volgt, befchouwe men flechts als proeven van eigen ondervinding en als openlijke belijdenisfen van den indruk, welken het leven onder dit zoo oorfpronkelijk volk op mij gemaakt had. Een langer verblijf zou mij veelligt ftof tot overvloediger nalezing hebben gegeven.

Ik had zooveel van de koelheid, achterhoudenheid en zelfs van den al het vreemde verachtenden hoogmoed der Engelfchen gehoord en gelezen, dat het mij weinig zou verwonderd hebben, dit algemeen ook zoo te vinden. Ik zal ook niet betwisten, dat mij eenige blijken daarvan zijn voorgekomen, en dat ik, namelijk op reis, op het fchip, op de postwagens vele kennis heb gemaakt, die niet den geringften wensch konde achterlaten, om dezelve voort te zetten. Vooral heeft men daar, waar vele menfchen te zamen komen, b. v. in koffijhuizen en herbergen, gelegenheid, om de buitengewone ftroefheid en ftilzwijgendheid gade te flaan, terwijl zelfs perfonen, die federt lang en gemeenzaam met elkander bekend zijn, uren lang, inzonderheid aan den haard naast elkander kunnen zitten, zonder één woord te fpreken; ja het fcheen hun bijkans te verwonderen, wanneer men, naar onze Duitfche voorkomende wijze, gaarne een gefprek wilde aanknoopen, en zich bij hen vervoegt, of een onderhoud poogt aan den gang te brengen. In de huisfelijke kringen vond ik, vooral de jonge on-

(*) Men zie inzonderheid in het II. Deel het 13 en 14de Hoofdftuk.

ongehuwde dames, meerendeels bij uitftek ftil, ja, zelfs fchuw tot in het angstvallige. Perfonen, die veel onder Engelfchen verkeerd hebben, betuigen ook eenparig, dat het in familiekringen en bij vriendfchappelijke zamenkomften niet zelden het geval is, dat er op een levendig gefprek eene lange pauze volgt, die men zelfs den karakteriftieken naam van *ftil* of ook wel *Engelsch onderhoud*, (*filent - English converfation*) geeft. Of zulks, echter, voor hem, die zich met zich zelven kan bezig houden, niet fomwijlen verkieslijker is, dan een oneindig gefnap van of over — *niets*, en het lastig ftreven van vele lieden in het gezelfchap, om het gefprek nimmer te laten afloopen, maar ten einde flechts te fpreken, liever de onverfchilligfte vragen te doen, moge ieder zelf beflisfen.

Wanneer ik echter mijne eigene ondervinding mag raadplegen, dan kan ik volftrekt de klagt niet toeftemmen, over eene algemeene koude of terugftootende geaardheid. Vooreerst moet ik hier de groote vriendelijkheid roemen, waarmede de vreemdeling door den geheel onbekenden wordt teregt gewezen. Men zou naauwelijks het tegendeel vreemd kunnen vinden bij eene tallooze menigte van menfchen, welke men op ftraat ontmoet, en, die elkander volftrekt niet kennen. Dewijl ik — zelfs in de eerfte weken — nooit eenen gids gehuurd heb, ten einde zelf des te fpoediger den weg te leeren vinden, heb ik mij inderdaad zeer dikwijls in de noodzakelijkheid gezien, om de mij ontmoetenden met vragen lastig te vallen, ja, ik heb het opzettelijk met perfonen van allerlei ftanden beproefd. Nimmer heeft mij een onvriendelijk woord

fchaamrood gemaakt. Dikwerf heeft men mij een eind wegs vergezeld, en is dan weder omgekeerd. Dikwerf fcheen de teregtwijzing, het: „ Zeer juist! ” of de derde ftraat! of regt uit!” (*ftraight on*) aan de raadgevende mannen en vrouwen, zelfs vreugde te veroorzaken. Vraagt men vooral in den naasten winkel — dit ried men mij als het veiligfte — dan erlangt men zulk een volkomen onderrigt, dat men naauwelijks in ftaat is, het te onthouden. Over het geheel is toch de dienstvaardigheid, om iemand teregt te wijzen, eene vrij algemeene deugd, en zij zal flechts hier en elders geleden hebben door onverftandige of zelfs gekfcherende vragen der reizigers. De menfchelijke natuur is geneigd tot mededeeling, en zelfs het gevoel, van iets beter te weten dan anderen, dikwerf dan de voornaamfte, is zelfs voor den geringften eene ftreelende gewaarwording. De hulpvaardigheid ging meermalen nog verder.

Zeer dikwijls ben ik, als een kleine tip van den zakdoek zigtbaar was, door aanzienlijken en geringen gewaarfchuwd, op mijne hoede te zijn, waaruit men, wel is waar, tegelijk kan afleiden, hoe men daar op alle wegen en ftraten van zakkenrolders omringd is.

In het gezelfchap der befchaafderen verwacht men, het is waar, vergeefs die omflagtige pligtplegingen, die diepe buigingen en overgenomen beleefdheidsformulieren bij het komen en affcheidnemen, aan welke men ten minfte eertijds bij ons gewend was, alhoewel zij in *Duitschland* ook al meer en meer uit het gebruik raken. Daarentegen heerscht er bij de edelfte *eenvoudigheid van zeden*, de ware *beleefdheid*, meer in daad dan in woorden. Men

reikt

reikt den voornaamſten even als zijns gelijken de hand toe, en is verzekerd van eene vriendſchappelijke beantwoording. Men begroet den *lord* en den *vriend* met een *goeden morgen!* en neemt afſcheid van hem met een *goeden avond!* of een *goeden nacht!* Menigwerf hoorde ik deze woorden met eene ware *hartelijkheid* uitſpreken, zoo als dan ook bij het uitgaan van den ſchouwburg aan het vaak herhaald *vaarwel* (*farewell*) een geheel eigen toon wordt gegeven. De omhelzingen en kusſen (*) onder mannen, komen den Engelſchen onnatuurlijk voor, en men zou, als men openlijk op ſtraat de Duitſche zeden volgde, zich blootſtellen aan den moedwil des volks. Men moge daarin al te ver gaan, maar wij moeten toch toeſtemmen, dat het ſchoone kenteeken der *liefde* en *innigſte vriendſchap*, onder ons, te veel tot eene onbeduidende pligtpleging is ontaard, zoodat men het moet prijzen, bijaldien datgene, wat eene dikwijls lastige en ſomwijlen walgelijke gewoonte geworden was, ſteeds meer bij de kringen der mannen in onbruik geraakt, b. v. na eenen grooten gezelligen maaltijd, misſchien dertig tot veertig omhelzingen en twee- of driemaal zooveel kusſen rond te deelen, en, gelijk eertijds gebruikelijk was, alle dames de hand te

(*) Ook voor den Nederlander zijn deze gebruiken ſoms onwelvoegelijk, ja zelfs walgelijk; doch mij dunkt, alleen dan, wanneer zij, zoo als de ſchrijver te regt aanmerkt, overdreven worden, en geene bewijzen van welgevestigde genegenheid, hoogachting en beproefde vriendſchap, zoo als in de aartsvaderlijke tijden, blijven.

VERTALER.

te kusſen. Ook onder de Engelſche vrouwen heb ik zulk eene gemeenzaamheid bij het komen en gaan niet waargenomen; des te meermalen nogtans in huisgezinnen, onder elkander beminnende ouders en kinderen.

Men wordt in *Engeland* veel minder de in ons vaderland nog tamelijk ſcherpe grenslijn tusſchen de ſtanden herinnerd, en juist hierin vertoont zich onbetwistbaar een der ſchoonſte eigendommelijkheden van de Engelſche levenswijze. Ieder gevoelt daar, dat hij een vrijgeborene en door de inrigting des lands ook in zijne natuurlijke vrijheid beſchermde mensch is, en dat alle door de wet volſtrekt gelijke regten hebben. Hij weet, dat hij perſoonlijk of door zijnen plaatsvervanger eene ſtem in de groote aangelegenheden des volks heeft; dat, als hij zich aan een vergrijp ſchuldig maakt, zijns gelijke hem zal oordeelen; dat hij beveiligd is voor de onderdrukkingen des euvelmoeds, hetzij van den *adel*, van den *krijgsman* of van de *geestelijkheid*, zoo lang hij zich ſlechts binnen de palen der wetten houdt. Het ontbreekt ook daar niet aan pogingen van enkele leden dezer ſtanden, om zich boven anderen te verheffen. Trouwens, gelijk ieder eigenaar van een huis meent, „ zijn huis zij zijne vesting," (*my houſe is my castle*) zoo beſchouwt ook ieder ſtaatsburger de ſtaatsinrigtingen als het bolwerk zijner vrijheid. Hiervan moge veel in de verbeelding beſtaan — zij zelve maakt immers dikwerf reeds tevreden en gelukkig. Deze geest wordt van de eerſte jeugd af gevoed; hij wast op met den knaap en den jongeling. Ouders zelve behandelen, hoe heilig de vaderlijke magt ook moge

we-

wezen, hunne zonen in dezen geest, en de huisselijke opvoeding is, in den hoogsten graad, toegeeflijk. Gelijk men over het algemeen ieder een, zelfs den geringsten lastdrager, mijnheer (*sir*) noemt, zoo hoort men ook knapen van acht tot twaalf jaren door hunne vaders met dezen naam bestempelen. Hieruit ontstaat het ongedwongene in den omgang van alle standen onder malkander; hieruit de gemakkelijkheid, zoodra men slechts welvoegelijk gekleed is, om in de aanzienlijkste huizen, zelfs bij de koninklijke prinsen of ministers, zonder vele omstandigheden, toegang te verkrijgen; hieruit de vrijmoedigheid, van, bij gemeenzame bijeenkomsten en beraadslagingen, den hertog en den graaf even goed als den bierbrouwer tegen te spreken, wanneer men van een ander gevoelen is. De redetwisten van het parlement zijn het beste bewijs daarvoor. Doch juist, dewijl deze geheel openlijk geschieden, verspreiden zij zich tot alle standen en vormen den algemeenen geest.

Niet minder wordt deze geest daardoor gevoed en bevorderd, dat openlijke aangelegenheden algemeen nuttige ondernemingen en inrigtingen de doorgaande gesprekken uitmaken. Ook onder ons kunnen zich zelfs wel mannen van hoogere beschaving uren lang met de beuzelachtige nieuwigheden van den dag, met het erbarmelijk gesnap over hetgene, wat andere menschen doen, spreken, aantrekken, ontvangen en uitgeven, of met zoutelooze scherts, die men, uit hoofde zij telkens weder herhaald wordt, *stereotypen* zou kunnen noemen, vermaken, ja zij worden soms voorgetrokken boven de belangrijke redewisselingen, over ernstige en weten-

schap-

ſchappelijke onderwerpen. Dergelijke beuzelpraat, valt, naar de verzekering, zelfs van veeljarige onpartijdige waarnemers, niet in den ſmaak van den beſchaafden gezelligen toon in *Engeland*. Staatkunde en koophandel is, wel is waar, het hoofdonderwerp: maar tevens ſtelt men belang in het algemeen menſchelijke en veel van dien aard wordt met grooten ernst verhandeld onder een glas porter of wijn. Deze dikwijls zeer levendig wordende onderhandelingen hebben dit kenmerkende, dat men elken ſpreker het woord vergunt, en dat men elkander wederkeerig aanhoort, terwijl bij ons een ieder dikwijls zich zelven hoort of tegen zijnen buurman ſpreekt, zoodat er ſomwijlen in eenen kring van tien of twaalf perſonen vijf onderſcheidene geſprekken gevoerd worden. In de onſtuimige debatten van het parlement moet, wel is waar, menigwerf de orde (*to ordre*) ingeroepen worden, doch even dikwijls weêrgalmt, bijaldien er iets belangrijks wordt gezegd, het: *Hoort! hoort hem!* (*Hear! hear him!*)

Natuurlijk veroorzaakt deze wijze van redewisſeling eenen zekeren ernst in het gezellige leven, en het luidruchtig of levendig gewoel, zoowel als het overſchreeuwen van enkelen, zou als een vergrijp tegen de goede zeden voorkomen. Doch daardoor wordt ook tevens eene zeer groote hoeveelheid van gezonde begrippen, klaarheid in denken en behendigheid in uitdrukking door alle volksklasſen verſpreid, in welk opzigt het volſtrekt niet te ontkennen valt, dat over het geheel veel meer het leven dan de ſchool den Engelschman vormt.

De ſchoonſte uitwerking van den algemeenen

geest, is nogtans onbetwistbaar, bij deze zoo warme deelneming in alles, wat het openlijk welzijn betreft, een edele ijver, om elke onderneming, welke der natie of der menschheid eer aandoet, op het allerkrachtdadigfte te onderfteunen, – zoo als men bij eenig ander volk bezwaarlijk zou vinden. Niets heeft mij bij mijn kort verblijf zoo zeer getroffen, niets met zulk eene hoogachting jegens eene groote menigte voortreffelijke mannen en vrouwen vervuld, dan hetgene ik daarvan ten deele zelf gezien, ten deele van geloofwaardige getuigen vernomen heb.

Dat de *algemeene geest*, voor zoo verre dezelve beftaat in de deelneming aan de algemeene aangelegenheden des volks, zich nu en dan openbaart op eene wijze, die niets minder dan achting of zelfs den wensch kan inboezemen, dat hij ook onder ons op deze wijze zich mogt verheffen, is zelfs genoegzaam bekend uit de jongfte gebeurtenisfen. Bijaldien ook volksvergaderingen, gelijk de laatfte te *Londen* en *Manchester*, wanneer half ernftige, half belagchelijke redeneringen, aankondigingen en optogten aldaar minder bevreemden, misfchien ook minder nadeel veroorzaken, dan bij ons het geval zijn zoude, zoo ligt zulks in de gansche ftaatsgefteldheid, en de op zoo velerhande wijze beveiligde conftitutie; fchoon de weldenkenden en verftandigen toch er zelfs niet geheel onder berusten, maar bedacht zijn op maatregelen, om de ftormen te doen bedaren, wel wetende, hoeveel kwaads er doorgaans onder verholen ligt, wanneer de arme volksklasfen met geweld veranderingen willen invoeren, die flechts het werk van bedaard overleg en

diep inzigt in den waren toeftand der zaken behooren te zijn.

Trouwens, er zijn *fchooner* uitwerkfels van dezen openlijken geest, welke, alhoewel in Duitfche gefchriften zeldzamer opgemerkt, en uit dien hoofde te weinig buitenlands bekend, des te meer achting en navolging verdienen. Door dezen geest zijn, deels in de hoofdftad, deels in het ganfche land, en zelfs in de meest verwijderde volkplantingen, maatregelen, geftichten en vereenigingen tot ftand gekomen, die, zoowel ten aanzien van de voortreffelijkheid harer inrigting, als van de grootheid haars omvangs, bezwaarlijk huns gelijken hebben.

Twee hoofddrijfveren hebben daartoe ongetwijfeld in dezelfde mate medegewerkt; van den eenen kant, mag men wel zeggen, de volksfmaak, voor alles, wat het nut van het algemeen en de eer der natie bevordert, zoodra het flechts ter bereiking van dit oogmerk, al ware het ook met de uiterfte infpanning van krachten, op de eene of andere wijze uitvoerlijk is; van den anderen kant de *godsdienftige geest*, die, alhoewel meer of minder zuiver zijnde, nogtans daar onbetwistbaar meer, dan ergens elders, door alle ftanden is verfpreid. Beide hebben gewisfelijk aan zeer vele belangrijke geftichten en vereenigingen van den laatften tijd, welke, zoodra men nader met dezelve bekend wordt, fchier alle verwachting en denkbeeld te boven gaan, een gelijk aandeel. Wanneer bij een groot getal der ondernemers, eene *godvruchtige geestdrift* en de groote belangftelling, om de leer en voorfchriften des Christendoms in ftand te houden en te ver-

fprei-

ſpreiden, de *eerſte* aanleiding gaf, zoo vonden deze ook bij hen, die welligt deze geestdrift niet met hen deelden, misſchien zelfs wel ongeloovigen of onverſchilligen waren, evenwel de krachtigſte onderſteuning. Hen bezielt ten minſte eene even levendige gezindheid, voor alles, wat het *welzijn der menſchen*, *vrijheid en werkzaamheid* bevordert, of op eenigerlei wijze iets tot eer en tot *roem der natie* kan bijdragen. Daarom ziet men prinſen, hertogen en vele andere medeleden der hoogſte ſtanden, welke gedeeltelijk juist den naam niet hebben van bijzondere godsdienſtigheid of ſtrengheid van zeden, zich desniettemin toch gewillig endikwerf met alle genootſchappen inlaten, welker oogmerk betrekking heeft op algemeen nuttige inrigtingen en pogingen, of zelfs op de hoogſte aangelegenheden der menschheid, en dezelve beſchermen en bevorderen, door zich gaarne als openbare begunſtigers te doen kennen. Hoeveel deel de ijdelheid ook wel daaraan moge hebben, is hunne zaak. Het algemeen wint altijd door hunne toetreding en door hunnen invloed.

Hoe voor het overige deze geest in enkele inrigtingen en genootſchappen uitblinkt, daarover zal in eene bijzondere afdeeling in het vervolg geſproken worden.

Bezigtiging van eenige der merkwaardigſte Inrigtingen, van openlijke en bijzondere gebouwen in en om Londen.

Dat de koningen en prinſen te *Londen* geene ſchitterende paleizen bewonen, ja, dat er dikwerf in kleine hoofdplaatſen geheel andere kasteelen voor veel kleinere vorſten worden gevonden, dan daar, is boven (bl. 108) reeds opgemerkt. Het paleis van *St. James* is, wegens deszelfs onbeduidendheid en onaanzienlijkheid ſchier beroemd, en men geraakt naauwelijks in verzoeking, om zich, bij het zien van het uitwendige, met het inwendige bekend te maken, gelijk zulks veel eerder met *Carletonhouſe*, waarin de tegenwoordige koning, reeds als prins van *Wallis*, woonde, het geval is. De woning in de ſtad van de hertogin van *York*, in de nabijheid van *St. James*, kan men naauwelijks van een burgerhuis onderſcheiden.

Op verre na de prachtigſte gebouwen zijn voor groote nationale oogmerken en inrigtingen beſtemd. De hoofdſtad heeft onderſcheidene door bouwkunde uitmuntende kerken. De Bank, de Beurs, het nieuwe Tolhuis, de Munt, het Oostindiſche huis, de woning van den lord major, *Greenwich* en *Chelſea*, toonen door hunne grootheid en het indrukwekkende van hunnen bouwtrant, den rijkdom en ſtaatkundige hoogte, op welke de natie ſtaat. Andere merkwaardige gebouwen, gelijk de in hare ſoort zoo éénige brouwerijen, zijn behoefte voor

eene

eene tot verbazing toe uitgebreide nijverheid. Volledige beſchrijvingen daarvan vindt men in vele Engelſche, ook rijkelijk met platen voorziene werken van STOWE, MAITLAND, CHAMBERLAINE (*). De Duitſcher kan zich vrij wel tevreden houden, met hetgene VOLKMANN daaromtrent berigt. Ik zelf heb mij ſlechts met diegene bekend gemaakt, welke mij door hunne geſchiedkundige belangrijkheid de rijkſte ſtof verleenden tot beſchouwingen, waartoe ik mij dan doorgaans des ochtends door het nalezen van eenige voorname ſchriften voorbereidde. Het *muſeum* van den heer ACKERMAN — hetwelk in eene zaal is geplaatst, in welk men onder andere de heerlijkſte werken over de merkwaardigheden van *Londen* en geheel *Engeland* vindt, boodt mij daartoe de beste gelegenheid aan. Het ſtond dagelijks voor mij open, en ik heb daarin menig uur in leerzame eenzaamheid doorgebragt. Door de in zijn' winkel verſchenen prachtwerken, de *Microcosmus van Londen*, de *beſchrijving der Westminſter-abdij* en de *gezigten van Londen* (†), was ik, reeds voor mij-

(*) Een volledig overzigt van alle deze Werken ziet men in MEUSELS *Literatur der Statistik. Leipzig* 1806. 1 *Theil ſ.* 526.

(†) De volledige titels zijn:

R. ACKERMANN'S *Microcosm of London.* 3 *Vol.* In groot 4°. met 104 gekleurde platen (de prijs is *f* 186.)

Deszelfs *Hiſtory and Antiquities of the Abbeychurch of St. Peters Westminſter.* II. Deelen met 84 platen (de prijs is *f* 154). Eindelijk bij denzelfden uitgever:

J. B. PAPWORTH, *Select Views of London with hiſtorical and deſcriptive ſketches of ſome of the most interesting of*

mijne intrede, in vele groote gedenkteekens van oude en nieuwe bouwkunst zoodanig te huis, dat ik mijnen gids, benevens de korte gedrukte beschrijvingen, welke deze lieden ter verkoop aanbieden, naauwelijks van noode had.

Papier, druk, graveerfel en de kleuren zijn in deze werken even voortreffelijk. Aan eenen van de teekenaars der figuren ROWLANDSON, heeft een beoordeelaar in de *Allgem. Lit. Zeitung* (1820. *Ergänzungsblätter* N°. 25.) misfchien niet ten onregte, het verwijt gedaan, dat hij den heerfchenden fmaak zijner natie voor karikaturen, over het geheel, wel een weinig te veel gevleid en de karakteriftieke fchildering van zijne landslieden niet zelden te affteekend had uitgedrukt, alhoewel niet te ontkennen valt, dat ons op het vaste land veel in het uiterlijk voorkomen der Engelfchen als karikatuur toefchijnt, hetwelk daar ten eenemaal inheemsch en gewoonte geworden is. Voor het overige vertoonen de talrijke platen niet flechts het uitwendige der gezigten, maar verbeelden tevens het inwendige der gebouwen met groote juistheid en naauwkeurigheid, en geven eene zooveel mogelijk zinnelijke afbeelding van de inwendige gefteldheid, b. v. van de Teeken-akademie in *Sommerfethoufe;* van *Astleys* Amphitheater; van *het groote portaal* in de *Londener Bank;* van de zaal tot verkoopingen van de alom bekende CHRISTIE; van de gehoorzaal in *Carletonhoufe;* van het ijsfelijk gezigt van het *krankzinnighuis*, en van het inwendig gedeelte van het *Lagerhuis*,

its public Buildings 1816, in 76 gekleurde gezigten (de prijs is *f* 37.)

huis, met den fpreker en redenaar bij eene volle vergadering in het gebouw van het Parlement; — om van vele andere te zwijgen.

Ook onze akademifche boekverzameling bezit een nog grooter prentwerk, hetwelk MEUSEL niet fchijnt gekend te hebben, alhoewel het een ten uiterfte volledig en voldoend gezigt oplevert van alle merkwaardige kerken, kasteelen, landgoederen en openlijke gebouwen in geheel *Engeland*, en zelfs voor de bouwkundigen van veel aanbelang moet wezen (*).

Men verwachte dan ook in het vervolg minder omftandige befchrijvingen der voorwerpen, waarover andere fchriften uitvoeriger handelen, dan wel eene proef, om de denkbeelden en gevoelens, welke zij in mij verwekt en nagelaten hebben, ook aan mijne lezers mede te deelen.

De Westminfter-Abdij.

In het jaar 1807 ftond ik in *St. Denis* op de verwoeste graven der beheerfchers van *Frankrijk*, en

(*) De titel des werks in groot folio met meer dan 200 platen is:
Nouveau Théatre de la grande Bretagne, ou defcription exacte des Palais du Roi et des maifons les plus confiderables des feigneurs &c. London 1725—27. III. *Tom.* Het tweede Deel behelst alle kerken en geestelijke gebouwen.

en zag het gebouw van het marmeren gewelf, waarin NAPOLEON met zijne *dynastie* eens meende te zullen rusten. Vroeger nog (1798) zag ik de prachtige *ſarkophagen* van de koningen van *Denemarken* in den dom van *Rotſchild*. In het jaar 1811 leide mij een arme kapucijner, met eene enkele kaars in de hand, in het vochtige gewelf, waar de kisten der regenten van het Oostenrijksch keizerrijk door eene enge ruimte werden omgeven. De herinnering van alle deze en nog zoo vele andere prachtige verblijven des doods, ontwaakte levendig in mij, toen ik te *Londen* eenzaam onder de hooge gewelven van den Westminſterſchen dom ronddwaalde.

Hoe meer men nadert tot dit eerwaardigst gedenkteeken der grijze oudheid, des te meer verflaauwt het gedruisch der volksmenigte, welke in de derwaarts leidende ſtraten onophoudelijk heen en weder vloeit. Reeds op den weg worden ons door het ſtandbeeld van KAREL den I te paard, de onzekerheid en het einde van alle menſchelijke magt en hoogheid herinnerd. Hij wendt zijnen blik naar het venſter van het paleis van *Whitehall*, waaruit hij in het jaar 1649 op het daarvoor opgerigte ſchavot ſteeg, om zijn hoofd neder te leggen op het blok, en, gelijk honderd vier en veertig jaren later *Frankrijks* LODEWIJK, te vallen onder de bijl des ſcherpregters. Treedt men het gedurende den dag ſteeds openſtaande voorportaal van *Westminſter* binnen, dan ſchijnen eensklaps alle aderen van het werkzaam leven ſtil te ſtaan. Eene koude rilling bevangt, inzonderheid bij de hitte des zomers, den wandelaar terſtond bij zijne intrede. Bij de doode

mar-

marmeren beelden, is een kleine zwart gekleede man, die zich voor een bepaald loon tot gids aanbiedt, menigwerf het eenige levend wezen. Slechts tegen zekere uren vermeerdert het getal der bezigtigers. Wanneer men eens den weg aan de zijde van den langwijligen leidsman volbragt en zich verkloekt heeft, om zijne ten uiterste onverstaanbare woorden aan te hooren, dan ontslaat men zich gaarne van zijn geleide, ten einde ongestoord hier te kunnen voorbijgaan, ginds te verwijlen, en zich aan zijne eigene gewaarwordingen over te geven. Nu eens is een eenvoudige, door den voetstap der bezigtigers reeds bijna verbleekte naam op eenen grafsteen, belangrijker tot het doen ontstaan van eene lange reeks van gedachten, dan de statige marmeren gedenkzuil in deszelfs nabijheid. Dan weder verliest men zich zelven bij den aanblik van het geheel in bespiegelingen, welke gedaanten van helden, hier in het stof verzonken, tot de vroegere van het voorgeslacht verzameld zijn.

De eerste aanleg van de Westminstersche kerk (*) strekt zich uit tot de allervroegste tijden van het in *Engeland* verspreide Christendom, en hare geschiedenis verliest zich in ten eenemaal fabelachtige vertelsels. Zekerder is het, dat het gebouw in den vorm

(*) *Minster* of *Münster* beteekent zooveel als kerk. Afgeleid van *Monasterium*, is *Mönster*, in plaats van klooster of kloosterkerk, wel de beste schrijfwijze. Langzamerhand is *Münster* daaruit ontstaan, en de Engelschen, die geene tweeklanken hebben, maken er *Minster* van. De kerk, waarvan hier gesproken wordt ligt ten westen: van daar *Westminster*.

vorm van een kruis — welke naderhand ten rigtſnoer voor alle Engelſche hoofdkerken werd — onder EDUARD *den belijder*, (omtrent het jaar 1041) opgerigt, en van lieverlede door onderſcheidene koningen ten deele vergroot, ten deele opgeſierd, gelijk de verbetering en het onderhoud, naar gelang der omſtandigheden, ſedert het midden van de zeventiende eeuw een voorwerp der zorgen van het Parlement is geworden. De lengte van het gebouw is driehonderd zestig voeten, de breedte daar, waar de grondſlag des kruiſes is, honderd vijf en zestig voeten. Het prachtigſte aanhangſel echter, hetwelk eene kerk op zich zelf vormt, is de in het begin der zestiende eeuw door HENDRIK VII opgerigte kapel, het groote meesterſtuk van Engelſche bouwkunst, „ welke — gelijk als een Engelsch ſchrijver zich uitdrukt — zoo verre alle menſchelijke kunst overtreft, dat men zou kunnen denken, dat de Almagtige het bouwen beſtuurd had, en de Engelen het werk voltooid zouden hebben.” Buitendien is zij van tien andere kleinere kapellen omringd, in welke alle uit de kerk de ingang langs ſteenen wenteltrappen leidt. Het geheel van deze kerk, gelijk ook deze kapellen, is reeds bouwkundig ten hoogſte merkwaardig. Twee verhevene torens naar Gothiſchen bouwtrant, met verſcheidene kleine, die zich in de lucht verheffen, verſierd, tooijen den ingang ten westen. Een prachtig portaal voert in het binnenſte heiligdom. Ranke, ligt en ſtout gevormde, en toch evenredige pilaren, heerlijk met prachtig loofwerk, gelijkende naar gekroonde boomſtammen, ſchragen het hooge gewelf. Door de hooge ramen dringt, wel is waar, toereikend licht:

maar

maar het wordt door de ouderwetsche schildering meer beneveld, en verhoogt zelfs daardoor den indruk der — met eene onbeschrijfelijke kunstvlijt bewerkte — sieraden.

Ondertusschen verkrijgt dit eerwaardig gedenkteeken deszelfs hoogste belangrijkheid, door de schier niet te berekenen menigte van dooden, welke in haren schoot hunne laatste rustplaats hebben gevonden. Eer ik verder hierover uitweide, schijnt het doelmatig, sommige gevoelens daaromtrent te zuiveren, welke zelfs door vele reisbeschrijvingen allengskens in zwang geraakt zijn.

Men dwaalt vooreerst, wanneer men meent, dat het een oorspronkelijk door de Engelschen gevormd denkbeeld zij, van hunne groote mannen aan de zijde der koningen te begraven. *Westminster* was, gelijk voor dezen zoovele andere kerken van alle Christelijke landen, eene begraafplaats voor allen, welken het niet aan middelen ontbrak, om de hoogere onkosten van eenen grafkelder te betalen. Ook in *Holland* en *Duitschland* rusten immers vele aanzienlijke burgers, geleerden en geestelijken zeer in de nabijheid van vorstelijke graven. Geene verdiensten derhalve, maar stand en vermogen hebben bij velen ook hier begravenen de weegschaal doen overslaan. In de prachtige hoofdkapel zoude voor het overige, volgens de uitdrukkelijke laatste verordening des stichters HENDRIK VII, volstrekt niets opgenomen worden, dan hetgene uit koninklijk bloed gesproten ware, en dit bevel is ook streng gehandhaafd, terwijl daarentegen aan vele gedenkteekenen van waarlijk *koninklijke vernuften*, een ta-

tamelijk onaanzienlijke hoek in de kruisgangen toegewezen is.

Daarentegen bedriegt men zich ook, als men meent, dat allen, wier gedenkzuilen men aanſchouwt, hier zelve begraven liggen. Bij de meesten is zulks, wel is waar, het geval. Andere echter (gelijk MILTON, SHAKESPEARE, de generaal WOLF) liggen verre van hier, en de leden van het Parlement, zoowel als rijke ambtelooze perſonen, hebben de groote namen, door ten deele kostbare gedenkteekenen en dankbare opſchriften, in het geheugen der natie pogen te bewaren.

De graven zelve, hunne eerzuilen en gedenkſteenen zijn nu in de ganſche onoverzienbare ruimte der kerk verſtrooid, deels in het ſchip en aan de zijmuren, deels in de afzonderlijke kapellen, in welke vooral de oudſte, over welke reeds zes tot zeven eeuwen zijn henengerold, worden gevonden. Het eerst treedt men doorgaans in het gedeelte des tempels, waar gedenkzuilen van beroemde *ſchrijvers*, *dichters*, *redenaars* en *geleerden* van allerlei ſoort de muren bedekken, waarom hetzelve den naam van *Dichtershoek* (*the Poets Corner*) heeft verkregen. SHAKESPEARE'S grafnaald, van welke het model ook onder ons in gips en platen uit de onderſcheidene drukken zijner werken niet onbekend is, viel mij het eerst in het oog. Vol gedachten ſtaat hij ten voeten uit in eene vrije houding, leunt op eenen pedeſtal en wijst op eene nederhangende rol van perkament, waarop men de volgende uit een zijner tooneelſtukken ontleende woorden leest, die men tevens als het zinrijkſte opſchrift voor den

in-

ingang dezer huiveringwekkende huisvesting van zoovele geweldigen, die eens op de aardfche hoogte der menschheid ftonden, kan befchouwen:

Zoo gaan de torens, die tot door de wolken boren,
Paleizen, tempels, zelfs heel de aardbol eens te niet,
Ja, zoo verdwijnt eenmaal, wat hem mogt toebehooren,
En laat geen fporen na, in 't wijkend ver verfchiet,
Ons ftof gelijkt naar dat, waaruit is zaamgeweven
De droom; in langen flaap verzinkt het korte leven.

Een vaderlandsch-aantrekkelijk gevoel, trok mij van SHAKESPEARE's grafnaald naar de rustplaats van twee groote Duitfche kunftenaars, wier verdienften zelfs het trotfche *Brittanië* zich niet gefchaamd heeft te huldigen, namelijk, van den beroemden fchilder KNELLER onder de regering van KAREL II, JACOBUS II, WILLEM III en GEORGE II, en insgelijks van den grooten toonkunftenaar G. F. HÄNDEL. Wie kent KLOPSTOCK, en zou daarbij niet gedenken aan hetgeen hij, in zijne uitmuntende Ode *Wir und Sie* (wij en zij) aan welke men over het geheel, als men in *Engeland* is, woord voor woord wordt herinnerd, met betrekking tot deze beide kunst-geniën zong?

Wie is bij *hen*, wier ftoute hand
't Bedwelmd gemoed door 't beeld misleidt?
Zelfs KNELLER gaven *wij!*
Wien hebben *zij*, wier hooge vlugt,
Als HÄNDELS toovertoonen, klinkt?
Dat ftelt *ons* boven hen.

KNEL-

KNELLERS standbeeld is eenvoudig; veel statiger daarentegen dat van den onsterfelijken vervaardiger, van zoovele nog steeds in *Duitschland* bewonderde oratoriën (van den *Messias*, *Judas Maccabaeus*, *Saul* enz.) die ook in *Engeland* nog tot dit oogenblik eene onbepaalde vereering geniet. De vindingrijke kunstenaar staat — met eene edele gedaante en houding — regt op, met den linkerarm leunende op muzijkinstrumenten. Vol uitdrukking heft hij het hoofd naar boven, om naar de toonen eener harp te luisteren, met welke een engel uit de wolken nederdaalt. Voor hem ligt de partituur van zijnen *Messias* en wel het blad; waarop de beroemde aria staat: „ *Ik weet dat mijn Verlosser leeft.*" Het opschrift is zeer eenvoudig: „ GEORGE FREDERIK HÄNDEL, *Esquire;* geboren den 23sten Februarij 1684, gestorven den 14den April 1759." Eene aanwijzing, dat hij een Duitscher, dat *Halle* zijne geboorteplaats was, zocht ik vergeefs.

Hoewel eenige eerezuilen ook met betrekking tot de kunst opmerking verdienen, zoo geldt zulks toch slechts van het kleinste getal, inzonderheid van de nieuwere. Kunst is over het algemeen niet hetgene, waarin de Engelschen uitmunten. Ook in *Westminster* zijn er wel vele werken van buitenlanders, die waarde hebben. Onder degene, welke de Engelschen zelve het hoogste schatten, behooren die van RUYSBRACK (*) en ROUBILLAC. Gene was

(*) Zou de heer NIEMEYER zich hier ook vergist hebben, dat hij RUYSDAL of RUYSDAAL meende? Of zou ik zulk

was echter een Hollander, deze een Franschman. Eerst thans hebben zij in JOHN FLAXMAN eenen kunstenaar, dien men buitenlands ook vereert, en die in de gedenkteekenen op lord MANSFIELD en den grooten zeeheld NELSON in de *St. Pauls*-kerk, zijne uitftekende talenten ten toon gefpreid heeft. Onder alle, waar men de vreemdelingen in *Westminster* opmerkzaam op maakt, en waarover men in den hoogften toon van verwondering fpreekt — in welke grootfpraak over het geheel vele Engelfchen, wanneer van datgene, wat zij bezitten, gefproken wordt, bijna de Franfchen nog overtreffen — wordt niets zoo dikwijls genoemd, als het *monument*, hetwelk een rijke burger NIGHTINGALE voor zijne ouders liet oprigten. Het is, even als het Händelfche, van ROUBILLAC. Ik verklaar openlijk, dat het verre beneden mijne verwachting bleef. De vader verloor zijne teedergeliefde gade in den bloei zijns levens. Wat heeft nu de kunftenaar te doen, om dit uit zijnen aard treffend geval zoodanig voor te ftellen, dat het eenen waarlijk treurigen indruk zou maken? Het benedenfte gedeelte van het tegen den wand leunend ftandbeeld verbeeldt een' grafkelder, met eene half geopende zerk. Daar boven ziet men de gade, die zieltogend nederzinkt in den arm haars gemaals. Met de uitdrukking van angst en verbazing ftrekt de laatfte zijnen arm uit, om den uit het half geopend

graf,

zulk een vreemdeling in de Nederlandfche kunst wezen, dat deze naam mij ten eenemaal onbekend ware?

VERTALER.

graf, met eenen pijl in de hand mikkenden Dood, van haar af te weren. Voortreffelijk is de hoofdfiguur — de gade — in welker aangezigt ontzetting en diep leedwezen, duidelijk te lezen ſtaan. GOEDE, in zijn anderzins zoo uitmuntend werk over *Engeland*, doet den kunſtenaar ook heel groot onregt, door de gade als reeds ontzield te beſchrijven, en dan te vragen: „ Waarvoor is de echtgenoot dan beducht? De beſlisſende ſlag is immers reeds geſchied, en dus moest hem de Dood thans eene welkome verſchijning zijn. Het ſchijnt, dat hij alleen op zijne eigene veiligheid bedacht zij, en dit brengt inderdaad eene ten hoogſte komiſche uitwerking te weeg." Hoe kon GOEDE zelfs aan eenen middelmatigen kunſtenaar zoodanig een' misſlag toekennen (*).

Maar

(*) Over het geheel ſchijnt GOEDE bij de beſchrijving der Westminſterſche abdij in eene ſlechte luim en op berisping bedacht geweest te zijn. Zoo laat hij HÄNDEL naar de toonen der hemelſche bazuinen luisteren, die den aanvang van het laatſte oordeel aankondigen. Nogtans is het geene bazuin, maar de harp van eenen engel, waarnaar hij aandachtig luistert. Ook is het niet de „ oude ſtijve Duitſche dragt," waarin hij afgeſchilderd is, maar een wijde mantel hangt ſtatiglijk van de ſchouders neder. Mevrouw SCHOPENHAUER laat hem „ *zittend ſchrijven* en toeluisteren, om de melodie der ſferen op het papier vast te houden." Er is echter geen ſpoor van eene zittende of eene ſchrijvende houding. Over het geheel kan men zich niet genoeg verwonderen over de tegenſtrijdigheden der verhalers. Zoo zegt de evengenoemde ſchrijfſter: „ Het aangezigt van MARIA STUART is bijkans onkenbaar geworden door den tijd;" de heer BORNEMAN in zijne

Ein-

Maar des te laakbaarder scheen mij de strijdige voorstelling van den Dood, die in de gewone, hier nog daarenboven door de enge ruimte beuzelachtige gedaante van den *beenderman*, met den hollen grijnzenden schedel, binnen het graf klimt; en men kan volstrekt niet begrijpen, hoe een zoo ten eenemaal onkunstmatig denkbeeld zelfs door zulken kunstenaar heeft kunnen uitgekozen worden. Alhoewel hier misschien de oude *Grieksche* van den *genius* des Doods niet te gebruiken ware — schoon ik niet kan inzien waarom niet? — kon men dan den koning der verschrikking niet waardiger afbeelden? Op soortgelijke onwelstandigheden stoot men, trouwens, bij vele van deze gedenkzuilen. Het is niet te ontkennen, dat de indruk, welke de vele honderden standbeelden en gedachtenis-tafelen maken, verzwakt wordt door hunne planlooze rangschikking en door het bonte dikwerf volstrekt onregelmatig mengsel van groote en kleine, middelmatige en betere, terwijl het oog hier en daar door het daarop liggend stof, of de verminking van enkele figuren wordt gekwetst. Het groote en ouderwetsche van het gebouw, en de gedachte, wat het sedert zevenhonderd jaren al in zich hebbe opgenomen, — is het eigenlijk, wat het gemoed het meeste aandoet en schokt. Vele onvergetelijke mannen der natie hebben hoegenaamd geen gedenkteeken, en hun naam staat slechts op de

zerk,

Einblicken in England zegt daarentegen: „Zelfs uit de koude metalen beeldtenis van MARIA spreken de *bekoorlijkheden van eene onbeschrijfelijke schoonheid.*" Ik heb het eene evenmin waar bevonden als het andere.

zerk, die hun graf bedekt. Deze naam op zich zelf is echter hunne eerezuil, welke alle andere zal overleven. — Aldus scheen mij reeds te *Delft* het eenvoudig opschrift: „*Dit is het graf van* HUGO GROTIUS," op zijn graf, meer te behelzen, dan het woordenrijk Latijnsche opschrift boven hetzelve. Even zoo maakt de regel op het graf van zijnen tijdgenoot SHAKESPEARE: „*O rare Ben Johnson!*" en zelfs de bloote naam PITT, FOX, SHERIDAN, voor elk, die geen vreemdeling is in hun leven en werken, iedere andere loftuiting ontbeerlijk.

Het langst vertoefde ik telkens in de zijkapellen, in welke de oude beheerschers van *Engeland* begraven liggen. Wie met de Engelsche geschiedenis — welke vooral in enkele tijdvakken zulk een hoog belang inboezemt — slechts eenigermate bekend is, moet hier niet van de verschillendste gewaarwordingen doordrongen worden? Een tijdlang zullen hem de standbeelden zelve onledig houden, waarin tevens de afwisselende smaak des voortsnellenden tijds op te merken is. Het zijn meest steenen- op voetstukken rustende, zerk-aardige kisten, (*sarcophagen*) aan de zijden met fijn bewerkt geschiedkundig *basrelief* versierd. Op dezelve liggen figuren in levensgrootte, ten deele van marmer, ten deele van metaal, in het kostuum van hunnen tijd gekleed, stijf uitgestrekt, en trotseren den tijd, terwijl de lijken in de steenen kisten of de onderaardsche gewelven, reeds lang tot stof en asch zullen vergaan zijn. Aldra wordt nogtans het oog vermoeid door de eentoonigheid, en liever geeft men zich over aan bespiegelingen, betrekkelijk

lijk die *geesten*, welke eens dit ſtof bezielden; betrekkelijk de beheerſchers, die hunne voor altoos geſlotene lippen eens tot zegen of vloek openden; die de thans verſtijfde handen met het zwaard wapenden, of ontelbare doodvonnisſen lieten onderteekenen; de gebrokene harten, in welke zoo menigwerf haat en liefde beurtelings gekampt hebben. Bij de graven der HENDRIKS, der EDUARDEN, hoe hernieuwt zich daar het aandenken aan de bloedige vijandſchappen der roode en witte roos in de huizen van *York* en *Lancaster*, welke eerst een einde namen, toen de moederaarde deze haatdragende kinderen in haren ſchoot tot vrede dwong. Wie zou inzonderheid niet ſtilſtaan bij het prachtig ſtandbeeld, hetwelk JACOBUS I, ELISABETH's opvolger, voor zijne ongelukkige moeder MARIA STUART (*) oprigten, en hare overblijfſels daarin bewaren liet, die aanvankelijk in den dom te *Peterbo-*

(*) MARIA STUART, troonopvolgſter van koning JACOBUS V, van *Schotland*, werd in 1542 geboren, in 1558 met FRANÇOIS II van *Frankrijk* gehuwd, achttien maanden daarna weduwe. Zij trouwde als koningin van *Schotland* met DARNLEY, (uit welken echt JACOBUS VI van *Schotland*, naderhand JACOBUS I van *Engeland*, is geſproten,) vervolgens met ROTHWELL, waardoor zij de kroon verloor, naar *Engeland* vlugtte, aldaar door de koningin ELISABETH, als verdacht van geheime aanſlagen, gevangen gezet, en, na eene hechtenis van negentien jaren, in 1587 teregtgeſteld werd. ELISABETH regeerde van 1558—1603, toen zij, omgeven van allen luister des roems, eindelijk — men zegt uit ſpijt over de veroordeeling van ESSEX — verzonken in diepe zwaarmoedigheid, ſtierf.

borough, in de nabijheid van hare gevangenis te *Fortheringa* begraven waren. De afbeelding zal daarvan een duidelijk denkbeeld geven. In dezelfde rij niet verre daarvan verwijderd, ziet men het ſtandbeeld van hare doodvijandin ELISABETH aan het hare gelijkvormig in grootte en uitwendigen vorm, zoodat de eene voor de andere zou kunnen doorgaan. Staat men tusſchen beide graven — dan geeft men zich gaarne over aan de misleiding, als of men de beide koninginnen zelve in den grafkelder zag nederdalen, en als in SCHILLERS beroemd treurſpel, tegenover elkander ſtaan; als of men de *ſchoonſte* — zoo getuigen de geſchiedſchrijvers eenparig — en de *ongelukkigſte* vrouw van haren tijd, aan de onverzoenlijke hoorde toeroepen:

'k Heb menſchelijk, in 't prilst der jeugd, gedwaald.
De magt verleidde mij; ik heb het niet
Vergoelijkt noch verborgen, ja verſmaad
Heb 'k, vorstlijk fier, den valſchen ſchijn.
Het ergst, kan 'k zeggen, weet van mij nu reeds
De wereld; want 'k ben beter dan mijn naam.
Wee u, als gij van uwer daden glans
Den eeremantel trekt! —
Regeerde er regt, dan laagt gij thans voor mij
In 't ſtof hier: want ik ben uw koningin.

Heeft de dichter, bewogen door het harde lot van MARIA, haar in een te ſchoon licht geplaatst, dan heeft hij ten minſte zijn menschlievend hart uitmuntend ten toon geſpreid — of zulks met de geſchiedkundige waarheid overeenkome — wie zal dit beſlisſen, dan de onbedriegelijke Regter, die alleen tegen de goden der aarde kan zeggen:

Gy zyt in weeghschalen gewogen ende gy zyt te licht gevonden,

DANIËL V : 27.

Zooveel van de *Westminster-Abdij*, welke als grafkelder der vorsten het naaste komt bij den dom te *Rothschild* bij *Kopenhagen* en de kathedrale kerk van *St. Denis*, waarvan in de volgende waarnemingen zal gesproken worden. Wie de enkele schier ontelbare gedenkteekenen nader wenscht te leeren kennen, moet het werk van ACKERMAN over de abdij ter hand nemen, waar elk afzonderlijk met alle opschriften en geschiedkundige merkwaardigheden beschreven, en zelfs in getrouwe afbeeldingen op nieuw is voorgesteld. Bij den eersten opslag kan welligt de kleine *geschiedkundige beschrijving*, welke men op de plaats zelve voor eenen gulden koopt, de stem van den zoo onverstaanbaren leidsman vervangen.

Ik heb even zoo min, als vele andere reizigers, den wensch kunnen onderdrukken, dat men, in een land der hoogste zindelijkheid en welvoegelijkheid, zulk eene drok bezochte plaats, toch schoon houden en voor stof en spinnen mogt bewaren, als ook het gevoel, dat eene andere plaats in de eene of andere verzameling van zeldzaamheden, misschien in het Britsche Museum veel gepaster zou wezen voor de opgeschikte wasenbeelden van de koninginnen ELISABETH, MARIA, ANNA, ook van WILLEM, PITT-CHATHAM, NELSON, welke hier in sommige ka-

kapellen en kasten ſtaan. Bij de marmeren en metalen ſtandbeelden, van welke men hier overal is omringd, ſtaat ſtof en kostuum in eene te afſtekende tegenſtrijdigheid.

De St. Paulus-kerk.

Als men *Londen* nadert, ja bijna op elk eenigzins hooger ſtandpunt der ſtad, namelijk op alle bruggen van den *Theems*, ziet men den majestueuſen koepel van den trotſchelijk zich ten hemel verheffenden dom — de *St. Paulus-kerk.* Er beſtaat ſlechts *eene* ſtem, dat dezelve tot de volkomenſte werken der hedendaagſche bouwkunst behoore, en haar den eerſten rang toekome naast de *St. Pieters-kerk* te *Rome.* Evenwel, dit gevoelt men algemeen, zoodra men nader komt, dat de indruk veel grooter zijn zoude, als zij eene grootere ruimte rondom zich had, wanneer ſtraten en gebouwen van allerlei ſoort niet zoo digt bij haar ſtonden, zoodat ſomtijds de weg aan weêrskanten door allerhande voetgangers, rijtuigen en vrachtwagens verſtopt wordt; dat inzonderheid de kleinere grafſteenen op het kerkhof, en het terſtond achter het haar omringend ijzeren hek ſtaande, wonderlijke, naauw toegeregen, en met eenen hoepelrok voorziene ſtandbeeld van de koningin ANNA, die elk in de oogen ſtaart, de uitwerking belemmeren, welke anderzins een in zulk eenen hoogen ſtijl ontworpen bouwkundig kunstwerk moest te weeg brengen.

Op dezelfde plaats ftond reeds voor den verfchrikkelijken brand in het jaar 1666, welke een zeer groot gedeelte van *Londen* in de asch legde, eene beroemde en heerlijke cathedrale kerk, die door den bisfchop MAURITIUS in den jare 1086 begonnen, eerst in 1240 geheel voltooid en onder JACOBUS I, met zeer groote kosten vernieuwd was. Aanvankelijk wilde men de, zelfs in de verwoesting nog prachtige, puinhoopen op nieuw opbouwen, en er moesten, toen men naderhand evenwel befloot, om iets geheel nieuws en waarlijk groots daar te ftellen, bij de zeven en veertigduizend lasten puin en fteenen met groote kosten weggeruimd worden. Ondertusfchen vormde — volgens INIGO JONES — de beroemdfte van alle Engelfche bouwkundigen, CHRISTOPHER WREN, het eerfte plan, wiens teekeningen men nog bewaart; die nogtans, toen men er op aandrong, om de cathedrale kerk den vorm van een kruis te geven, door hem omgewerkt moesten worden. Naar dit laatfte plan, is dit prachtig werk uitgevoerd. Men befchouwt het met regt als eene bijzondere omftandigheid, dat, fchoon er vijf en dertig jaren tot het bouwen vereischt werden, (van 1675—1710) desniettegenftaande niet alleen de bouwmeester WREN, maar ook de meester metfelaar THOMAS STRONG, en de bisfchop van *Londen* Dr. H. CROMPTON, den aanvang en de voltooijing des werks beleefden en gezamenlijk de plegtige inwijding mogten bijwonen.

Ik zal beproeven, of ook, zonder er eene *afbeelding* bij te voegen, de *taal* mij ten dienfte ftaat, om mijnen lezers een eenigzins duidelijk denkbeeld te geven van deze kerk, welke voorzeker op verre

 na,

na, zelfs van deskundigen, de meest bezochte is onder de protestantsche kerken in *Europa*, zoo als de *St. Pieters-kerk* onder de katholijke.

Begeven wij ons van *Temple Bar*, of van de poort, welke *Westminster* van de *Oudestad* scheidt, in eene geheel regte lijn van het westen naar het oosten, langs *Fleetstreet* en *Ludgate Hill*, dan stooten wij op het voorste hekwerk van het iets hooger liggend kerkhof van de *St. Paulus-kerk*. Hier verheft zich een marmeren ongeveer veertig voeten hooge trap met twintig treden. Twaalf gekoppelde Corinthische zuilen dragen de architraaf en op het midden derzelve acht Romeinsche, daar boven het driehoekig frontespies, waarop, in marmeren *basrelief*, PAULUS op den weg naar *Damascus* is afgebeeld. Ter regter- en ter linkerzijde van den trap, verheffen zich hooge klokkentorens in zeer schoone gedaanten. Treedt men door deze opene voorhoven in het hoofdportaal, en zoo doende in het binnenste van den hoogen dom, dan is het gezigt van het gewelf, dat op verhevene zuilen rust, tot op het midden, waar zich de koepel op twee en dertig zuilen verheft, zoo treffend en verrassend, dat men zich in den eersten oogenblik meer geprangd en verlegen, dan opgewekt gevoelt (*). Want, geen hel-

(*) Deze gewaarwording bespeurde mevrouw SCHOPENHAUER ook. Waar en fraai zegt zij: „ Het is een tempel in den eigenlijksten zin. Eene plegtige huivering, eene soort van benaauwdheid, die ons schier van den adem beroofde, beving ons, toen wij in het midden der kerk staande, naar boven keken, tot zoo verre, als zich de dom

helder punt biedt zich aan het verbaasde oog aan, geen verſierſel, geene beeldtenis, vervrolijkt de graauwe oppervlakte der muren. Aldus verliest men zich dan aanvankelijk in de zoo ledige en eenzame ruimte, in welke de afgematte zelfs geene rustplaats ontdekt, waar de godsdienst zich enkel tot het koor moet bepalen, dat door een hek en het orgel daar boven is afgeſloten. Hoe zou zulks ook anders mogelijk wezen, dewijl de ganſche lengte vijfhonderd voeten, de breedte aan het kruis tweehonderd vijf en tachtig voeten bedraagt. Aan den voet des koepels loopt eene galerij rondom, op welken men door eenen wenteltrap van tweehonderd treden kan komen. Dit is de

dom tot een bijna onoverzienbaar gewelf vormt, „ een tweede hemel in den hemel." Het was geen verheffend, het was een beanſtigend gevoel. De weinige menſchen rondom ons verdwenen ſchier voor onze blikken, en deden door hunne kleinheid de geweldige grootte van dezen ſteenklomp eerst regt duidelijk uitkomen. Het werd zeer moeijelijk, om zich van dezen eerſten indruk los te maken. Zulke *Pygmeën* waren het toch ook, welke dit bewonderenswaardige werk door vereende magt opbouwden, en een enkel perſoon onder hen vormde het voor zijnen geest, nog eer het zich tot de wolken verhief. Ja, hij dacht het zich nog veel heerlijker, als het thans daar ſtaat, hij alleen leidde de krachten zoo veler honderden, die arbeidden en zich afſloofden, en toch niet duidelijk wisten wat zij deden. Thans rusten en werkmeester en arbeiders; doch hun werk zal ſtaan, trotſerende de magtige hand des tijds in heerlijke ruïnen, ook dan nog, als de ganſche volkrijke ſtad ſinds lang eene woestenij werd, gelijk *Palmyra* en *Perſepolis*."

de beroemde *fluister-galerij*, (*whispering gallerie.*) Voorzeker nergens kan men eenen ſterkeren indruk erlangen van de kracht en de wetten des geluids, dan hier. Het louter open- en toemaken der deur, gelijkt volkomen naar een ſterk piſtoolſchot. Men mag zoo zacht tegen den muur ſpreken als men wil, de tegenoverſtaande hoort het toch, op eenen afſtand van meer dan honderd voeten, (de middellijn van den koepel) zoo hard en duidelijk, als of de ſpreker naast hem ſtond. Wil men de ganſche hoogte, die over de vijfhonderd treden bedraagt, beklimmen, dan bereikt men de hoogſte, ſlechts anderhalf voet breede, galerij, van welke men dan, zonder gevaar, de ganſche ontzettende kleine wereld van *Londen* overziet, en alles, wat daar beneden groot en prachtig is, voor zijne voeten in kleine naauwelijks nog merkbare gedaanten wegzinken ziet.

Klimt men duizelend van deze hoogte weder naar beneden in het ſchip van den dom, en is men bekomen van den zonderlingen indruk van het groot geheel, dan verdienen ongetwijfeld ook de *ſtandbeelden*, die men eerst ſedert 1790 in dit heiligdom, ter eere van uitſtekende mannen der natie, heeft begonnen te ſtichten, en tegen de pilaren en in de nisſen geplaatst, onze oplettendheid; ſommige, wegens de kunſtige uitvoering, als de werken van FLAXMANN, andere meer wegens den grooten naam, welken zij herinneren, gelijk JOHNSON, REYNOLDS, W. JONES, en boven allen van den edelen, ook in *Duitschland* welbekenden J. HOWARD, die zelf ſtierf als het offer van zijne onvermoeide pogingen, om de gevangenhuizen te verbeteren. Andere zijn aan beroemde helden

ter

ter zee en te land gewijd. Onder dezelve is dat van NELSON het nieuwfte. Ook de asch van dezen door de natie vergoden zeeheld rust in den dom. Staat men, juist onder den koepel, op den bodem van mofaïken arbeid, dan kan men door een hek reeds iets van zijnen grafkelder ontwaar worden. Klimt men echter nederwaarts in de onderaardfche gewelven, die zich onder den ganfchen dom uitftrekken, dan ziet men den *marmeren farcophaag*, (grafftede) welke zijn gebeente omvat. De magtige en ten laatfte door HENDRIK VIII, zoo diep van zijne hoogte nedergeftorte kardinaal WOLSEY, juist, diegene, welke in het oogenblik van zijnen val uitriep: „ Had ik mijnen God flechts half zoo getrouw als mijnen koning gediend, dan zoude Hij mij niet hebben verlaten!" liet denzelven eenmaal in de kapel te *Windfor* voor zijne toekomende begraafplaats bereiden, niet vermoedende, dat niet hij, maar een geheel ander mensch na verloop van drie eeuwen in dit fteenen hulfel zijne rustplaats zou vinden.

Het langst vertoeft men toch in dit ijsfelijk gewelf bij den eenvoudigen graffteen van den ftichter CHRISTOPHER WREN, en verheugt zich, eens een even geestig als waar opfchrift te vinden.

Hier rust de ftichter van deze kerk en deze ftad.
Veertig jaren lang heeft hij niet voor zich zelven,
Maar tot nut van 't algemeen geleefd.
Lezer! zoekt gij zijne eerezuil — zie dan in 't rond (*).

El-

(*) *Si monumentum requiris — circumfpice.*

Elke andere eerezuil, zelfs ieder koninklijk *mausoleum* moet toch in het niet verzinken, voor het kolosſale, dat hij zich in deze cathedrale kerk, gelijk mede in en buiten *Londen* in zijne werken heeft geſticht.

Over het geheel behoort C. WREN, onder de merkwaardigſte perſonen van zijne en van alle eeuwen. De voorbeeldelooze werkzaamheid van zijn leven begint reeds in zijne vroegſte jeugd. Dertien jaren oud, vond hij een nieuw ſterrekundig inſtrument uit, hetwelk hij, alsmede eene verhandeling *de ortu fluminum*, (over den oorſprong der rivieren) en in het algemeen alle zijne jeugdige proeven, aan zijnen vader toewijdde, vergezeld met geestige Latijnſche verzen (*). Geen jaar ging voorbij, ſedert de veertienjarige lid van het *Wadham-Collegie* te *Oxford* geworden was, zonder dat er nieuwe ſchriften of nieuwe uitvindingen van hem in het licht verſchenen. Men kan in zijne levensbeſchrijving niet zonder verbazing lezen, wat hij, als onderwijzer der ſterrekunde te *Londen* en *Oxford*, door werkzaamheid in alle vakken der wis- en natuurkunde, uitgevoerd, en hoe hij, bij eene zeldzame belezenheid in alle oude werken, zoowel binnen- als buitenlands, onverdroten het rijk der wetenſchappen uitgebreid hebbe. Het merkwaardigſte nogtans, blijft de buitengewone vereeniging van *theoretiſche* en *ſpeculative kundigheid*, met het ten eenemaal eenig *prakticaal genie*, dat met waarlijk ſcheppende kracht,

(*) Bij voorbeeld:

Jure accepta tibi refero flumina, pulchra
Derivata ſuum reſpicit unda caput.

kracht, zoovele groote en bewonderenswaardige werken der bouwkunst ontwierp, en bij derzelver uitoefening de ziel geworden is van ontelbare *menschelijke* krachten en *mechanische* werktuigen, door welke, onder zijn beheer, deze ten deele kolossale werken zijn uitgevoerd. De *Scheldonsche* schouwburg, de voltooijing der paleizen te *Winchester*, *Greenwich*, *Chelsea*, hadden alleen reeds zijnen naam onsterfelijk gemaakt. Maar door den verschrikkelijken brand, waarvan wij boven (bl. 183) reeds gewag maakten, opende zich voor hem een tooneel van werkzaamheid, dergelijke bezwaarlijk aan eenen bouwkundige in vroegeren of lateren tijd is te beurt gevallen. Men telt meer dan *zestig* kerken en openlijke gebouwen, welke naar zijn ontwerp en onder zijn beheer van 1668—1718, toen hij oppertoeziener van alle koninklijke gebouwen was, voltooid zijn. Nogtans ondervond hij ook de wisselvalligheid van alle menschelijke zaken. Eene nieuwe regering had nieuwe gunstelingen in haren stoet. Verschoven, ontslagen van alle openbare bezigheden, sleet hij de laatste vijf jaren van zijn leven in wijsgeerige afzondering. *Nunc me*, zeide hij toen, *fortuna jubet expeditius philosophari!* (Thans vergunt mij de fortuin mij meer ongehinderd aan de wijsgeerte over te geven.) In de natuur- en wiskundige onderzoekingen, en dagelijksche beoefening der H. Schrift vond de zedige, deugdzame en vrome man — immers daarvoor werd hij algemeen erkend — rijke hulpmiddelen. Gebukt onder den last der jaren, beleefde hij, zelf in zijne jeugd zulk een goede en dankbare zoon geweest zijnde, groote vreugde aan edele kinderen;

en

en liet het gaarne aan zijnen zoon over, om den laatsten steen te leggen aan den koepel van de *St. Paulus-kerk*. Gelukkig elk vader, wien de troost ten deel valt, dat zijne kinderen waardiglijk voltooijen, hetgene hij zelf op de eene of andere wijze ontworpen of begonnen hebbe!

Ook de broederschap der *vrijmetselaars* beschouwt C. WREN, als eenen belangrijken man in hare geschiedenis. Zeker is het, dat hij in zijn werk, hetwelk over *de geschiedenis der bouwkunst in de Middeleeuwen*, daarbij zeer veel over oudere en jongere genootschappen van *metselaars in den eigenlijken zin des woords* verzameld hebbe, dat hij ook bij de groote gebouwen na den brand, aan het hoofd der werkmeesters heeft gestaan, die uit hoofde van bouwkundige aangelegenheden dikwerf in de nabijheid van de *St. Paulus-kerk* vergaderden. In hoe verre zulks nogtans met de oogmerken der tegenwoordige *vrijmetselaars* in verband gestaan hebbe, staat des te minder aan mij te beslissen, doordien mij ten deele het inwendige derzelve als eenen ongewijden onbekend is, ten deele, hieromtrent, zoo als ik merk, zelfs bij de gewijden verschil en oneenigheid heerscht (*). In WRENS mij bekende levensbeschrijvingen, heb ik ten dien opzigte geene opheldering kunnen vinden (†). LESSING sloeg eenen

(*) Men zie onder anderen *Br.* K. C. F. KRAUSE, *drey älteste kunsturkunden der Freymaurerbrüderschaft*, 1, 2 *Th. Dresden N. A.* 1820. Het register toont de over WREN handelende plaatsen.

(†) Eene zeer volledige vindt men in de *Biographica Bri-*

eenen geheel anderen weg in, om het woord *vrij-metſelarij* te verklaren (*).

Het uitwendige der *St. Paulus-kerk* zou een oneindig fraaijer gezigt opleveren, wanneer de met edele, in twee rijen over malkander ſtaande pilaren verſierde muren, niet hunne oorſpronkelijke kleur verloren hadden, door den damp der kolen,

die

Britannica, en derzelver vertaling in de verzameling van merkwaardige levensbeſchrijvingen, uitgegeven van J. S. SEMLER, *Halle* 1770. 10*er*. *Theil*.

(*) In LESSINGS *Ernst und Falk*; geſprekken voor vrijmetſelaars, leest men onder andere: *Maſony*, niet *Maſonry*, heette eerst de *vrijmetſelarij* in *Engeland*. — Niet van *Maſon*, de *metſelaar*, maar van *Maſe*, de *tafel*, komt de naam. *Maſe* is een oorſpronkelijk Hoogduitsch woord, door de *Angelſakſen* naar *Engeland* gekomen, waarvan thans nog afſtammelingen in gebruik zijn: *Maskopey*, *Masleidig*, *Masgenosſe*. Zelfs *Maſoney*, een geſloten tafel-gezelſchap, was nog ten tijde van LUTHER in zwang. Elk oud hof in *Duitschland* had zulke *Maſoneyen*, tafelkringen voor gezang en geſprek. Nu zegt de overlevering, dat zoodanig eene *Maſoney* lang in *Londen* hebbe ſtand gehouden, welker huis ter bijeenkomst niet verre van de *St. Paulus-kerk* was. Daaronder behoorde ook WREN. Dikwerf bevond hij zich daar, om met bouwkundigen raad te plegen. Aldus kwam van *Maſony*, *Maſonry* — waaronder men zich een gezelſchap van *metſelaars*, van werkbazen voorſtelde. LESSINGS verdere gisſingen, hoe dit door zulk een vindingrijk en werkzaam brein, als dat van WREN was, tot een beſpiegelend gezelſchap overgaan, en hetzelve zijne zinnebeelden van het handwerk der metſelaars ontleenen konde, moet men bij hem zelven nalezen. (Zie zijne werken 7*ter* *Th*. *ſ*. 320.)

die alle gebouwen van *Londen* graauw maakt; welke oorſpronkelijke kleur der muren nogtans overal, waar de regen dezelve ſterk getroffen heeft, weder met een wit ſchijnſel doorſtraalt, en uit dien hoofde aan het geheel een bont voorkomen verleent.

Deze kerk wordt overigens ſlechts weinig bezocht. Zij is meer voor plegtige gelegenheden beſtemd. In de maand Mei hoort men er de ſchoonſte heilige muzijk van de grootſte meesters. Dagelijks zorgen de domheeren en vicarisſen voor gebed en koorgezang, volgens de liturgie. Tot mijn leedwezen was de ſtatelijke feestdag juist voorbij, waarop bij de achtduizend arme kinderen der Parochiale ſcholen, welke de ſtad onderhoudt, alhier vergaderen tot gezangen en gebeden ter dankbetuiging.

Hoe weinig zij ook van de leerrede, welke bij deze gelegenheid wordt gehouden, om hun de zorg te herinneren, waarmede de Voorzienigheid hen behoedt, mogen begrijpen — zoo blijft het toch eene ſchoone gewoonte, om op eenen jaarlijks wederkeerenden plegtigen dag, zelfs door eenen zinnelijken indruk op hen te werken, en tevens door het gezigt van zoovele hulpbehoeftigen, bij de volwasſenen het gevoel van weldadigheid en voor godsdienſtige geſtichten op te wekken.

De *St. Paulus-kerk* heeft eenen bisſchop, eenen deken, eenen praecentor, eenen kanſelier, eenen ſchatbewaarder, vijf oud-diakenen, dertig domheeren, twaalf geringere kanunniken, zes vicarisſen en een groot aantal van ondergeſchikte dienstdoende perſonen. Digt nabij haar is de *St. Paulus*-ſchool, eene der voornaamſte te *Londen*.

De Westminsterhal. Het Hooger- en Lagerhuis van het Engelsche Parlement.

Zoowel de groote *Westminsterhal* (welke men niet met de *Westminsterabdij* moet verwisselen) als de Vergaderplaats van het *Hooger-* en het *Lagerhuis*, zijn ten deele overblijfsels van een *koninklijk paleis*, ten deele op deszelfs fondamenten gebouwd, zoodat menige muur wel bij de zeshonderd jaren oud kan zijn. De tijd en de bouwlust der onderscheidene regenten heeft vele veranderingen en wijzigingen voortgebragt, en de tegenwoordige inrigting reikt niet tot aan de hervorming, gedeeltelijk zelfs is het geheel niet eens zoo oud. Het uitwendige doet volstrekt geene bijzondere uitwerking, en gelijkt meer naar eene reeks van groote huizen, dan naar een staatsgebouw. Ik bezocht met mijnen reisgenoot de zaal van de staten-generaal en der volksvertegenwoordigers in *den Haag*, hetwelk even prachtig als vol smaak is, en hij waarschuwde mij, bij voorraad, niets dergelijks te verwachten van het Parlementshuis te *Londen*.

Den meesten indruk verwekt de groote steeds naar de straat toe opene *Westminsterhal*, welke het naast aan het locaal grenst, in welk het *Lagerhuis* vergadert. Zij gaat door voor de grootste vergaderzaal in geheel *Europa*. Het gewelf ter over-

dekking, negentig voeten hoog zijnde, wordt door geenen enkelen pilaar geschraagd. Hetzelve is in zijn geheel tweehonderd zeventig voeten lang en negen en zeventig voeten breed. De overdekking is van notenboomenhout in de sierlijkste Gothische vormen. Bij plegtige gelegenheden wordt het geheel met galerijen en verhoogde zitplaatsen voorzien, en met tapijten behangen. Hier gaf RICHARD II, (1737) den grooten kersmaaltijd, welken *tweeduizend koks* toebereid hebben, waarbij *tienduizend gasten* tegenwoordig moeten geweest zijn. Hier stond de ongelukkige KAREL I voor het geregt, dat zijn doodvonnis velde. Hier werd het zevenjarig pleitgeding van den gouverneur van *Oost-indië*, HASTINGS gevoerd, en in het jaar 1795 uitgewezen, hetwelk ons in de nieuwspapieren zoo dikwijls stof tot onderhoud verschafte, ja menig eenen ongeduldig maakte. Hier heeft menigmaal de stroom der welsprekendheid, gelijkerwijze men denzelven in oude tijden slechts in den *Areopagus* te *Athene* en het *Forum* van *Rome* plagt te ontwaren, de gemoederen als geslingerd door de baren der zee, nu eens herwaarts dan weder derwaarts henengesleept, en der twistende partijen beurtelings overwinning of nederlaag bereid.

Gaat men door dit ontzettend voorportaal, dan vindt men eindelijk, tegenover den ingang, eenige trappen, die links door eenen donkeren gang in het *Lagerhuis* (huis der gemeente, *House of Commons*) door groote dubbelde deuren leiden, welke nogtans slechts open staan voor de leden van het Parlement. De aanschouwers komen langs eenen smallen trap op de galerij. Men kan echter alleen

leen door een kaartje van een lid des Parlements, of voor een geschenk, van eenen daalder aan den man, die bij den ingang staat, binnen de getraliede deur gelaten worden. Is men door het somwijlen schier verstikkend gedrang op den trap, in deze galerij, die ten hoogste ongeveer tweehonderd menschen kan bevatten, gedrongen, en heeft men eene zitplaats op de trapswijze oploopende banken verkregen, dan kan men de gansche zaal overzien. Zij heeft eenen zeer matigen omvang. Eertijds was het eene aan den heiligen STEPHANUS toegewijde kapel, welke echter reeds sedert EDUARD VI (1550) aan hare tegenwoordige bestemming werd gewijd. De wanden zijn beschoten. De galerij voor de toehoorders is boven den ingang aan het einde van de zaal; aan weêrskanten loopen op gelijke hoogte galerijen er langs voor de leden of de vorstelijke personen, welke meestal geheel ledig zijn, hetwelk men, schier verdrukt door het gedrang, niet zonder nijd kan aanzien.

Hier vergaderen de zeshonderd acht en vijftig vertegenwoordigers van het gansche volk. Tegenover den ingang ziet men den *spreker*, (*the speaker*) op eene soort van troon met eenen langen zwarten mantel, het hoofd met den hoed en eene groote alongepruik bedekt (*). Voor hem staat eene

(*) De tegenwoordige *spreker* is de zoon van den aartsbisschop van *Canterbury*, de heer MANNERS SUTTON, die, wegens zijne groote bekwaamheid in het leiden der handelingen, zeer hoog geschat wordt. Hij kan uit zijn eigen belendend fraai huis, hetwelk hij, zoolang als hij spreker is, als zijn eigendom bewoont, onmiddellijk op zijnen zetel komen.

eene groote verſierde tafel, aan welke twee *klerken* met paruiken en zwarte mantels als regiſtrateurs zitten. Op deze tafel liggen de papieren en perkamenten rollen der zoo even ingediende aanzoeken of *Bills;* maar aan het ander eind ligt, een groote *gouden ſchepter*, zoolang namelijk als de vergadering door de tegenwoordigheid van den Spreker verſchijnt als *wetgevende* magt. De met groen Turksch leder bekleede oploopende banken, langs de zaal, zijn de plaatſen voor de leden van het Parlement, van welke echter dikwijls een derde ſlechts tegenwoordig is. Zij hebben volſtrekt geen onderſcheidend kostuum; verſchijnen in eenen jas met laarzen en ſporen, met den hoed op; eten uit hunne zakken, ſpreken onder malkander, wanneer het onderwerp geen belang inboezemt, of door een bloot *ja* en *neen*, beſlist wordt, hetgene de *ſpreker* aankondigt, maar desniettemin zoo vaak tot orde roept, dat men er naauwelijks acht op ſchijnt te ſlaan. Alleen bij het uitgaan maakt ieder eene buiging tegen den redenaar.

Ik heb verſcheidene zittingen bijgewoond, doch telkens ſlechts nu en dan een uur. Want zij duren dikwijls van *drie* ure des namiddags tot *elf* ure in den nacht, bij gewigtige debatten zelfs tot aan den morgen. Doch doordien de onderwerpen van weinig aanbelang waren, geen der voornaamſte redenaars optrad, of ſlechts zeer kort ſprak, (gelijk b. v. de heer TIERNEY, lord CASTLEREAGH en de kanſelier van de ſchatkamer, de heer VANSITTART) zoo moet ik bekennen, te meer, daar ik bij het beſtendig gedruisch in de zaal vele woorden miste, dat mijn genoegen er in meest ontſtond door het nieu-

nieuwe en eigenaardige van dit groote fchouwtooneel, en den zinnelijken indruk van het geheel. Zelfs het beeld der *ministeriële*, zoowel als van de *oppositie-partij* wordt zigtbaar door het locaal. Gene ontwaart men fteeds aan de regterhand van den *spreker*, deze aan de linkerzijde.

Oneindig meer dan hetgene zoo even verhandeld werd, hield mij de gedachte bezig, welke mannen federt eeuwen op gindfche plaatfen hadden geftaan, welke blikfems van hier over de oude en nieuwe wereld waren uitgegaan, welke vonken des geestes hier uitgefpat, hoe nog in onze tijden hier de onfterfelijke PITTS, vader en zoon, woorden hadden gefproken, die weërgalmden door alle werelddeelen. De nabijheid van eenen nog aanwezigen onderaardfchen *kelder*, in welken in den jare 1605, door eene ontvlamming der brandftof, allen vertegenwoordigers des volks de dood was bereid, riep mij dit ontzettend buskruid-verraad, over hetwelk, zoowel als over deszelfs ontdekking, nog fteeds eene donkerheid verfpreid ligt, levendiger in het geheugen. Nog is federt dien tijd het gebruik in zwang, om voor elke zitting den kelder door vertrouwde perfonen te laten onderzoeken. Ook de fnelfchrijvers, welke zaten op de laatfte bank van de galerij, trokken fomwijlen mijne opmerkzaamheid. Ik bewonderde hun fcherp gehoor, zoowel als hunne verbazende behendigheid, om datgene, hetwelk beneden, op zulken grooten afftand van hen, dikwerf zelfs niet hard, doorgaans fchielijk werd gefproken, te begrijpen; trouwens niet minder den ongeloofelijken fpoed der Engelfche drukkerijen. Want, hetgene dikwijls eerst diep in den nacht

nageſchreven kon zijn, was den volgenden morgen reeds te lezen in eene menigte openlijke nieuwspapieren in vele duizenden van afdrukken. Eindelijk had ik ook hier wederom menige aangename ondervinding van de beleefdheid van ſommige mijner naburen, die mij de merkwaardigſte (doorgaans tegen malkander over zittende) Leden van de *ministeriële-* en *oppoſitie-partij*, en veel, dat ik niet kon verſtaan, even bereidwillig verklaarden. Bij andere kon men de goed- of afkeuring, ten minſte door hevige ligchamelijke bewegingen, en veelbeteekenende gebaren, duidelijk gewaar worden. Het geheel had ik mij, echter, *plegtiger* voorgeſteld. Daartoe blijft *ſtilte* en *rust* eene noodzakelijke voorwaarde. Deze zal wel geheerscht hebben, toen CHATHAM ſprak; toen hij waarſchuwde, *Amerika* niet te tergen; en toen hij in dat onvergetelijke uur nog eens op zijne krukken zich verhief en met eene ſtervende ſtem riep: „ Britten gij wilt dan vrede koopen? Opofferen, roem en heerſchappij, *Frankrijk* niet kaſtijden, dat eertijds voor u ſidderde, en thans honend op u nederziet. Ik — getuige tegen u bij de nakomelingſchap. Op! Laat ons ſtrijden, en als het moet wezen, ſneuvelen, maar ſlechts op de puinhoopen des vaderlands.” Er zal wel geen adem vernomen zijn, toen BURKE voorſpellend ſprak, met betrekking tot de Franſche omwenteling; toen FOX donderde, of CHATHAMS groote zoon, W. PITT, rustig uren lang, met zijne hand op de tafel geleund, en nogtans geen enkel woord ſprak, hetwelk de hoofdzaak niet betrof, en — hoe ook de ſtroom der geweldige welſprekendheid van FOX en SHERIDAN tegen hem aandruischte, nogtans onwrikbaar

vast ftond als eene rots in de zee, en als een ervaren zeeman, de hand niet aftrok, om het fchip des ftaats te fturen en te redden.

Het *Hoogerhuis* (*the Houfe of Lords*) maakt het andere gedeelte van het ganfche gebouw uit. De zaal is juist zoo groot als de te voren befchrevene, doch heeft geene galerij. Aanfchouwers, die flechts door een kaartje van eenen der lords toegang kunnen verkrijgen, moeten achter de balie blijven, welke de ruimte, in welke de zitplaatfen der leden, even als in het Lagerhuis aan weêrskanten van de in het midden ftaande tafel zich bevinden, van de achterfte ruimte affcheidt. Zelfs als het huis der gemeente wordt uitgenoodigd, om afgevaardigden te zenden, blijven deze ook achter de balie. Vele aanfchouwers leggen zich plat op den grond, om het nog beter te kunnen hooren. Ook deze zaal heeft niets prachtigs. De bijna tweehonderdjarige behangfels aan de muren, malen de overwinning over de *Spaanfche* vloot. Aan het eind der zaal ontdekt men den troon, waarop de *koning*, of zijn plaatsvervanger, het Parlement opent of opfchort tot den volgenden dag. Voor den troon zit de *groot-kanfelier*, die, even als de fpreker in het Lagerhuis, altoos voorzit en de handelingen leidt, op zijnen *wolzak*. Regts de eerfte ftanden des rijks, de aartsbisfchop van *Canterbury* en de aartsbisfchop van *York* in bisfchoppelijken tooi, gelijk alle vier en twintig bisfchoppen leden zijn van het Hoogerhuis, weshalve zij ook den titel van *mylord* voeren. Daarop volgen de *hertogen*, *graven* en overige *grooten* des rijks. Onder geleide van den bisfchop van *Peterborough*, Dr.

MARSH, (die ook bij ons bekend is, als *vertaler* van MICHAËLIS *inleiding in het N. T.*) was ik tegenwoordig bij de laatste zitting van het Hoogerhuis, en hoorde onder anderen eene korte, maar bondige rede van den graaf VAN LANDSDOWN, waarin hij WILBERFORCE's laatste aanzoeken, wegens de volledige afschaffing van den slavenhandel, op het nadrukkelijkste ondersteunde. Hij sprak zoo duidelijk en naauwkeurig, dat mij geen woord ontging, hetwelk in het Lagerhuis menigwerf het geval was.

Den volgenden dag, den 3den Julij, werd de zitting gesloten met eene redevoering van den Prins-regent. Ik wilde mij, hoewel ik een kaartje had, nogtans niet weder aan het gevaar blootstellen, om in de zaal verdrongen te worden, zonder daarenboven iets te zien of te hooren, en verkoos liever over het geheel, om den statelijken optogt uit de vensters van den bisschop MARSH aan te zien, waar dezelve digt voorbijging. Het kostte veel moeite, om in de derwaarts leidende, schoon zeer breede straten, door de onnoemelijke menigte van menschen en rijtuigen door te dringen. Doch deze moeite werd rijkelijk beloond door het gezigt van eenen verbazenden hoop uit alle standen, in alle gedaanten, het gezigt van een volk, onder hetwelk de knaap reeds deel neemt aan hetgeen de zaak der natie betreft, en zich bevoegd acht tot een oordeel, of het opperhoofd des staats met *sissen*, (uitjouwen) of met *handgeklap* moet begroet worden. In den optogt zelven zag men nog geheel en al het oude eigendommelijke kostuum, zoowel aan de rijtuigen, als aan den ganschen vergezellenden

stoet.

ſtoet. De ſtemming des volks was koel, en men vermoedde reeds veel van hetgene naderhand gebeurd is. Nogtans openbaarde zij zich niet in openlijk misnoegen. De ganſche plegtigheid duurde naauwelijks een half uur, waarna de trein weder in dezelfde orde terugkeerde. De lijfwacht te paard verſcheen daarbij in den vollen luister van hare uniform op hare prachtige rosſen. Schoon dezelve terſtond bij de hand was, om de orde te bewaren en ruimbaan te maken voor den trein, zoo beſpeurde men toch weldra, hoe verſchoonend dezelve het volk behandelde, en welke gepaste bevelen zij ten dien opzigte moest ontvangen hebben.

De Tower.

Wie, onder ons, kent niet dit beroemde kasteel? Immers, ſedert onheugelijke tijden is, er naauwelijks iets merkwaardigs in *Engeland* voorgevallen, waarbij de *Tower* niet mede eene rol geſpeeld hebbe, hetzij dan om koningen en koninginnen, bij de aanvaarding hunner regering, te ontvangen, of dezelve als gevangenen op te ſluiten; hetzij feestelijke ſtaatsbelangen door het gebulder zijner kanonnen te verkondigen, of groote tijdvakken in de geſchiedenisſen in het aandenken der nakomelingſchap terug te roepen. De nieuwsgierigheid ſtroomt derwaarts henen, om de kroon des konings, of het rijke tuighuis, of de menagerie van wilde dieren, leeuwen en tij-

gers te zien. Wien, echter, *Engelands* geschiedenis in hare afwisselende tijdperken voor den geest zweeft, die doorwandelt nog met geheel andere gedachten en bespiegelingen dezen nationalen burg, waaraan eeuwen gebouwd en eeuwen verwoest hebben.

In deszelfs tegenwoordige gedaante, van welken het titelvignet, van de waterzijde ontworpen, een volkomen juist denkbeeld verleent, is de *Tower* een verwarde hoop van torens, groote en kleine gebouwen. Zij omringen het oude hoofdkasteel, een onregelmatig vierkant, hetwelk men gemakkelijk aan de vier torens van ongelijke gedaante op het slot kan onderkennen. Dit is het, dat men bij onderscheiding van het overige, den witten toren noemt. Wat men vertelt, nopens JULIUS CAESAR als den eersten grondlegger, heeft geene geschiedkundige waarde. Daarentegen is het zeker, dat WILLEM *de veroveraar*, denzelven, omtrent het jaar 1056, op eene hoogte, nabij den oever van den *Theems*, oprigtte, om er zich in te werpen en te verdedigen, in geval van oproer, aangezien de burg en stroom en stad beheerscht. Zijn zoon, WILLEM RUFUS, heeft er eenen wal en eene gracht omgemaakt; elk der opvolgende koningen heeft er iets nieuws bijgevoegd, en alles nog sterker bevestigd. Thans zijn er nog veel meer gebouwen, zelfs straten in den omtrek der wallen, b. v. de kerk, de bloedtoren, de verzamelplaats der kostbaarheden, de groote en kleine arsenalen, het huis van den gouverneur en vele beambten, voorheen ook de munt.

In zulk een gedenkteeken van het voorgeslacht kan het onmogelijk ontbreken aan oudheidkundige merkwaardigheden. Ook weigert men den toegang niet

aan

aan hen, die het komen bezigtigen, en geenen dag uitblijven, zonder hen echter te plagen met alles te willen laten zien. Uit hoofde elke afdeeling haren bijzonderen opziener heeft, blijft de keuze vrij.

Doorgaans begint men met de *ſtaats-juweelen*. Zij zijn geplaatst in een donker gewelf. Men wordt in eene even donkere voorkamer geleid, en gewezen om op eene bank te gaan zitten, welke voor een ijzeren hek ſtaat. Daar achter verſchijnt dan de ſchatbewaarder met een licht, en vertoont het eene ſtuk na het andere, op eenen bepaalden afſtand; als daar is: de rijkskroon, de rijksappel, de ſchepter, de St. *Eduards*-ſtaf, het gouden zoutvat in de gedaante van den witten *Tower*, het zwaard, de *ampulla* en de gouden adelaar, welke de heilige zalf-olie bevat, enz. Daarbij wordt niet vergeten, de les van de oneindige volſtrekt onberekenbare kostbaarheid van alle deze met juweelen en parelen beladene heerlijkheden op te zeggen, hoewel deskundigen zeer in twijfel trekken, of alles wel inderdaad zóó zij, als het opgegeven wordt. De kroon moet niet meer vallen in den tegenwoordigen ſmaak; dewijl de nieuwspapieren melden, dat er juist nu eene geheel nieuwe vervaardigd wordt bij de op handen zijnde krooning van GEORGE IV. De groote voorzigtigheid, welke men bij het vertoonen in acht neemt, is het gevolg van eenen beproefden diefſtal onder de regering van KAREL II, aan welken zich een gouverneur des *Towers*, de overſte BLOD, ſchuldig gemaakt had.

Onder de overige zeldzaamheden boezemen vooral twee zeer groote *zalen* in een ander gebouw het mees-

meeste belang in. In eene derzelven (*the Spanish Armory*) vertoont men de overblijffels der allerwege beroemde Spaanfche vloot (*Armada*) als zegeteekenen uit de tijden van PHILIPS en koningin ELISABETH (in het jaar 1588), welker gedaante men ook in was gadeflaat in het kostuum des tijds aan het eind van de zaal, op het oogenblik, dat zij juist haar paard wil beftijgen, om zich aan de fpits des legers te ftellen; insgelijks Spaanfche wapenen, kluisters en duimfchroeven, welke de van overwinning droomenden in gereedheid hadden gebragt voor de gevangenen; er naast vindt men nog zoovele andere ftukken van vroegere eeuwen. In de andere (*the Horfe Armory*) is de gansche reeks der Engelfche koningen ten toon gefteld, van WILLEM *den veroveraar* tot op GEORGE II toe, in de wapenrusting, welke zij zelve hebben gedragen, zittende op hunne oorlogspaarden. Sommige herinneren door hunne reuzengedaante zeer levendig de tooneelen van SHAKESPEARE, en het *contrast*, als men hen hier zoo ftijf en ftom ziet ftaan, en daarbij denkt aan het woelige leven, waarin zij hunne rol fpeelden, maakt eenen huiveringwekkenden indruk. Aan de wanden hingen veroverde helmen en panfers. Hoe blonken de blanke Franfche borstharnasfen van *Waterloo* boven allen uit!

Ontelbaar is de voorraad van wapenen, welke in de verfchillende *tuighuizen* des *Towers* worden bewaard, doch ook eenig in hare foort de kunst in derzelver tentoonftelling en vereeniging tot de fchitterendfte gedaanten en beelden, waardoor men fchadeloos wordt gefteld voor de telkens wederkeerende eentoonigheid van fnaphanen en fabels, voor meer dan hon-

honderdduizend ſoldaten. „ Dit" — dus moet ALEXANDER in het jaar 1815 gezegd hebben — „ is geen tuighuis na eenen voleindigden krijg, het is de voorbereiding tot eenen beginnenden."

Terwijl verſcheidene van mijn gezelſchap bij de enkele deelen der wapenrustingen, geweren, inzonderheid bij menig een merkwaardig artillerieſtuk, enz. vertoefden, riep ik uitſtekende en hartroerende gebeurtenisſen uit de voormalige geſchiedenis in mijn geheugen terug. Zoo dikwerf had ik mij verplaatst in dezen ouden *tijd;* thans ſtond ik op het *ſchouwtooneel*, waar zij gebeurd waren. De gewoonlijke oppasſers doen daarop veel te weinig acht ſlaan. Ook zal het menigwerf de nieuwsgierigheid der aanſchouwers genoeg bezig houden, als hun ſlechts datgene wordt aangewezen, wat onmiddellijk onder de zintuigen valt, namelijk de bijl des beuls, onder welke het hoofd van ANNA BOLEYN gevallen is, de wandelſtok van HENDRIK VIII, wiens knop drie kleine piſtolen bevat, waarmede hij dikwijls ongekend nacht-wandelingen moet gedaan hebben, om te zien, of de konſtapels en ſchildwachten hunnen pligt deden. Eens, verhaalt men, was hij als een verdacht perſoon gevat en naar het wachthuis geſleept, zonder zich te ontdekken, tot men des ochtends beſpeurd had, wie de gevangene was. Sidderende en bevende waren de wachts voor hem nedergevallen, maar hadden, in plaats van ſtraf, ſlechts belooning ontvangen. Daarenboven was er ter verwarming der wachthuizen, ſedert dien tijd, eene ſom vastgeſteld, aangezien Z. M. in dezen nacht ontzettend veel koude uitgeſtaan had.

Een

Een met de geschiedenis bekende wegwijzer, kon, zoodra hij slechts eenen kring van toehoorders vond, aan welke het besteed ware, vele dagen doorbrengen, om hun, naar tijd en plaats, alle die tooneelen te vertegenwoordigen, bij welken men reeds, bij het leven derzelve in BURNET, HUME of SHAKESPEARE, onder de grootste afwisseling van aandoeningen, nu eens van zachte ontroering, dan weder van opgewonden haat wegens de dwingelandij, vertoeft.

„ Hier aan de boorden van den *Theems* – kon hij terstond bij de intrede zeggen — is de *poort* diens *noodlottigen bloedgierigen verraders*, (*traitors gate* ook *bloody gate*,) door welken, sedert eeuwen, ontelbare personen, aangeklaagd van hoogverraad in dezen burg zijn gebragt, om nimmer weder terug te keeren. Het gindsche hoofdgebouw, de *witte toren*, was voormaals het paleis, waarin alle koningen en koninginnen de eerste dagen, na hunne troonbeklimming, hunnen zetel gevestigd hadden. Ook vergaderden hier bij belangrijke aangelegenheden, de vertrouwdste hunner raden, en tallooze verhooren — nog liggen de akten daar in het *Record Office* opeen gestapeld – zijn in dezen en den belendenden voorhof gehouden; dikwijls, omdat de overheerschers het zoo wilden, zijn in de eerste uren des verhoors reeds doodvonnissen over onschuldigen geveld, terwijl er slechts nog weinige dagen toe noodig geweest waren, om de onschuld aan het licht te brengen. — Daar is de *bloedtoren* (*) —

de

(*) Nog thans is de gevangenis bestemd voor grove misdadigers. De laatste was de onlangs ter dood verweze-

de daad zelve verleende hem dien naam — in welken RICHARD III zijne schuldelooze pupillen, EDUARD en YORK, gevangen zettede, en toen zij vast ingeslapen waren, hen liet verstikken, om den troon te bemagtigen (*). Onder gindsche trappen had

zene THITSTLEWOOD, de aanvoerder van den aanslag op het leven van alle ministers des konings. Op het vignet is deze toren door de gebouwen bedekt.

(*) Dat zijn de jonge prinsen, wier vermoording SHAKESPEARE zoo treffend beschrijft, dat men naauwelijks weet, of hij zich daarin meer als schilder of als dichter doet kennen.

O thus.... lay the gentle babes —
Thus, thus.... girding one another
Within their alabaster innocents arms:
Their lips were four red roses on a stolk
Which, in their summer beauty, kiss'd each other,
A book of prayers on their pillow lay —
. *We smothered*
The most replenished sweet work of nature
That, from the prime creation, e'er the fram'd.
RICHARD III. *Act.* 4.

. Zoo lag het teedre paar,
Zoo, zoo, vast boezem aan boezem gekneld,
In elkaêrs albaster onschuldige armen;
Hunne lippen waren vier rozen op eenen stengel,
Welke in haren vollen zomerluister elkander kusten,
Een aandachtsboek lag op haar peluw neder.
. Wij versmoorden,
Het meest volmaakt bevalligst werk der natuur,
Van 't oogenblik der schepping af door haar gewrocht.

had men de lijken verborgen; eerst honderd een en negentig jaren later, ontdekte CHRISTOPHER WREN dezelve bij het opbouwen, en KAREL II liet de overblijffels van hun gebeente in *Westminster* begraven en vereerde hetzelve met eene gedenkzuil. — In dit oude gewelf in den witten toren, verschalkte de huichelachtige dwingeland den magtigen HASTINGS, zoodat hij zijn eigen vonnis uitsprak; barstte daarop woedend uit, en in hetzelfde uur lag reeds zijn hals op eenen toevallig, in *dezen* hof liggenden balk, om den doodslag te ontvangen. Zulk een spoed maakt de wraak! — Het oude muurwerk, dat zich daar verheft, (op het vignet de kleine ronde toren regts op den voorgrond) is de *Beauchamp Tower*. — Hij was het laatste verblijf der tweede, zoo vurig begeerde en zoo spoedig vergetene gemalin van HENDRIK VIII, ANNA BOLEYN. Van hier ging zij naar het schavot, waar de bijl, die wij in de eerste zaal in de hand hadden, haar schoone hoofd van het ligchaam scheidde. — In dat gebouw woonde de onderkommandant van den *Tower* PARDRIDGE. Uit het venster daar boven zag JOHANNA GRAY het bebloede lijk van haren ter dood gebragten gemaal, grafwaarts dragen. Een half uur later viel zij zelve, hier waar wij staan, als een offer van de onverzoenlijke MARIA."

Zulke en soortgelijke herinneringen, welke een verstandige en vooral geschiedkundige *Cicerone* met nog zeer vele andere zou kunnen vermeerderen, verschaffen aan het bezoek van eene door de geschiedenis zoo merkwaardige plaats, eene zeer uitstekende belangrijkheid. Wij worden alsdan te moede als of alles, wat gebeurd is, zich thans nog levendig

voor

voor ons oog vertoonde. Waartoe had men op het tooneel fchermen en decoratien van noode, ingeval zij ook niet den indruk verhoogden van hetgene men hoort en ziet gebeuren. Ondertusfchen is zulks van de gewone leidslieden in het geheel niet te verwachten, en er blijft derhalve geen ander middel over, dan zich zelven in de gefchiedenis te verdiepen. Juist hier is daartoe zeer veel ftof. Er zijn tijdperken in de gefchiedenis van *Engeland*, waarin men, bijkans bladzijde voor bladzijde, van de eerfte mannen van den ftaat, van gunftelingen en vertrouwden vermeld vindt: „ Hij werd naar den *Tower* gezonden; werd voor het geregt geroepen; op de hoogten geleid, die den *Tower* omringen, *Tower Hill*; daar werd hij onthoofd!"

Intusfchen herinnert de aloude ftaatsgevangenis aan geene dezer bloedige tijden zoo levendig, dan aan die, toen HENDRIK VIII, LUTHERS tijdgenoot, heerschte. Immers de onder hem in zeker opzigt beginnende *kerkhervorming* — gelukkig voortgaande onder zijnen zoon EDUARD VI, na diens overlijden gruwelijk vervolgd onder zijne oudfte dochter MARIA, op nieuw verlevendigd onder zijne jongfte dochter ELIZABETH — gaf aanleiding tot zoovele ftaatkundige en godsdienftige twisten, vervolgingen, gevangennemingen en bloedgeregten. Wie kan de zuchten, wie de tranen tellen, welke onder de toenmalige regeringen in deze muren onopgemerkt geflaakt, ongezien geplengd zijn? Van vele der flagtoffers van woeste en dweepachtige hartstogten, heeft de gefchiedenis flechts in het algemeen de omtrekken van hun noodlot bewaard. Bij anderen vertoeft zij des te langer. Als de dwingelandij

zelfs de jeugd, als zij zelfs *die* kunne niet verſchoont, aan welke men genegen is nog grootere misſtappen, dan dwalingen eener zwakkere natuur, te vergeven, dan vervult dit zelfs den koelbloedigſten geſchiedſchrijver met weemoedige deelneming; en wanneer hij dan nog daarenboven diegene poogt te verontſchuldigen, bij welke, gelijk als bij eene MARIA STUART, de ſchuld naauwelijks te bemantelen is, dan billijkt elk lezer ten minſte de *menschlievendheid* van het oogmerk. Doch men moet ten hoogſte verontwaardigd worden, als men bloedtooneelen aantreft, zoo als de geſchiedenis van de *beide jonge koninginnen* ANNA en JOHANNA oplevert. Sedert ik in de nabijheid van haren laatſten kerker en haren ſinds lang verzonken grafkelder ſtond, is hare beeldtenis mij nog levendiger voor den geest gekomen, en heeft mij aanleiding gegeven, om de geringſte omſtandigheden van hare laatſte levensdagen nog eens dieper na te vorſchen in de onfeilbare bronnen. Welligt is ook eene korte geſchiedkundige uitweiding hier voor vele mijner lezers niet onaangenaam. Zij biedt tevens zulk eene natuurlijke gelegenheid aan, om den lang verloopenen tijd met den tegenwoordigen te vergelijken, nu in hetzelfde land, hetwelk de ſchouwplaats was der ontzettendſte willekeur der beheerſchers, weder eene koningin tegenover haren gemaal en het Parlement, tot eenen wedſtrijd over ſchuld en onſchuld openlijk optreedt, en zulks onder omſtandigheden, waaromtrent men naauwelijks een evenbeeld in de geſchiedenis kan ontdekken.

Verplaatſen wij ons dan eerst nog eenmaal in den *Beauchamp-Tower*, het laatſte verblijf van ANNA

BO-

BOLEYN. Eene korte herinnering van de *geschiedenis der echtvereeniging* van HENDRIK, moet de hare voorafgaan.

Hij had, met de deugdzame in zijne eigene oogen onbesprokene CATHARINA VAN ARRAGON, de weduwe van zijnen broeder, achttien jaren in den echt geleefd, en eene dochter, naderhand koningin MARIA, verwekt. Op eens rezen er gemoedelijke bezwaren bij hem op, wegens de regtmatigheid der verbindtenis met zulk eene naauwe bloedverwante, welke nog verontrustender moeten geworden zijn, sedert hij de jonge, schoone, geestige ANNA BOLEYN, staatsdame der koningin, had leeren kennen, en hem geene hoop was overgebleven, om hare deugd op eene ongeoorloofde wijze te verrassen. Toen hij, na veeljarige vruchtelooze poging, eindelijk de vergunning tot eene echtscheiding had ontvangen, trouwde hij met haar. Zij baarde hem in het volgende jaar eene dochter ELIZABETH. Weldra was deze genegenheid verkoeld. Want eene jongere, JOHANNA SEYMOUR, hield den onbestendigen reeds weder geboeid. Het was voor zulk eenen gevreesden overheerscher niet moeijelijk, om bij zoodanig een zwak Parlement een pleitgeding te beginnen en een doodvonnis te verwerven. ANNA wordt aangeklaagd wegens ontrouw, in hechtenis genomen, en na een onstuimig oproerig verhoor, onthoofd. De nieuwe gemalin JOHANNA SEYMOUR, die overigens in de geschiedenis geprezen wordt, schenkt hem EDUARD VI, zijnen opvolger, en sterft weinige dagen daarna. De vierde echt van HENDRIK is een staatkundig bedrijf. Eindelijk valt de keuze op ANNA VAN CLEVE. Zij verschijnt in

Engeland; ongemanierd, bijna zoo zwaarlijvig als de koning zelf; zonder bevalligheid, zonder beschaving des geestes. Zij mishaagt op het eerſte oogenblik, en eenige dagen na het huwelijk is hetzelve weder verbroken. Eenen geheel anderen indruk maakt kort daarna de ſchoone CATHARINA HOWARD. Zij geeft hare *hand* aan den koning; hare *genegenheid* was ſinds lang reeds op andere hovelingen gevestigd. De ligtzinnigheid van haar gedrag kan niet lang verholen blijven. Ditmaal niet geneigd tot ſcheiding, moet de koning toch een beſluit nemen, om zijne klagten tegen de trouwelooze in te brengen, en na een kort onderzoek en eene eigene bekentenis van ſchuld, valt haar hoofd te gader met het hoofd harer medepligtigen op *Towerhill.* Eene jonge weduwe K. PARR ſloot de reeks der gemalinnen. Eenmaal bedreigde het fanatismus haar ook met den ondergang. Reeds zijn de bevelen uitgevaardigd, om haar gevangen te zetten. Een toeval en hare ſlimheid redden haar. Zij is de eenige, die den geweldenaar overleeft.

Welk eene ſchilderij van het huisſelijk leven van eenen koning! Maar tevens — welk eene beeldtenis van het zedebederf van zijnen tijd, van de kruipende onderdanigheid der Parlementen, van het verval van een vrij volk, van de ongeregtigheid der regtspleging! — Dat men thans integendeel zijne blikken op *Engeland* vestige; dat men leze, hoe *thans* eene zwaar aangeklaagde *koningin* optreden en regt vorderen kan, hoe teeder en verſchoonend het Parlement handelt. Hoedanig ook de uitſlag van dezen twist, waarop in dit oogenblik de oogen van geheel *Europa* zijn gevestigd, en op

wel-

welke zijde het regt ook moge wezen, — dat niemand echter ontkenne, dat de tijden beter en menschelijker geworden, dat het *leven* en de algemeene *regten der menschheid* in waarde zijn gerezen.

Onder alle de gemalinnen van HENDRIK verwekt nogtans geene zooveel deelneming door hare lotgevallen dan de tweede, ANNA BOLEYN. *Zes jaren* had HENDRIK met den paus en vele akademiën onderhandeld, om zijne eerste echtscheiding wettig te maken. Want toenmaals had men tot zekere ongeregtigheden ten minste de sanctie der kerk noodig, ten einde het openlijk gevoelen niet te kwetsen. Was deze sanctie verworven, afgeperst of door list behaald, dan veroorloofde men zich elke wreedheid in de uitvoering. Langs geenen anderen weg was ANNA ook tot eene verbindtenis te brengen, en de kloekmoedigheid, waarmede hare deugd zich bestendig tegen alle onwaardige aanslagen had verzet, moest haar zelve verzekeren van de achting des konings. Nadat zij wettig met hem gehuwd was, wist zij zich *drie* jaren daarin staande te houden. Toen begon de verkoeling. Zij had na hare eerste dochter, de later zoo gehuldigde ELIZABETH, eenen dooden zoon ter wereld gebragt. Reeds dit liet hij haar op eene harde wijze misgelden. Zij had eene levendige, vrolijke natuur; zij was in *Frankrijk* opgevoed, en de stijve Engelsche staatsie van het hof stond haar tegen. Haar omgang was open, vriendelijk, somtijds onvoorzigtig; het minst kon zij zich jegens bloedverwanten, of jegens de vrienden van haren vorigen stand gewennen aan eenen hoogen toon. Dit gaf in een tijdstip van argwaan reeds stof tot aanklagten en belasteringen,

en de gemalin van haren broeder, de Gravin van *Rochefort*, eene boosaardige vrouw, was daarin vooral niet achterlijk. Zij was, wel is waar, door ſchoonheid, zachtheid en weldadigheid de afgod van allen, die haar omringden; maar zij was den Proteſtanten toegedaan, en zulks ontglipte den voorſtanders der oude leer niet. Dit, en de nieuwe hartstogt des konings voor JOHANNA SEYMOUR beſpoedigde haren val. Toen haar bij een tournooi, te *Greenwich* gehouden, haar de zakdoek uit de hand viel, waarin de koning de afſpraak met eenen der ridders argwaande, was zijn beſluit genomen. Zij kreeg oogenblikkelijk huisarrest. Verſcheidene van het hof, die hare vrienden of dienaars waren, werden terſtond naar den *Tower* gezonden; reeds op den volgenden dag zij zelve. De onergdenkende meende nog ſteeds, dat men haar op de proef wilde ſtellen. Toen zij den *Tower* betrad, zonk zij op de knieën en bezwoer hare onſchuld. Zij had eene ergere gevangenis vermoed, en herſtelde zich, toen men haar een welvoegelijk vertrek aanwees. Intusſchen beleed zij zelve naderhand met groote openhartigheid de kleine onvoorzigtigheden in gedrag en geſprek, die zij, niets kwaads daaronder vermoedende, zich mogt hebben kunnen veroorloven; doch beweerde even zoo ſtandvastig hare onverbrekelijke trouw. Maar des konings toorn was niet te bedwingen. Geen hoveling trad voor haar op; zelfs diegene, aan welke zij groote weldaden had bewezen, verſtomden. De aartsbisſchop CRANMER alleen waagde het, doch zoo als blijkt uit zijnen nog voorhanden zijnde brief, ſlechts zeer ſchoorvoetende, om voor haar te ſpreken. Hij was ſteeds

haar

haar hartelijke vriend geweest. Haar ijver voor de reiniging van den godsdienst en de kerk, wiens laatste werk bestond in de bevordering van eene overzetting des bijbels in de landstaal, zoowel als hare uitstekende weldadigheid jegens alle armen en noodlijdenden, had haar zoo dierbaar gemaakt bij den eersten bedienaar der kerk. Juist daarom wilde HENDRIK in dezen tijd hem niet persoonlijk ontmoeten.

Thans nam ANNA hare toevlugt tot de pen, en schreef den volgenden even zoo eenvoudigen als treffenden brief aan den onverzoenlijken HENDRIK:

„ *Sire!* Het misnoegen van mijnen koninklijken gemaal en mijne gevangenis komt mij als iets zoo ten eenemaal ongehoord voor, dat ik volstrekt niet weet, wat ik schrijven moet of waaromtrent ik mij te verontschuldigen heb. Uwe genade wil, dat ik door de bekentenis der waarheid uwe gunst weder verwerve, en laat mij zulks aankondigen door hem, dien gij kent als mijnen verklaarden vijand. Naauwelijks had ik deze boodschap van hem ontvangen, of ik begreep uwe meening. Als het bekennen der waarheid mij veiligheid kan verschaffen, dan zal ik met de bereidvaardigste gehoorzaamheid uwe bevelen volvoeren.

Dit alleen moet uwe genade zich niet verbeelden, dat hare arme gemalin ooit daartoe kan bewogen worden, om misdaden te belijden, waarvan nimmer eene gedachte in hare ziel opkwam. Neen, nimmer had een vorst eene in de vervulling van alle hare pligten en in de opregtste liefde getrouwere gade, dan gij steeds gevonden hebt in ANNA BOLEYN. O hoe gaarne zou ik mij met dezen

naam en die betrekking vergenoegd hebben, wanneer het God en uwer genade zoo had behaagd. Ook heb ik mij nimmer ten tijde van mijne verhooging, of bij verkregene koninklijke waardigheid zoodanig vergeten, om niet ſteeds eenen ommekeer, gelijk deze, vooruit te vermoeden. Want, dewijl mijne verheffing geenen vasteren grondſlag had, dan de vlugtige neiging van uwe majesteit, zoo wist ik ook wel, dat de geringſte verandering daarin voldoende zijn zou, om juist deze neiging zeer ſpoedig op een ander voorwerp te leiden.

Gij hebt mij, verre boven mijne wenſchen en verlangen, uit mijnen nederigen ſtand verheven, om uwe koningin en echtgenoote te zijn. Dewijl gij mij nogtans zulk eene eere waardig gekeurd hebt, mag ik uwe genade ook verzoeken, dat geen rasvoorbijgaande inval of een booze raad mijner vijanden mij aan uwe vorſtelijke gunst moge onttrekken. O de onregtmatige beſchuldiging van een ontrouw hart, jegens uwe koninklijke genade, werpe geene ſchandelijke blaam op uwe getrouwe gade en de onmondige prinſes uwe dochter.

Ik wensch verhoord te worden; maar laat mij een *wettig* verhoor vinden, en laten mijne gezworene vijanden niet tegelijk als mijne aanklagers en regters optreden. — Ja, mijn koning, vergun mij een *openlijk verhoor*. Mijne opregtheid behoeft geene openlijke ſchande te duchten; immers gij zult alsdan ontwaar worden, of mijne onſchuld zuiver, uwe overtuiging bevredigd, de laster en kwaadſprekendheid der wereld beſchaamd, dan of mijne ſchuld in het licht geſteld zal worden. Wat God en gij zelf dan ook over mij mogen gehengen, uwe majes-

jesteit zal zich daardoor ten minſte voor eene openbare ſchandvlek beveiligen. Kan mijn misdrijf geregtelijk bewezen worden, dan heeft uwe genade de vrijheid voor God en de menſchen, om mij niet alleen eene billijke ſtraf, als eene ontrouwe echtgenoote op te leggen, maar ook om aan uwe neiging gehoor te geven, welke gij reeds op eene *andere* hebt gevestigd, welker naam ik reeds lang had kunnen aantoonen, en waarom ik in deze ongelegenheid geraakt ben. Daarenboven zijn uwer majesteit mijne vermoedens ten dien opzigte niet onbekend. Wanneer er nogtans reeds over mij beſlist mogt wezen, wanneer niet ſlechts mijn dood, maar eene ſchandelijke belastering u tot het genot van uw gewenscht geluk mogt voeren, dan blijft mij niets anders overig, dan God te ſmeeken, dat Hij u en mijne vijanden, die als werktuigen gebezigd worden, de zware ſchuld vergeve en gij ten dage des grooten oordeels, waarop gij, zoowel als ik, zult moeten verſchijnen, voor uw onvorſtelijk en gruwelijk gedrag jegens mij, niet tot eene al te ſtrenge verantwoording zult geroepen worden. Dan zal mijne onſchuld ten minſte openlijk bekend worden, en ik daar ſtaan, gezuiverd van elke aantijging.

Alleen dit moet nog mijne eenige en laatſte bede zijn, dat ik *alleen* den last mag dragen van uwer majesteits toorn, en dezelve niet tevens afdale op de onſchuldige zielen dier ongelukkigen, die, zoo als ik hoor, even als ik, in ſtrenge bewaring worden gehouden. Heb ik ooit gunst in uwe oogen gevonden, is de naam ANNA BOLEYN immer een liefelijke klank voor uwe ooren geweest, o! ſta mij dan deze bede toe. Ik zal uwe genade niet langer

lastig vallen, maar liever met het gebed aan den Drieeenigen besluiten, dat Hij u in zijne hoede neme en besture in alle uwe ondernemingen.

Uit mijne treurige gevangenis in den *Tower*, den 6den Mei 1536.

Uwe getrouwe en onderdanige echtgenoote
ANNA BOLEYN.

Hoezeer dit schrijven ook de kenmerken van een zuiver geweten ten toon spreidt, had de regtspleging van den ongeduldigen HENDRIK toch eenen zeer schielijken voortgang. Eenige met haar in hechtenis zuchtende bleven standvastig in de belijdenis harer onschuld; andere beleden gesprekken, die ongetwijfeld voor eene koningin jegens hare onderdanen te vrij konden schijnen. NORRIS, de opperkamerdienaar, dien men, als hij wilde bekennen, beloofde in het leven te zullen sparen, wilde liever duizend dooden sterven, dan *eene* onschuldige aanklagen. SMETON alleen, de kamermuzijkant, beleed, zoo men zegt, door valsche uitzigten op vrijspraak gevleid, dat hij eene strafbare verkeering met haar gehad had. Doordien de koningin nogtans aandrong op een geregtelijk verhoor, haastte men des te meer met zijne teregtstelling, en toen zij volstrekt, tegen haren aanklager over gesteld wilde worden, had deze den dood reeds ondergaan.

De geschiedenis heeft vele bijzondere trekken uit haren toestand bewaard, gedurende de *negentien* dagen van hare gevangenis in den *Tower*. Aanvankelijk, toen haar de slag zoo ten eenemaal onverwachts

wachts had getroffen en zij nog in de treurigfte onzekerheid nopens haren toeftand verkeerde, leed haar ligchaam en geest in dezelfde mate. Zij verviel dikwijls in kramp- en zenuwtrekkingen; en eene overfpanning, die zich nu eens door luid weenen, dan weder door onnatuurlijk lagchen openbaarde, wisfelden beurtelings af met rustiger uren. Doch weldra gelukte het haar moed te grijpen. Toen zij, zonder dat men haar eenen advokaat had gegeven, voor het geregtshof der *Pairs* en der beëedigden ftond, verdedigde zij zich met groote bedaardheid. Toen het vonnis *fchuldig!* en de ftraf: „ *verbrand* of *onthoofd*, zoo als de koning zulks zal bepalen," uitgefproken werd, hief zij hare handen ten hemel en fprak: „ o mijn Vader, o mijn Schepper, en Gij, die zijt de weg, de waarheid en het leven! Gij weet, dat ik dit lot niet verdiend heb!" wendde zich daarop tot de regters en herhaalde in de fterkfte bewoording — *in a pathetic declaration*, zegt HUME — hare onfchuld. Toen zij in de gevangenis wederkeerde, zond zij nog haar' laatften brief aan den koning, waarin zij hem bedankte, dat hij niet ophield haar fteeds *grooter* te maken. „ Van een onbeduidende freule hebt gij mij tot gravin verheven; toen tot koningin; en wijl gij mij in dit leven op geenen hoogeren trap kunt plaatfen, tot de martelaarskroon in den hemel!" Men zou fchier kunnen beweren, dat de overhelling tot geestige, fpotachtige, luimige invallen, waarmede hare gefprekken over het geheel zoo rijkelijk moeten doorweven geweest zijn, haar ook thans niet fcheen begeven te hebben.

Een der opzieners van den *Tower*, KINGSTON,

aan wien zij toevertrouwd was, fchreef weinige uren voor hare teregtftelling, in een openlijk berigt, ingekleed in eenen flechten ftijl, aan den opperregter, het volgende:

„ Zij heeft dezen morgen bij mij gezonden, en mij verzocht, bij de laatfte verklaring harer onfchuld tegenwoordig te zijn. — Juist, terwijl ik dit fchrijf, zendt zij weder. — Mijnheer KINGSTON zeide zij, ik hoor, dat ik dezen morgen nog niet fterven zal; dat fpijt mij. Ik hoopte zekerlijk, voor den middag dood en boven alle pijn verheven te zijn." Ik antwoordde haar, gij zult geene pijn ondervinden, ten zij een oogenblik. — Daarop zeide zij nog: Men zegt mij, dat de fcherpregter zeer bekwaam is, en ik heb eenen dunnen hals. Hierbij omfpande zij denzelven met hare hand, en fchaterde daarbij in een hartelijk gelach uit. — Ik heb zeer vele mannen en vele vrouwen zien ter dood brengen, en wel opgemerkt, hoe bang zij waren. Maar ik vinde, dat deze dame lust en genoegen heeft in haren dood. — Haar biechtvader is federt heden ochtend om twee ure bij haar. Verder is er niets merkwaardigs voorgevallen."

Kort voor den middag bragt men haar naar het fchavot op den groenen heuvel van den *Tower*. Men had den beul uit *Calais* ontboden, als zijnde een meester in zijn vak. Zij fprak de groote menigte aanfchouwers nog eens, maar met groote gematigdheid, aan: „ Het geregt had haar veroordeeld, daaraan moest zij zich onderwerpen. Den koning bedankte zij voor zijne vroegere gunstbewijzen, men mogt voor haar bidden." Daarop gaf zij zich over in een ftil gebed; leide vervolgens het hoofd

op

op het blok en onder de woorden: *aan* CHRISTUS *beveel ik mijnen geest!* viel de noodlottige bijl. Het lijk leide men in eene oude geweerkast. Des middags met den klokſlag van twaalf ure, was het reeds nedergelaten in het graf in de kapel van den *Tower.* — Op den volgenden dag voltrok HENDRIK zijn huwelijk met de ſchoone SEYMOUR.

Vergelijkt men de onverſchrokken houding, waarmede ANNA BOLEYN haar leven eindigde, met het later gedrag van den eertijds zoo magtigen minister en ſtaats-ſecretaris CROMWELL — die een der ooggetuigen van hare teregtſtelling was — welk een contrast! Zijnen brief aan den koning beſluit hij met de woorden:

„ Ik ben een ellendige gevangene, ik moet mij in den dood begeven, wanneer het Gode en uwer majesteit zoo behaagt. Maar mijn zwak vleesch dringt mij, om genade en vergeving te ſmeeken.

Geſchreven in den *Tower* met een beklemd hart, met eene bevende hand door uwer majesteits allerdeerniswaardigſten gevangenen, uwen armen ſlaaf, THOMAS CROMWELL.

P. S. Allerbarmhartigſte Heer, ik ſmeek om genade — genade — genade!"

Moest ANNA BOLEYN in hare laatſte dagen den troost ontberen, van zich zelve onbeſmet bewaard te hebben van elk zweemſel van ligtzinnigheid en onvoorzigtigheid; deed zij zich zelve inzonderheid

daar-

daaromtrent verwijtingen, dat zij eene regtmatige en deugdzame koningin, in welker dienst zij ſtond, alhoewel zonder een opzettelijk plan, verdrongen, en hare dochter MARIA niet altijd vriendelijk behandeld had, JOHANNA GRAY daarentegen ſtaat voor ons vrij van alle menſchelijke veroordeeling, rein als een engel. Want dat zij, ſchoon aanvankelijk zich verzettende, eindelijk toch de kroon aannam, die haar, volgens het testament, van den overledenen koning EDUARD VI en met ſchijnbare toeſtemming van het Parlement regtmatig toekwam, wie kan, wie durft haar dit als eene misdaad aantijgen, te meer, dewijl haar jonge gemaal haar bezwoer, haar vader en grootvader gehoorzaamheid eischten, en de naauwelijks vrij gewordene kerk zelve hare beſcherming tegen de onderdrukkende partij ſcheen in te roepen?

HENDRIK VIII had in zijn testament zijnen eenigen zoon EDUARD tot zijnen opvolger benoemd. Deze regeerde ſlechts *zes* jaren. Volgens ditzelfde testament hadden deszelfs zusters, eerst MARIA, vervolgens ELIZABETH, de eerſte aanſpraak op den troon. Maar door de ſcheiding van de moeder der oudſte, door het verſtooten der moeder der jongſte dochter, waren beide eigenlijk voor onwettig verklaard, en verſcheidene grooten des rijks, deels door eergierigheid, deels door belangſtelling in het onder EDUARD opgekomen proteſtantismus gedreven, wisten juist deze laatſte betrekking bij den afgeleefden koning te doen gelden. Dus beſloot hij eindelijk, om aan de kleindochter der zuster zijns vaders, als naaste bloedverwante van het koninklijk huis, aan JOHANNA GRAY, met uitſluiting

zijner halve zusters, de troonsopvolging toe te kennen.

Zestien jaren oud zijnde, was zij, flechts twee maanden voor het overlijden van EDUARD, fchijnbaar onder gelukkige voorteekens, met de naauwelijks een jaar ouderen GUILFORD DUDLEY, vierden zoon van den toenmaals magtigen hertog van *Northumberland*, gehuwd. De zieke, en anders zeer zuinige koning, had nog eens alle krachten ingefpannen, om de bruiloft zijner bloedverwante, die met hem opgegroeid was, vele uren des onderrigts met hem gedeeld, en hem dikwijls overtroffen had, te doen uitblinken. Nimmer, zegt de gefchiedenis, was jeugd en onfchuld in een bruidspaar fchooner vereenigd. Hoezeer echter op dien trouwdag het volk over haar fcheen verrukt te zijn, werd nogtans hare troonbeklimming met koelheid opgenomen. De trotfche NORTHUMBERLAND genoot en verdiende ook geene gunst; de regten van MARIA, die, zelve eene ijverige pausgezinde, inzonderheid onder het niet gering aantal van roomschgezinden eenen grooten aanhang had, fchenen gefchonden, en HENDRIKS testament wederregtelijk vernietigd geworden te zijn.

Toen men JOHANNA op het landgoed *Durham-Houfe*, waar zij zich het liefst ophield, hare verheffing bekend maakte, toen haar vader SUFFOLK, haar fchoonvader NORTHUMBERLAND haar op hunne knieën, gelijk zulks thans nog in *Engeland* gebruikelijk is, als koningin begroeteden, werd zij een oogenblik getroffen, herftelde zich nogtans weldra weder, en ftelde — door eene vroegtijdige zeer zeldzame befchaving van geest hare woorden ten uiterfte in hare magt hebbende — alle hare welfpre-

kend-

kendheid te werk, om zich van eene waardigheid te verschoonen, die zij gevoelde haar niet toe te komen, en tot welker volledige handhaving zij beleed niet sterk genoeg te zijn.

„ Aan de zuster van EDUARD," — aldus verklaarde zij zich — „ niet aan mij komt de troon toe. In weêrwil van mijne jeugd ben ik oud genoeg, om de wisseling der fortuin te kennen, en heb in CATHARINA VAN ARRAGON en ANNA BOLEYN waarschuwende voorbeelden. Ik gevoel mij te zwak voor den last eener zoodanige waardigheid, en ik zou over het geheel mijne vrijheid en mijnen vrede niet gaarne willen verruilen tegen gouden ketenen. Wie mij waarlijk lief heeft, zal mij niet blootstellen aan de stormen, welke onvermijdelijk zouden wezen."

Doch geheel anders oordeelde de trotsche NORTHUMBERLAND. Ook zijn zoon, GUILFORD, JOHANNA's jonge gemaal, bleef niet onverschillig omtrent den glans eener kroon. Gaarne had hij haar, die hij het meeste beminde, ook op den hoogsten trap gezien, en dus liet hij het niet ontbreken aan bidden en smeeken. Zoo werd zij dan eindelijk door aansporingen van alle kanten overgehaald. Men liet haar naauwelijks tijd, om tot nadenken te komen. Als nieuwe regentes werd zij van haar buitengoed aan den *Theems*, het eerst, volgens het gebruik des tijds, in het koninklijk paleis in den *Tower* gebragt, en bij de intrede met diepe eerbiedigheid ontvangen van de grooten des rijks van hare moeder en hare naaste bloedverwanten.

Onbekend met alle bezigheden, kunsten en berekeningen der staatkunde, was zij van dit oogen-

blik

blik af, slechts het werktuig der geweldigen, die onder haren naam wilden regeren. Inmiddels broeide er oproer in het land. De aanhang der door het testament van HENDRIK VIII benoemde MARIA, werd steeds grooter, en naauwelijks was er eene week verloopen, of men hoorde reeds het gejuich van het toestroomend volk in den *Tower*. Toen bleef er voor JOHANNA's vader, den hertog VAN SUFFOLK niets meer overig, dan haar met voorzigtigheid aan te kondigen, „ dat alles verloren was." Met groote bedaardheid hoorde zij hem aan. „ Veel blijder — hernam zij — verliet zij den troon, dan zij hem had beklommen. Haar vrijwillige afstand mogt thans weder goed maken, wat *anderen* misdaan hadden."

De zegepralende MARIA trok den *Tower* binnen, en nam onder de koninklijke vertrekken alleen bezit van den *witten toren*, waarin JOHANNA *negen dagen* als koningin had gewoond. Deze en hare gansche familie waren nu hare gevangenen. Men wees haar eene woning aan in den burg in een burgerhuis van J. PARDRIDGE. In dezen toestand bleef zij omtrent *acht maanden* tot aan haar einde. Voor het geregt in *Guildhall* gesteld zijnde, had zij onbewimpeld zich zelve daarover aangeklaagd, dat zij de kroon had aanvaard, waarover haar teeder gevoel berouw had. De opperregter had het doodvonnis uitgesproken. Hoe spoedig de teregtstellingen elkander opvolgden, scheen MARIA toch aanvankelijk een zoo jeugdig en onbesproken leven, dat voor haar niet meer gevaarlijk kon worden, te willen verschoonen. Eindelijk zegevierden intusschen de raadslagen harer omringende vrienden. Dat de

onttroonde eene ijverige proteſtante ware, voltooi-de haren ondergang, maar nog meer de onbezonnen ondernemingen van haren vader.

Vertoeven wij echter eenen oogenblik bij hare vorming en haar karakter, alvorens wij haar naar het ſchavot vergezellen.

In de geſchiedkundige berigten der tijdgenooten, gelijk als bij alle latere geſchiedſchrijvers, komt JOHANNA bijna voor als een ideaal van vrouwelijke ſchoonheid, vlekkelooze deugd en eene zeer bijzondere beſchaving van geest. Dezelve draagt, intusſchen, de ſporen van eenen tijd, welke in zoovele opzigten van den onzen volſtrekt verſchilde. Vooral was zulks ook het geval met het onderwijs der kinderen uit de hoogere en inzonderheid uit de vorſtelijke ſtanden. Eerst was hetzelve ganſchelijk in de handen van geleerde geestelijken. Daarna maakte ten deele het leeren van vreemde, zelfs van doode talen, zoo als de *latijnſche* ook wel de *griekſche*, ten deele eigenlijke *godgeleerdheid*, de wezenlijke beſtanddeelen er van uit. Hieruit kan men verklaren, dat vele vorſten en regenten van dien tijd, benevens de nieuwere talen, ten minſte het *latijn* verſtonden, van welke men zich buitendien toenmaals in het *diplomatieke* bediende. Deze manier van onderrigt ging nu zelfs op het vrouwelijke geſlacht over, en waar men ſlechts aanleg en lust ontdekte, verzuimden de leermeesters niet, om ook de jonge prinſesſen, volgens het gebruik der ſcholen, te vormen.

HENDRIK VIII was bij alle ruwheid van zijn karakter niets minder dan onkundig. Hij had zelfs

de

de fcholaftieke fchriften gelezen. Bovenal was hij ingenomen met THOMAS VAN AQUINUM, en nam het derhalve LUTHER, die met minachting zich over denzelven uitgelaten had, zoo kwalijk, dat hij zelf een latijnsch werk over *de zeven facramenten* tegen hem in het licht gaf. Geen wonder dat hij ook zijnen troonsopvolger EDUARD eene geleerde opvoeding liet geven, aan welke deszelfs bloedverwante JOHANNA van tijd tot tijd deel nam. Deze, den prins in geestvermogens nog overtreffende, verflond met ongeloofelijke weetgierigheid alles, wat men haar leerde. Nog zeer jong zijnde, was zij benevens in de nieuwere, ook zoo ervaren in de latijnfche en zelfs in de griekfche taal, dat zij zelfs vaardig brieven daarin fchreef. Zij was in hare jeugd ten uiterfte ftreng door hare ouders behandeld. Misfchien had zulks nog meer voedfel verleend aan hare neiging tot de eenzaamheid. Ten minfte van jongs af bekoorden haar veel meer de wetenfchappen, dan de vermakelijkheden van het hof. De geleerde ASHAM, leermeester van de prinfes ELIZABETH, meldt in zijne brieven, hoe hij haar eens, terwijl het ganfche hof op de jagt was, bezig gevonden had met PLATO's *Phaedon*, *over de onfterfelijkheid der ziel*, en hem verzekerde, dat zij zich in zulken omgang het gelukkigfte gevoelde. Inzonderheid gaf ELLMER, een van hare leermeesters, een ijverig proteftant, zich veel moeite, om de gronden van den godsdienst zeer vast bij haar te leggen, en haar tegen de dwalingen van het pausdom zelfs met alle wapenen der fchool uit te rusten.

Zoodanig eene opvoeding, die reeds in hare

vroegſte jeugd aan haren geest eene zekere rijpheid had verleend, moet ons ongetwijfeld eenigzins verkeerd, ten minſte als pedanterie voorkomen. Doch, zulks behoorde ten minſte tot het eigendommelijke des tijds, en had op JOHANNA althans dien weldadigen invloed, dat zij vroegtijdig iets hoogers leerde kennen, dan den glans eener kroon, en dat haar, zelfs na hare vereeniging met den jongen GUILFORD, hoezeer zij hem ook beminde, nogtans het leven in de beoefening der wetenſchappen verkieslijk toeſcheen, boven de gevaarlijke hoogheid van eenen troon.

Heerlijk bevestigde zich dit in de laatſte uren en dagen van haar leven. Zij werd, benevens haren gemaal en verſcheidene bloedverwanten, als gevangene in den *Tower* bewaakt; nogtans werd hun aanvankelijk vergund, dat zij elkander zien en in den koninklijken tuin bij het kasteel ontmoeten mogten. De uitkomst bleef haar echter donker, en zij zocht troost en geruſtſtelling in hare letteroefeningen, voornamelijk echter in den godsdienst, dien zij met haar ganſche hart was toegedaan.

Welligt ware eene levenslange gevangenis ook haar lot gebleven, bijaldien haar eigen vader, de hertog VAN SUFFOLK, wien MARIA reeds eenmaal vergiffenis had geſchonken, zich niet aan het hoofd eener ontevredene partij had geplaatst, waarin de koningin en hare raadgevers niets anders konden beſpeuren, dan de poging, om zijne dochter weder op den troon te zetten. Hoe geheel zulks buiten haar omging, en hoe afkeerig haar hart er van was, beſpoedigde zulks toch het bevel, om JOHANNA, zoowel als derzelver gemaal, uit den weg te ruimen.

Zij ontving de tijding, tot welke zoovele vervolgingen en teregtſtellingen van proteſtantsgezinden haar reeds lang hadden kunnen voorbereiden, met groote gelatenheid, en beklaagde haren jongen echtgenoot veel meer dan zich zelve, en inzonderheid haren ongelukkigen vader, wien het zelfverwijt moest pijnigen, van zijne dochter te hebben opgeofferd. Men hoopte haar ten minſte in het aanſchijn des doods tot de katholijke kerk over te halen. De proef werd opgedragen aan den proost van *Windſor*, Dr. FECKENHAM, eenen geleerden en fijn beſchaafden man. JOHANNA ontving hem met eene zachtheid en teederheid, die hem zelven diep bewoog. Zij vermeed zorgvuldig alle geſchillen over den godsdienst. „ Zij had de weinige overige uren noodig, om in zich zelven te keeren, en zich tot den gewigtigen ſtap voor te bereiden." Hij vatte dit op als eenen wensch, om hare teregtſtelling verſchoven te zien, en verzocht voor haar nog drie dagen uitſtel. Zij ontving dezelve noode. Ondertusſchen bleef zij geen antwoord ſchuldig bij de herhaalde bezoeken, en verdedigde haar geloof, namelijk de gereformeerde leer des H. Avondmaals, in tegenſtelling van de katholijke Mis, met ſchranderheid en welſprekendheid; rigtte daarenboven aan haren voormaligen leermeester HARDING, wien de tijden der vervolging aan het wankelen hadden gebragt, vol mismoedigheid over zijnen afval van eene leer, welke zij ten deele aan zijn onderwijs te danken had, eenen (nog aanwezigen) zeer hevigen en bitteren brief, welke nogtans ten laatſte eindigde met de hartelijkſte bede, om tot de waarheid terug te keeren. Ook ſchreef zij aan hare *zuster*, ter-

 wijl

wijl zij haar grieksch nieuw testament haar tot een aandenken toezond, een roerend affcheid in dezelfde taal op de witte bladen in hetzelve, en bezwoer haar, getrouw te blijven aan het evangelisch geloof.

Aldus brak de dag des doods aan. GUILFORD zou het eerst fterven. Hij wenschte JOHANNA nog eens te zien. Zij kende te wel zijne zwakheid, vreesde voor het tooneel des affcheids, en liet hem verzoeken, om haar en zich zelven dien ftrijd te befparen en haar liever aan de overzijde te verwachten, daar toch flechts weinige oogenblikken hunne wedervereeniging vertraagden. Toen hij op den *Tower Hill* ter dood werd geleid, wenkte zij hem het laatst vaarwel uit het venfter harer gevangenis toe, zag fpoedig daarna het lijk, in eenen witten doek gewonden, voorbijdragen, en verheugde zich te hooren, dat hij kloekmoedig en getrouw aan zijn geloof geftorven ware. BRIDGS, de luitenant van den *Tower*, verzocht om eene gedachtenis. Zij gaf hem haren lesfenaar, op welken zij nog zoo even eenige fpreuken over de nietigheid van al het aardfche en over het regtvaardig oordeel, hetwelk der onfchuld verbeidde, in verfchillende talen had gefchreven.

Men vreesde, dat de *openlijkheid* harer teregtftelling eenen te fterken indruk zou maken. Er was derhalve bevolen, het fchavot binnen den *Tower*, op de zoden voor den witten toren op te rigten. De roomfche geestelijke FECKENHAM week niet van hare zijde. Haar gebedenboek in hare hand houdende, floeg zij weinig acht op zijne aanfpraak. Evenwel bedankte zij hem op het laatst zeer vriendelijk voor zijne deelnemende goedheid,

met

met den wensch, dat God hem mogt voorlichten, om de waarheid te erkennen. In eene beknopte redevoering klaagde zij zich zelve nogmaals aan over de onbedachtzame aanneming der kroon, offchoon haar hart nimmer daarnaar verlangd had, en verootmoedigde zich voor God, die haar door lijden had willen verlosfen van de gehechtheid aan het aardfche. „ Zij ware niet vrij geweest van ijdelheid en welgevallen in vergankelijke bekoorlijkheid. Maar zij had door haren toeftand tijd gewonnen, om hare feilen te betreuren, en haren vrede met God te herftellen. Voor het overige — voer zij voort — neem ik u, *mylords* en verdere alhier vergaderden, tot getuigen, dat ik fterf, als eene evangelifche christinne, belijde geene verdienften voor God te hebben door mijne werken, aangezien ik wel bewust ben, hoeveel aan dezelve ontbreekt, om niet alleen te rekenen op zijne genade en de verdienften van JEZUS CHRISTUS." — Zij befloot met het overluid bidden van den LIften der Pfalmen van DAVID.

Hierop — aldus melden alle kronijken van dien tijd — heeft zij, voor de aangebodene hulp van den beul bedankende, zelve haar bovenkleed losgeregen, vervolgens zich door hare getrouwe dienstmaagden ELIZABETH en HELENA laten ontkleeden, en daarop *halsdoek* en *handfchoenen* onder haar verdeeld. Zij heeft den fcherpregter, die haar knielende om vergeving fmeekte, minzaam geantwoord, en flechts gebeden, om fpoedig met haar voort te maken. Toen men haar den doek toereikte, om de oogen toe te binden, en zij het blok aanfchouwde, vroeg zij: „ Zal mij de flag treffen, eer ik mij

daarop nedergelegd heb?" Toen men haar van het tegendeel verzekerde, bond zij zich schielijk de oogen toe, daarop naar het blok rondgetast hebbende, strekte zij, nadat men haar derwaarts had geleid, terstond het hoofd gewillig daarop uit. Onder het vurig gebed: „ Heere in uwe handen beveel ik mijnen geest!" werd het van het ligchaam gescheiden. Toen — mogen wij wel met SCHILLER zeggen — toen ging

Haar kerker open en hare ziel verhief
Op englenvleuglen zich tot de eeuwige vrijheid.

In de *kapel van den Tower* werd zij naast GUILFORD begraven. Geen oog, zelfs niet van hen, die MARIA toegedaan geweest waren, bleef daarbij droog; in alle landen is de roem van haar uitstekend verstand en hare schoone ziel doorgedrongen; overal, zelfs nog laat naderhand, zijn er heinde en verre tranen geplengd over haren toestand. Kunstenaars en dichters hebben gewedijverd, om haar in hunne werken te verheerlijken. De opperregter MORGAN, die haar doodvonnis heeft uitgesproken, is, na deszelfs volvoering, krankzinnig geworden, en heeft onophoudelijk uitgeroepen: „ Laat af, laat af van mij JOHANNA!" — en zoo is hij gestorven.

Zoo levert dan de Engelsche geschiedenis, onder drie elkander opvolgende regeringen, in een tijdsbestek van *negen en vijftig jaren*, eene ten hoogste treu-

treurige *Trilogie*, in de lotgevallen van drie koninginnen op, die op het schavot haar leven hebben geëindigd. —— Met dezen indruk verliet ik den *Tower*, en zocht de eenzaamheid na eene lange wandeling, die mij tevens nader bij de grafnaald van MARIA STUART in *Westminster* bragt. Een verschrikkelijk verleden had zich voor mijnen geest vertoond; mijne verbeelding, opgewekt door de gevangenissen, geregtsplaatsen en scherpregters bijl, verleende ruime stof tot ernstige overpeinzing. Het leven en het uiteinde van deze koninklijke vrouwen vertegenwoordigde zich nogmaals voor mij. Welke van dezelve, uit een zedelijk standpunt beschouwd, de billijkste aanspraak op onze deelneming hebbe, kon niet twijfelachtig wezen. Doch, elk van haar is ook door de tooneeldichters tot eene heldin verkozen; gelijk van J. BANKS, ANNA BOLEYN; JOHANNA GRAY door ROWE en WIELAND; door onzen grooten *tijdgenoot* MARIA STUART (*). Stelde ik haar mij uit dat gezigtspunt voor, dan veranderde het voorkomen geheel; er kon slechts, mijns bedunkens, tusschen ANNA en MARIA eenige twijfeling bij de tooneeldichters oprijzen. Op eene andere plaats zal ik mijne gedachten daaromtrent aan het oordeel der kunstbeoefenaars onderwerpen (†).

De

(*) SCHILLER namelijk.

VERTALER.

(†) Zie de *Bijlagen en Fragmenten*.

De Koninklijke woningen: Carltonhouse en het kasteel Windsor.

Ik heb gelegenheid gehad, om beide naauwkeurig te leeren kennen. *Carltonhouse* bewoonde de tegenwoordige koning GEORGE IV reeds sedert 1788 als *prins van Wallis* en naderhand als *prins-regent*; het kasteel *Windsor* was het eertijds zoo geliefkoosd, naderhand zoo treurig verblijf van GEORGE III, tot aan zijnen dood. Dáár is alles rijk en nieuw; hier alles eenvoudiger en zelfs het prachtige verouderd.

Men moet van bijzondere aanbevelingen zijn voorzien, om *Carltonhouse* van binnen te bezigtigen. Ik vond dezelve door den juist te *Londen* zich ophoudenden Hanoverschen *staats-bode* HEIDMULLER, die, terwijl er verschillende depêches onmiddellijk aan den toenmaligen *regent* moesten afgegeven worden, zeer bekend was in het huis, en daarenboven een landgenoot van den Duitschen geheimen kamerdienaar, onder wiens opzigt de geweerkamer staat. Juist deze *geweerkamer* behoort, inzonderheid voor kenners, onder de bezienswaardigheden van het paleis. Zij vervult vier kamers in de tweede verdieping, in welker nabijheid de prins zelf woont. Voor eenen krijgskundigen bezigtiger moet het ten uiterste belangrijk en leerzaam wezen, van de wapenrustingen aller natiën van den ouden en nieuwen tijd, van de uniform des *Pruissischen grena-*

na-

nadiers of *jagers*, tot de wapenrusting der *Seapoys*, der *Chinezen*, der *Japanezen*, der lijfwacht van den grooten Mogol enz. zelfs geene eenige te misfen, en waarnemingen, deels over de nationale verfcheidenheid, deels over de vorderingen der krijgskunde, en zelfs van den fmaak in het vervaardigen van alle deze werktuigen des doods te kunnen doen. De rijkdom, welken deze vier vertrekken aan enkele kostbaarheden, aan de edelfte metalen, aan juweelen en parelen, waarmede de pronkfabels, de degengevesten, de tulbanden en helmen zijn verfierd, opleveren, is voorzeker onberekenbaar. Bovenal munt, gelijk men gemakkelijk kan vermoeden, datgene uit, wat uit *Oostindië* gekomen is; namelijk veel uit de onnoemelijke fchatten, welke de Engelfchen in het jaar 1792, na den ftorm van *Seringapatnam*, waar de geweldige TIPPO SAIB eindelijk en rijk en leven verloor, buit maakten. De beeldtenis van dezen ongelukkigen zoon van eenen beteren vader, van den bekenden HYDER-ALI, welke men bekleed heeft met de tooifels, die hij gewoon was te dragen, kenmerkt zeer levendig den alleenheerfcher van *Myfore*, zoowel in zijne heerlijkheid als in zijnen val. De leuning van den gouden troon des laatften Zingalefchen konings van *Candi*, *Rajah* SINDAH, vormt eene groote zon met vele juweelen van zeldzame grootte doorgebrokene ftralen. Men vertoont zijnen troon als het laatfte gedenkteeken der Britfche veroveringen in *Indië*. Want eerst in het jaar 1815 ging de glans zijner heerfchappij onder, en *Engeland* verwierf door den val des rijks de opperheerfchappij op *Ceylon*. Een jaar la-

ter

ter werden troon en ſchepter der overwonnenen gevoegd bij de ſchatten van deze koninklijke verzameling.

Als men zich omringd ziet van alle deze gedenkzuilen, welke veeleer eene verſtandelijke, dan natuurlijke, meerderheid, maar ook veeleer eene onverzadelijke begeerte naar rijkdom en heerſchappij, dan *regtmatige aanſpraak* hier opeengeſtapeld heeft, hoe zou men dan niet genoopt worden te vragen: „ Wat gaf aan Europeanen, of om naauwkeuriger te ſpreken, wat gaf aan een gezelſchap van kooplieden (*Oostindiſche Compagnie* genoemd) het *regt*, om in vreemde werelddeelen koningrijken te vernielen en volken onder het juk te brengen, aan welke het voorzeker nimmer ingevallen zou zijn, om den vrede van een verafgelegen eiland te ſtoren? ”

Dat, gelijk in de natuur uit de verſchrikkelijkſte verwoestingen zoo dikwerf nieuwe vormen en inrigtingen ontſpruiten, even zoo ook in de menſchelijke zamenleving aanvankelijk aanſtootelijke, maar toch ſlechts *oogenblikkelijke*, wreedheden aan *duizendjarige* gruwelen een einde hebben gemaakt, kan, wel is waar, dezelve niet verontſchuldigen, noch het gevolg goed maken, van hetgeen niet goed is in zich zelf; doch deze ondervinding heeft voor den menſchenvriend toch iets geruſtſtellends. In den ondergang der ruwheid en barbaarschheid van onbeſchaafde, of in het diepſte bijgeloof verzonken volken, mag hij toch, al ware het ook na verloop van eeuwen, den bloei van volgende geſlachten vermoeden, die misſchien ſlechts door geweldige middelen *menſchelijker*, derhalve

ook

ook *beter* en *gelukkiger* konden worden. *Grootbrittanje* heeft niet meer dan ongeveer *achttien* millioenen inwoners. Dit beperkte rijk is, nu, van lieverlede de heer van eene reeks van landen ten bedrage van *zestig* millioenen menſchen in vreemde werelddeelen geworden. En wie zal ontkennen, dat door deze opperheerſchappij van een zoo hoogbeſchaafd volk, tevens ook de weg gebaand is voor de geestelijke, zedelijke en godsdienſtige beſchaving, en met haar tegelijk voor edelere en zachtere middelen, om dezelve te voltooijen? Zelfs daar, waar ruwe natiën nog verre verwijderd zijn, om ſmaak voor wetenſchappen te hebben, of de leer van eenen gezuiverden godsdienst aan te nemen — welke toch onder alle middelen ter beſchaving des menschdoms van ouds af het werkzaamſte is geweest — beginnen zij ten minſte de meerderheid te gevoelen, welke geestelijke beſchaving den Europeanen boven hen verleent, en worden begeerig, hunne kinderen het lezen en ſchrijven te laten leeren. Onder bepaalde wetten, die door een geoefend verſtand, naar duidelijke inzigten in de grondſlagen van elke ſtaatsvereeniging, zijn ontworpen, bevindt zich daarenboven elk volk beter, dan onder eigenmagtige willekeur. De wreedheden en onmenſchelijkheden, aan welke zich enkele *Engelſche* gouverneurs ſchuldig hebben gemaakt, waren onder den ſchepter van *Aziatiſche Sultans*, *Peischwa's*, *Schachs* en *Rajah's* de *gewone* toeſtand. Oorlog en landverwoesting was de bezigheid huns levens, en men kent het ontzettend lot hunner gevangenen uit alle beſchrijvingen van die landen. De

traps-

trapsgewijze vernietiging des rijks van den grooten Mogol, zoo verre dezelve door Britsche wapenen werd bewerkstelligd, heeft ongetwijfeld maar al te veel bloeds doen stroomen. Maar het komt echter niet in vergelijking bij datgene, waarvan *Delhi*, de zetel des *Aurangzebs* en zijne opvolgers, nog te midden der vorige eeuw, getuige was, toen een beleedigde Hindostansche vorst den Perzischen alleenheerscher *Schach* NADIR te hulp geroepen had tegen den toenmaligen *Mogol* MAHMOUD. MAHMOUD legde diadeem en schepter neder voor zijne voeten, en honderdduizend menschen, zonder onderscheid van jaren, stand of sekse, zwommen in hun bloed. Duizende wierpen zich in de rivieren. Vele der Hindo's sloten in razende vertwijfeling hunne familiën op, staken de huizen in brand, wierpen zich in de vlammen, om met vrouwen en kinderen om te komen. Te midden dezer gruwelijke tooneelen zat *Schach* NADIR in de moskee met zijn duivelsch gezigt. Toen hij vernam, dat vijfhonderd zijner manschappen voornemens waren om naar de vrije horden aan den *Kaukasus* te vlugten, liet hij hun met pennemessen de oogen uitsnijden. Aldus deed hij aan de *Kuru* met zevenhonderd andere, die hetzelfde in den zin hadden; honderd en twee en negentig hoofden der belhamels liet hij in eenen toren metselen. Zijnen oudsten zoon liet hij de oogen uitsteken, omdat hij te veel bemind werd. Wie zijnen krijgsmans-pligt op de eene of andere wijze overtrad, dien werden de ooren of de lippen afgesneden, of hij werd bij de voeten opgehangen en zoolang op de voetzolen geslagen, tot de been-

de-

deren van vleesch ontbloot waren (*). Ook de koning van *Candi*, wiens troon mij tot deze uitweiding heeft verleid, was de willekeurigfte dwingeland en is door zijnen eigenen vizier, uit hoofde van zijne ongehoorde gruweldaden, aan de Engelfchen verraden. Bijaldien ook flechts de helft der onmenfchelijkheden waar zij, welke mij een Duitfcher verhaalde, die lang als foldaat ftond in Engelfchen dienst, en in perfoon tegenwoordig was bij deszelfs gevangenneming, (die door een bijzonder toeval, juist toen ik het bovenftaande had gefchreven, voor mijne deur om eenen reispenning bedelde) dan moet men zich toch verblijden, dat deze troon thans hier ftaat, geene flagtoffers deszelfs trappen meer met hun bloed verwen, en geen barbaar denzelven weder bezitten zal.

De eigenlijke *woonvertrekken* des tegenwoordigen konings in *Carltonhoufe* zijn ontoegankelijk voor vreemdelingen. Maar de ftaatsvertrekken en zalen in de benedenfte verdieping, verleenen door eigendommelijke pracht, modernen fmaak, en onberekenbaren rijkdom toch meer afwisfeling, dan men doorgaans plagt te vinden, als men aan de zijde van langwijlige leidslieden door alle kamers der vorftelijke paleizen werd heengefleept. De kunstkenner vindt uitmuntende fchilderijen uit de oude en nieuwe fchool, ook borstbeelden van FOX, *Lady* HASTINGS

(*) Zoo meldt JOHANNES MULLER in de *Alg. Gefch.* 3 *Th. f.* 313 en zoo bevestigde zulks nog onlangs W. THORN in *der Gefchichte des Krieges in Indiën*, *C.* 4. Een uittrekfel daarvan ftaat in F. V. CÖLN, *neuen Freymüthigen Blätter* van het jaar 1820 *4tes heft.*

TINGS en anderen. In het boekvertrek zou de letterkundige, en inzonderheid de liefhebber van prachtuitgaven en zeldzaamheden van allerlei ſoort, gaarne eenen ganſchen dag vertoeven. De zaal, in welke het kostbare zilveren en gouden tafelgereedſchap — hetwelk nog afkomſtig is van de tijden van KAREL I en de koningin ELIZABETH — achter groote ſpiegelglazen (elk kostte, volgens het zeggen van den gids, bij de 400 guldens) geplaatst is, verleent een zeer eigenaardig gezigt, zoo als de troonzaal en het vertrek, waarin de geheime raad van het ministerie vergadert, gelijk men ligtelijk denken kan, eener groote natie waardig is.

Den minſten indruk maakt het *uitwendige* van *Carltonhouſe*. Eene lange rij van zuilen naar den Ioniſchen ſmaak, welke den voorhof naar de ſtraat afſluit, verbergt bijna het ganſche front van het ſlechts twee verdiepingen hooge huis, welks bovenſte vertrekken daarbij nog in het oogloopend laag zijn. Men was echter er juist ernſtig op bedacht, om niet ſlechts de plaats, waar het ſlot gelegen is, door grootſcher gebouwen te verfraaijen, maar tevens door het wegruimen van vele huizen een ruim gezigt tot in de ſtraat van *Picadilly* te openen, om haar dan door kunstmatige prachtgebouwen te ſluiten. Dan zou ook de kolonnade voor het front weggebroken en het geheele gebouw van zijne enge beperking bevrijd worden. Bij de ongeloofelijke ſnelheid, waarmede men in *Londen* groote gebouwen ziet ontſtaan en verdwijnen, zal ongetwijfeld het plan ſedert jaar en dag reeds verre gevorderd zijn.

Windsor, zes kleine mijlen (twee uren) van *Londen*, is als ſtad niet belangrijk, en wordt ſlechts door eene brug van *Eton*, eene nog kleinere, maar door hare ſchoolinrigting zoo beroemde ſtad, geſcheiden. Het ligt in het middelpunt van zeer fraaije, hoogst vruchtbare en bebouwde vlakten, omringd van eene ontelbare menigte rijke landgoederen en bevallige buitenplaatſen (*Lodges*, *Cottages*), welke dikwijls het ganſche jaar door bewoond worden van familiën, die zich aan het ſtadsgewoel willen onttrekken. Het ſlot (*Windſor-Castle*) hangt naauw zamen met de ſtad, verheft zich echter op eene aanmerkelijke hoogte, welke men van eenen kant langs verſcheidene honderden van trappen moet beklimmen. Het heeft van verre en zelfs van nabij, door de hooge van vierkante ſteenen opgetrokken muren, ſchier het aanzien van eene bergvesting, waartoe WILLEM *de veroveraar*, die, voor zevenhonderd jaren, den eerſten ſteen er toe leide, het ook denkelijk ſchijnt beſtemd te hebben. Onder de EDUARDS is er veel aan veranderd en vergroot. HENDRIK VIII nogtans, en zijne aldaar vijf en veertig jaren lang regerende dochter ELIZABETH, en naderhand KAREL II, hebben eigenlijk aan het ſlot zijne tegenwoordige gedaante gegeven. Om een gedeelte der gebouwen loopt een, aan den eenen kant wel vijf en twintig, aan den anderen misſchien tien ellen breede, met zand overdekte weg, of de beroemde *terras*, welke oorſpronkelijk door de koningin

ELIZABETH aangelegd, vervolgens uitgebreid werd, en in zoovele beſchrijvingen van reizigers, zelfs in zoovele liederen van dichters, uit hoofde van het wonderbaarlijk fraai gezigt, onder de ſchoonſte ſtandpunten in *Engeland* wordt gerekend. Inderdaad men kan zich naauwelijks verzadigen van het aanſchouwen der, wel is waar, meer bekoorlijke dan grootſche natuur, welke zich rondom aan het oog vertoont. Ter linkerhand ontwaart men het beroemde park van *Windſor*, hetwelk de liefhebbers der Engelſche letterkunde uit de gezangen van POPE kennen. Daaraan ſtoot de eerwaardige Gothiſche kerk van *Eton*. Op den voorgrond ziet men op het — alles, waaraan wij gewoon zijn, overtreffende — groen der weilanden (*), rijk verſierd met digte groepen van boo-

(*) De fraaiheid der Engelſche grasperken, gaf den Gallo-Amerikaan SIMOND aanleiding, om de zorgvuldigheid nader te onderzoeken, welke men daaraan beſteedt. Hij meldt in zijne reis daaromtrent het volgende: „ Vooreerst worden alle groote oneffenheden zooveel als mogelijk geſlecht. De rol voltooit het verdere. Inzonderheid bezigt men dezelve in het voorjaar, als de grond zoo vast geworden is, dat zij niet meer diep inzinkt en toch nog week genoeg is, om gelijk gemaakt te worden. Als het gras mosachtig wordt, verfrischt men het weder door asch of mest, doch maar zelden, dewijl het niet ſterk en dik, maar laag en dun moet groeijen. Men maait, of liever men ſcheert deze ten eenemaal effene vlakte, vaak eenmaal, ja in warme en regenachtige dagen wel tweemaal 's weeks. Bij droog weder kan eens in de maand volſtaan. Het weder moet vochtig, de zeis heel ſcherp en zoo ingerigt wezen, dat zij geheel plat over de zoden ſtrijkt en eene breede kling hebben. De rol is doorgaans

van

boomen in weligen groei, en van de menigvuldigste schakeringen van loof. In ontelbare kronkelingen (van daar welligt de naam *Windsor*) slingert de *Theems*, en glinstert bij zonneschijn over de veerijke weiden, als gesmolten zilver. Men heeft het uitgestrektst gezigt naar alle kanten op den ouden *ronden toren*, eertijds de woning van den kommandant. Het plat is met lood bedekt, zoodat men op hetzelve rondom heen kan gaan, alwaar dan het oog de gansche omstreek bespiedt en twaalf graafschappen overziet. In het midden verheft zich een hooge boomstam, aan welken het vaandel des rijks, twintig ellen lang, met het wapen van *Engeland* en *Schotland* waait, waardoor men altijd op eenen afstand van vele mijlen rondom kon weten, wanneer de koning in *Windsor* tegenwoordig was.

Het slot, tot welks bezigtiging van binnen men zonder moeite toegang bekomen kan, heeft groote, ten deele zeer ouderwetsch gestoffeerde en gemeubileerde zalen en vertrekken. Men wordt inzonderheid op datgene opmerkzaam gemaakt,

van gegoten ijzer en inwendig hol. De handrollen hebben ongeveer achttien tot twintig duimen in middellijn, zijn twee en een half tot drie voeten lang, en wegen bij de vijfhonderd ponden. Die, welke door een paard worden getrokken, zijn twee- of driemaal zwaarder. Ik heb voor sommigen vier paarden gezien." Zoo ver SIMOND. Op deze wijze wordt het alleen verklaarbaar, hoe de aldus bearbeide graszoden deze volkomenheid kunnen bereiken. Ik kan verzekeren, dat het mij, vooral in sommige der collegie-tuinen te *Oxford* voorkwam, als of ik op tapijten van het fraaiste groene fluweel ging.

gemaakt, waarin alle *schoonheden*, die eens aan het weelderig hof van KAREL II schitterden, meestal geschilderd door KNELLER, eene lange reeks vormen. Andere waren tot groote plegtigheden, tot vergaderingen en concerten bestemd geweest. Nog aanschouwt men in een derzelve HÄNDELS orgel met zijne beeldtenis. Voor het eerste vaandel, dat MARLBOROUGH na de overwinning, bij *Blenheim* naar *Engeland* zond, leverden de eerste *adelaars*, die de held van *Waterloo* overstuurde, het heerlijkste tegenstuk. Beide zegeteekenen vonden wij in eene dier groote zalen bewaard. Binnen in het slot heerschte sedert de krankheid des konings eene doodsche stilte. Wij naderden de kamer, waarin sedert vele jaren GEORGE III woonde. Slechts twee muren, zeide onze leidsman, scheiden ons van den monarch. Men weet, dat hij reeds vroeger verviel tot eene treurige verzwakking van geest, welke echter in het jaar 1789 weder herstelde. Doch sedert 1810 heeft de kunst te vergeefs alle hare pogingen aangewend, om den nevel, welke zijnen geest overdekte, te verdrijven, en er was hem naauwelijks eene herinnering van vorige tijden, met eene donkere bewustheid zijner waardigheid, overgebleven. Ten laatste hadden hem ook de beide edelste zintuigen hunnen dienst ontzegd. Alle maanden ging er eene bijzondere commissie, tot welke ook de bisschop van *Londen* behoorde, naar *Windsor*, om nopens zijnen toestand naauwkeurig berigt te kunnen verleenen. Anders was, buiten de leden zijner familie, voor elken anderen de toegang tot den koninklijken zieken gesloten. De koningin heeft hem, zoolang

zij

zij zelve daartoe in ſtaat was, tweemaal 's weeks gezien. Zij ſtierf voor hem. Den 29ſten Januarij 1820 eindigde ook hij zijne droevige dagen.

Het is gebruikelijk, dat bij den dood der middelmatigſte, zelfs wel gehate, vorſten, de openlijke nieuwspapieren evenwel van loftuitingen weêrgalmen, aan welke niemand gelooft, — van tranen ſpreken, die niemand geſtort, en van algemeene treurigheid, welke niemand gevoeld heeft. Zelfs bij het overlijden van zulk een' goeden regent als GEORGE III was, kon men, bij zijne hooge jaren, en bij de volſtrekte werkeloosheid, waarin hem zijn toeſtand verplaatſte, ligtelijk ſoortgelijke betuigingen voor niets dan bloote klanken houden. Doch dan zou men zich in dit geval echter bedriegen. Met eenen geheel onverdeelden eerbied en opregte liefde heeft de natie hem aangehangen, en van de dagelijkſche gebeden, om de verlenging van zijn leven, welke ik, gedurende mijn verblijf in *Engeland*, nog zoo dikwijls hoorde, zijn ongetwijfeld zeer vele uit het diepſte der ziel gevloeid. Afkeerig van verandering, vermoedende, welke gevolgen zij konde naar zich ſlepen, hield men zijn louter aanwezen reeds voor eene weldaad. Het oude volkslied: *God ſave the king!* werd bij alle gelegenheden van ganſcher harte gezongen. Als zich ſlechts één lid der koninklijke familie in den ſchouwburg liet zien, werd er oogenblikkelijk door het publiek deszelfs aanheffing van de tooneelſpelers geëischt, en men kon het naauwelijks afwachten tot het gordijn viel en het koor van zangers ten voorſchijn trad, wanneer het dan bij de plaatſen: *Great* GEORG *our king! Our noble king!*

ſteeds van de grootſte toejuiching weêrgalmde. In alle prentenwinkels hing zijne beeldtenis, inzonderheid zoo als men vroeger — doorgaans des zomers van *vrijdag* tot *zondag* — gewoon geweest was hem op de terras te *Windſor* tegen den avond met zijne familie te zien rondwandelen, terwijl hij iedereen vriendelijk toeſprak. „ Ik kan — zeide onze landsman, de heer NÖDEN, die thans bij het Britſche muſeum aangeſteld was — nooit den indruk vergeten, welken het gezigt van dezen algemeen erkenden edelen vorst op mij maakte, toen ik hem voor den eerſten keer in de hofkerk te *Windſor* zag. Hij was toen een en vijftig jaren en behoorde tot de fraaiſte mannen. Zijn onberispelijk leven, zijne deugdzame huisſelijkheid, de naauwgezette vervulling zijner pligten als regent, het innemende mannelijke van zijn' perſoon, de oud-engelſche eenvoudigheid zijner zeden, zijne voorkomende gemeenzaamheid in den omgang, boezemden hoogachting in, en boeiden aller harten. De koninklijke kinderen waren toenmaals nog in hunnen jeugdigen leeftijd en vormden eene ten uiterſte beminnenswaardige groep om de doorluchtige ouders." Wanneer men hierbij denkt aan zoo menige ſmartelijke ondervindingen, welke deze koninklijke ouders naderhand in hunne familie hebben beleefd, dan zou men ſchier beginnen te wanhopen aan den indruk van voortreffelijke voorbeelden, wanneer men niet wist, hoezeer de *wereld*, vooral de *groote wereld*, met alle hare verleidingen zelfs de zorgvuldigſte opvoeding verkracht, en hoeveel deze bijna gewelddadig verwoest, wat gene heeft opgebouwd.

Bij de zwakke gezondheid van den *prins-regent*,

den

den *tegenwoordigen koning*, vestigde het land des te blijder uitzigten op zijne door verſtand en hart uitmuntende dochter, de prinſes CHARLOTTE. In hare echtverbindtenis met den edelen *prins van Coburg*, welke geheel het werk harer eigene keuze was, ſcheen zij de oude deugd en huisſelijkheid van hare grootouders te doen herleven. Hoe ſpoedig echter verdween ook dit vrolijk verſchiet! Zij ſtierf, gelijk bekend is, weldra na de geboorte van eenen prins, die zelf ſlechts eenen blik in het leven wierp, en de nog voor weinige uren zoo onbeſchrijfelijk gelukkige gemaal, verloor in de volgende eene teederbeminde gade, eenen zoon, en het uitzigt op het aandeel aan eene kroon, welke de algemeene liefde en achting reeds voor hem had beſtemd. Men heeft mij dikwijls verzekerd, dat men zich geenen dag herinnerde, die donkerder en akeliger over *Londen* ware aangebroken, dan die noodlottige. Als met eenen elektrieken ſchok werden alle winkels geſloten, alles is in diepen rouw gedompeld geweest. De oudſte grijsaards heeft men op ſtraat zien ſchreijen.

Hier was toepasſelijk, hetgeen KLOPSTOCK bij den dood der koningin LOUIZA zong —

Wie meer gevoelde, bleef onbewegelijk ſtaan,
Verſtomde en weende eerst laat.

Hoe vast de natie ook het denkbeeld van vrijheid aankleeft, blijft zij toch even zoo ſterk hangen aan de regenten, welke het bolwerk derzelve, de grondwet, vereeren en handhaven. De koning kan, door haar gebonden — dit is een algemeen volks-

gevoelen — geen kwaad, maar oneindig veel goeds doen. In de prinſes CHARLOTTE hoopte men eens eene regentesſe te bezitten, de geëerde ELIZABETH evenarende, wijs, ſtandvastig, magtig als zij, maar door echt vrouwelijke zachtheid en goedheid verre boven haar verheven.

In de, onder andere ook wegens de fraaije nieuwe beſchildering der glazen, bezienswaardige cathedrale kerk van *Windſor*, of de *kapel* van *St. George*, een zeer edel Gothisch gebouw van grooten omvang, in welke rijke domheeren dagelijks door vicarisſen (koristen), pſalmen en gebeden voor zich laten zingen, is thans de koninklijke grafkelder. Men bezoekt denzelven nog telkens, om de gedachtenis te vieren van de *onvergetelijke* CHARLOTTE. Met betraande oogen vertoonde men ons de plaats, waar de troostelooze gemaal zijne ſmart bij de plegtige begrafenis moest bedwingen, toen men met de kist, die zijn gansch geluk in zich ſloot, alle zijne uitzigten in het akelig donker zag verzinken. Hoe zal de begrafenis van den ontſlapenen monarch alle deze gewaarwordingen weder opgewekt hebben!

Aan de pilaren in het hooge koor, wapperen de vaandels met het wapen der ridders van den kousenband (*the garter*) boven hunne zetels, zoolang zij leven. In deze kerk worden zij ingewijd. De vaandels van FREDERIK WILLEM en ALEXANDER, die bij hun bezoek in den jare 1815 met deze orde werden omhangen, behoorden tot de laatſte. Als mindere bedienden der orde, beſchouwt men de leden eener inrigting voor vervallen edellieden of krijgshelden. Zij voeren den naam van *poor knights*, dat is: *arme ridders*.

De

De Porter-Brouwerijen.

Ik had het mij tot eene wet gemaakt, om den beperkten tijd van mijn verblijf in de hoofdſtad niet te verkorten door het bezigtigen van voorwerpen, welke te zeer buiten den kring mijner kennis en beoordeeling lagen. Zelfs bij diegene, welke ook den nietkenner een zeker algemeen belang inboezemen, wilde ik mij liever met mondelijke en ſchriftelijke beſchrijvingen vergenoegen. Dit zou namelijk het geval met datgene zijn, wat tot het *fabriekwezen* en het vak der *werktuigkunde*, en over het geheel tot die merkwaardige uitvindingen behoort, waardoor de Britſche nijverheid zich van oudsher, doch in de laatſte tijden in eene zoo zeer bijzondere mate, heeft onderſcheiden. Hieronder moet men ook de hedendaagſche inrigting der brouwerijen van het Porter-bier rangſchikken. Doch, juist deze, meenden alle mijne vrienden en bekenden, moest niemand, die *Londen* had gezien, onbezigtigd laten. Immers, dan zou hij iets verzuimen, hetwelk nergens anders te vergoeden ware.

Een door verſtand en hart even achtenswaardig deelnemer van een groot kantoor, de heer HEISCH, een Straatsburger van geboorte en voormalig vriend van den onvergetelijken Dr. BLESSIG, bood zich aan tot mijnen leidsman. Door zijne bekendheid met eenen der voornaamſte brouwers gelukte het mij, alles nog naauwkeuriger te bezien, dan zulks

gewoonlijk door vreemdelingen pleegt te geschieden. Ik kan slechts verslag geven, van hetgene onmiddellijk mij in het oog viel. Den deskundigen lezer zou ik gaarne eener bekwameren beschrijver toewenschen, die hem dieper kon laten indringen in de geheimen van het werk.

Eerst iets over den oorsprong en den naam van de zoo beroemden Engelschen *Porter*. In vroegere tijden had men drieërlei dranken van mout, welke *ail* (*ale*), *bier* en *tweepennings-bier* genoemd werden. Doorgaans werden deze in deugd en kracht verschillende soorten vermengd, gedronken, en men eischte in de bierhuizen of *half en half*, (*half and half*) of ook *driedraads bier*, (*three threads*) waaronder een mengsel van alle drie de soorten werd verstaan. Dit had het ongemak, dat de waard altijd naar drie vaten moest gaan, hetwelk dan den brouwer HOWARD op den inval bragt, om eene soort van bier te beproeven, welke in smaak en kracht dien gemengden drank evenaarde. Het gelukte hem in het jaar 1730, en uit hoofde dit van hem uitgevonden bier van wege zijne voedende en versterkende kracht, voornamelijk geschikt was voor lieden, die zwaren arbeid moesten verrigten, zoo nam hij daaruit aanleiding, om het naar deze hoedanigheid *Porter* te noemen, hetwelk in het Engelsch nu eens een *Portier*, dan weder eenen *pakkendrager* beteekent (*). Sterker nog als de *Porter* is het *ail* (*ale*); ligter datgene, hetwelk men *tafelbier*, (*table-beer*) noemt.

Gelijk bekend is, behooren thans deze dranken, en

(*) Zie CAMPE, *Reisen 4ter Th. s.* 400.

en inzonderheid de *Porter*, waarmede de hoofdſtad zich zelve en het ganſche land rondom voorziet, tot de allerbelangrijkſte en voordeeligſte takken van den handel. De winst daarvan, zeide JOHNSON eens, gaat zelfs de droomen des gierigaards te boven. Men telt, behalve ontelbare kleine brouwerijen, alleen *twaalf Porter-* en zes *ail*-brouwerijen van ontzettenden omvang. Die van BARCLAY, PERKINS en Comp., welke wij bezochten, ſtaat in grootheid en vertier boven aan; naast deze, die, welke den, ook als ſpreker bij de oppoſitie-partij bekenden, WHITBREAD toebehoorde, die zich nog voor weinige jaren met een ſcheermes het leven benam; voorts MEUX, REID, enz. Deze namen prijken binnen en buiten *Londen*, in alle ſtraten, aan ontelbare uithangborden van bierhuizen en herbergen voor de oogen. De heer BARCLAY, even dienstvaardig als fijn beſchaafd, ook, als ik mij niet vergis, lid van het lagerhuis, ontving ons met voorkomende vriendelijkheid, en gaf den eerſten zijner klerken last, om ons met alles bekend te maken. Weldra vond ik bevestigd, hetgeen ik dikwerf er over gelezen had, dat de verhouding tusſchen eene brouwerij te *Londen* en bij ons, was als die van een paleis tot eene hut.

Het hoofdgebouw bevat alle voor de fabrijk benoodigde vaten, alsmede de ganſche bewerktuiging. In de benedenſte ruimte ziet men eerst den ſteenen regenbak, welke meer dan vierdehalfduizend okshoofden behelst; daarbij den ontzettenden koperen ketel, waarin een geheel gezelſchap zou kunnen aanzitten; in de hoogte de *koelbakken* als meren, die verſcheidene Engelſche morgens in den omtrek hebben;

ben; de *botticho* en *tonnen* van zulk eene reusachtige grootte, dat men twee tot drie verdiepingen moet beklimmen, eer men de met een balkon omgevene hoogte bereikt. Maar een eenige van deze groote vaten, van welke wij er omtrent negentig telden, en waarin de *Porter*, als hij de laatste toebereiding heeft ondergaan, wordt bewaard, behelst 2500 okshoofden; derhalve bevat zelfs het kleinste, als het vol is, voor 3000 ponden sterling, of *f* 33000 : — waarde aan brouwsel.

Binnen in deze fabrijk ziet men echter slechts weinige werklieden bezig; rust en stilte heerscht in de groote ruimten. Alles, wat in vorige tijden, deels door menschenhanden, deels door eene menigte van paarden, welke de pompen en het gezamenlijke raderwerk in beweging bragten, geschiedde, is thans de vrucht der bewerktuiging eener *stoom-machine*, (*steam-engine*) welke de ziel van het gansche werk is, en, volgens naauwkeurige berekening, den arbeid van zeventig bij dag en nacht werkende sterke paarden verrigt. Zij pompt het water in de ketels; dagelijks worden er bij de derdehalfduizend schepels, van het op den bovensten zolder liggend mout, door den hevel langs verschillende kanalen derwaarts geleid, waar het noodig is; groote harken gaan op en neder, en vermengen hop en mout in de kokende ketels. Op gelijke wijze wordt het vocht, of het gaar gekookte bier, in de koelbakken, uit dezelve in de groote tonnen, uit deze door onderaardsche kanalen in de in andere ruimten liggende kleinere vaten gevuld en geleid, die dan, zonder dat hen eene hand aanroert, verder worden gebragt. Niet genoeg kon ik mij daar, waar de

hoofd-

hoofdmachine van het bewonderingswaardig ſtoomwerk zich bevindt, over het zoo eenvoudig ſchijnende en toch zoo kunstvolle mechanismus, als ook over het uitmuntend ijzer- en ſtaalwerk van alle de deelen verwonderen. Het geweldig, daarbij zoo zeker, zoo zonder gedruisch voortſtuwen en werken, — ſcheen mij een veel beduidend zinnebeeld der eeuwig werkzame, doch even zoo ſtil en onbemerkt voortbrengende en vormende *natuur*. Een eenig ſcherptoeziend oplettend waarnemer ſtond in het middelpunt, regerende, ſtremmende, loslatende, als een rond *zwevende hoogere geest*, aan welken de blinde natuurkrachten dienstbaar zijn. Eén ruk, éénе drukking, zonder wrijving, zonder ſchok, breidt zich in derzelver uitwerkſels tot op de verſte afſtanden uit. Wat anders ſlechts door bewerktuigde, menſchelijke en dierlijke wezens mogelijk ſcheen om uit te voeren, heeft de rusteloos nadenkende geest van waarneming en uitvinding, zonder zich door de ſtoutmoedigſte proeven te laten afſchrikken, door de vereeniging van drie geweldige elementen tot ſtand gebragt, hunne geheimſte krachten, zoowel als hunne eeuwige wetten beſpied, en *water*, *vuur* en *licht* gedwongen, om de ſtof te bereiden tot gebruik der menſchen, welke uit den ſchoot van het *vierde* zijn ontſproten. Het tegenſtuk tot deze groote bewerktuiging levert voor het overige de geheel nieuwe gebouwde *munt*, ontoegankelijk voor elken vreemdeling, wien het niet ſomtijds gelukt, om door een' man van aanzien een intreekaartje te bekomen, welk geluk mij door de goedheid van den *Hollandſchen conſul* ten deel viel. Hetgeen men anders ſlechts te *Soho* en *Birmingham*

van

van de verbazende werking der ſtoommachinen (*ſteam-engines*) kon zien, verſchijnt hier in de hoogſte volkomenheid. Het afronden, ſtempelen, en randen der munten, geſchiedt met eene ſnelheid, welke het oog naauwelijks volgen kan. Eene nadere beſchrijving zou echter hier nog meer dan bij de brouwerijen eene geoefende hand van eenen werktuig- en natuurkundige vereischen. Alles herinnert voorts hier en daar de zegepraal van den geest van wis- en natuurkundig onderzoek, welke in het berekenen, ontdekken, uitvinden, ſteeds voortgaat, altijd weet wat hij doet, en zeker is, om vroeger of later tot vaste beſluiten te komen, terwijl de wijsgeerige beſpiegelingen zoo dikwijls in den doolhof harer naſporingen den draad verliezen, en wanhopen moeten, om eene uitkomst te zullen vinden.

Te regt zingt intusſchen het *lied der klok:*

De Elementen haten
'tGewrocht der menſchenhand (*).

Daarom hebben zij ook, offchoon zij beteugeld ſchijnen, eene naauwkeurige bewaking van noode. Men herinnert zich welligt nog het ongeluk, dat in den jare 1814 in de groote brouwerij van MEUX en Comp., midden in *Londen* gebeurde. In ſpijt van dertig ſterke ijzeren hoepels, welke het grootſte, drie verdiepingen hooge gest-vat, omſloten, dat niet minder dan 400 barrels of 900 tonnen behelsde, ſprong het evenwel. Een onwederſtaan-

(*) SCHILLERS gedichten: *das lied der glocke*, waarvan eene vertaling in het Nederduitsch, door A. V. D. WILLIGEN, bij de uitgeeſſter te bekomen is. VERT.

ſtaanbare ſtroom wierp terſtond de muren des huizes neder. De belendende huizen ſtortten in; menſchen en dieren werden door de wateren voortgeſtuwd. Eene moeder zat juist in een nabijgelegen huis, treurende bij het lijk van haar kind. Daar overviel haar, en het andere naast haar ſtaande nog overgeblevene, de dood. Over het geheel werden acht perſonen het offer der verwoesting. Want de ſchok deed nog meer vaten ſpringen, en de kelders waren in meren herſchapen. Men wees mij ook deze brouwerij. Doch alle ſporen des ongeluks waren lang verdwenen en de bezigheid ging naderhand weder haren ouden gang.

Er ſtaan, om het bereide *Porter*-bier naar alle wijken der ſtad en des lands, inzonderheid ook naar de oevers van den *Theems* ter verdere inſcheping te vervoeren, in zindelijke ſtallen, omtrent honderd paarden van eene kolosſale, bij ons ſchier bijkans nimmer vertoonde, grootte, welke dagelijks bij de vijftien uren moeten werken, doch daarentegen ook volſtrekt op geene maat geſteld zijn van het krachtigſte voeder, en gewoonlijk zeer oud moeten worden. De voorhoven gelijken naar eenen wagenburg van rijtuigen van allerhande ſoort, naar evenredigheid der vrachten. Men ontmoet dezelve op alle ſtraten.

Van de ontzettende hoeveelheid van *Porter*, die onophoudelijk wordt toebereid, mag men een beſluit opmaken tot het vertier. Volgens de nieuwſte, mij onder de oogen gekomen opgave, werden er alleen in de groote brouwerij van BARCLAY in den jare 1818, niet minder dan 340,560 *barrels* of 242,170 *okshoofden* geleverd. De Amerikaan SIMOND,

die

die over alle huishoudelijke onderwerpen zeer zorgvuldige berigten ſchijnt ingewonnen te hebben, begroot de jaarlijkſche *belasting op dezen drank*, welke de eigenaar moet betalen, op 400,000 ponden ſterling of 4,400,000 guldens. De ſom ſchijnt bijkans ongeloofelijk, doch wij onderwerpen zulks aan het bevoegde oordeel van de huishoudkundigen.

Overigens verhaalt men, dat, toen eens de nu overleden koning den heer WHITBREAD bezocht, en hem naar het getal der bij hem in gebruik zijnde vaten had gevraagd, hij ten antwoord zoude bekomen hebben: „In de lengte op eene rij naast elkander gelegd zijnde, zouden zij zich wel van *Londen* tot *Windſor* uitſtrekken." Zij zouden diensvolgens eene lijn van over de zes uren beſlagen hebben.

De gevangenisſen Kingsbench, Newgate en Millbank.

Het is eene treurige waarneming, dat nevens zooveel ook zedelijk voortreffelijks, hetwelk men in *Engeland* vereenigd vindt, er tegelijk zulk een hooge graad van zedebederf in allerlei gedaanten heerscht, zoodat er naauwelijks plaats genoeg is, om de velerlei boosdoeners onſchadelijk te maken door hen af te zonderen van de zamenleving. In eene ſtad, die als *Londen* gelijkt naar eene kleine wereld, en waar derhalve geen verſchijnſel van het kwaad, zoowel als van het goed onverwacht kan we-

wezen, kan men zich des te minder daarover verwonderen. Doch helaas! er is over het geheel in het gansche rijk geene groote, ja naauwelijks eene middelmatige stad, in welke men niet dergelijke ervaringen zou kunnen maken, waaraan gewisselijk de nood der geringere volksklassen zeer veel, misschien wel de meeste, schuld heeft.

Even zoo algemeen is ook de klagt, dat voor zeer velen de gewone *tucht-* en *verbeterhuizen* zelve de scholen der ontaarding en eindelijk van eene ganschelijke verharding worden, ja dat ontelbare slagtoffers aldaar natuurlijk en zedelijk vergaan. Hoe diep vele voortreffelijke mannen in *Engeland*, zoowel als in *Duitschland* zulks gevoeld hebben, en wat inzonderheid HOWARD geraden en gedaan heeft, om eene volledige hervorming der gevangenissen te bewerkstelligen, is genoeg bekend; en men moet zich des te meer verwonderen, dat juist in het vaderland van dezen zeldzamen menschenvriend, geene algemeenere uitwerking daarvan te bespeuren zij. De natie heeft zijne verdiensten niet miskend, zoo als voldoende blijkt uit zijne grafnaald in de *St. Pauls-kerk*. Doch allerwege ontmoeten de heerlijkste ontwerpen in de wezenlijke wereld zelfs dan nog ongetwijfeld zeer groote zwarigheden, schoon het geenszins ontbreekt aan den goeden wil, om ze uit te voeren.

Er zijn in *Londen* tien tot twaalf gevangenissen van aanbelang, om welke nader te leeren kennen ik echter tijd noch lust had. De nieuwsgierigheid dreef mij het eerst naar *Kingsbench*, hetwelk meest bekend is door den naam van zoo menigen gevangenen, beroemd of befaamd in de geschiedenis,

Inderdaad was het ook ten uiterſte belangrijk, om de levenswijze eener kleine ſtad te zien, welker in- en uitgang wordt bewaakt door eenen portier met *Argusoogen*, en welker muren, die het ganſche zeer groote lokaal omringen, zoo hoog en zoo glad zijn, dat men volſtrekt nog niet kan begrijpen hoe COCHRANE dezelve beklimmen en onbemerkt ontvlieden kon. In zoo verre herinnert alles het verlies der vrijheid aan inſolvente ſchuldenaars, of andere ſtaatsmisdadigers. Desniettegenſtaande ſchijnt er van den anderen kant niets te ontbreken aan het levensgenot. De uithangborden der afzonderlijke woningen kondigen hier een koffij-, daar een wijnhuis elders eene gaarkeuken aan; zelfs bijzondere bals en ſchouwburgen moeten niets buitengewoons wezen. Ook is er de kerk niet vergeten. Welk zonderling gezelſchap van aanzienlijken en geringen, ſtaatsmannen, geleerden, militairen, kan men hier bijeen vinden, welke eenmaal geene onbeduidende rol ſpeelden, die misſchien elke kunst en wetenſchap, ſlechts helaas! die niet, hadden geleerd, om hunne tering naar hunne nering te zetten, of om eer en vrijheid niet aan het hazardſpel te wagen. Naar het uiterlijk voorkomen van het gezelſchap, ſcheen hetzelve ten deele zeer goeds moeds te wezen. Velen gingen of ſlopen, wel is waar, met lange uitgeſtreken gezigten rond, als of zij de vervlogene betere tijden herdachten. Anderen keken hier en daar als een toonbeeld van verveling uit de venſters. Anderen gingen ſchielijk op en neder, als beraamden zij een plan, om de ontrouwe *fortuin* weder te beſpringen. Velen vermaakten zich met allerlei gymnastiſche ſpelen. Sommigen ſchenen zich ook daar-

daarmede onledig gehouden te hebben, om de muren met allerlei ten uiterste karakteristieke omtrekken kunstmatig te beschilderen, — hetwelk men over het geheel dikwijls in *Engeland* ziet — waarbij het wel niet ontbrak aan menige veelbeduidende carricatuur, welke wij echter niet begrepen.

Weldra boeide intusschen datgene veel meer mijne aandacht, hetwelk nu binnen kort met zulk eenen uitmuntenden uitslag door den openlijken geest, deels door bijzondere personen, deels door de regering, in andere gevangenissen is verrigt, om de daarin heerschende onbeschrijfelijke ellende, en inzonderheid het diep zedelijk bederf te weren, en de menschlievende plannen van HOWARD in werking te brengen. Het eerste ondervond ik dit in het befaamdste van allen, dat naar eene voormaals in de nabijheid gelegene poort, Nieuwpoort (*Newgate*) genoemd, dikwijls verwoest, en eerst in den jare 1780 in deszelfs tegenwoordige gedaante weder opgebouwd is. Het grenst digt aan het bekende geregtshof van *Old Bailey*, voor hetwelk misdadigers van allerlei aard openlijk verhoord en teregtgesteld worden. Ook heeft men thans de geregtsplaats digt bij deze gevangenis aangelegd, zoodat de misdadigers, die eertijds den langen weg door de Oxfordstraat naar *Tyburn* moesten maken, thans met weinige schreden hun laatste verblijf bereiken. Want eene eenigzins verhoogde poort leidt juist naar de noodlottige kar, en de tegenoverstaande huizen hebben schier elke maand het treurig schouwspel voor oogen van zes tot acht regtsplegingen, aangezien volgens de Engelsche wetten een

middelmatige diefſtal, en inzonderheid vervalſching van banknoten, reeds met den dood geſtraft wordt.

Voor vier jaren nog, werd er volſtrekt niet op gelet, of het jonge nieuwelingen in het booze, misſchien ten deele nog kinderen, of in ondeugd grijs geworden booswichten waren, die men hier op gelijken voet behandelde. Alle lagen in morſige, vrij enge ruimten door een, vaak jaren lang met het vooruitzigt, om over de zee naar ver afgelegene eilanden vervoerd te zullen worden; zonder eenige doelmatige inrigting ter hunner verbetering of verligting. Er was, wel is waar, altijd een predikant aangeſteld, die zijn ambt op het bepaalde uur door het voorlezen van kerkelijke gebeden waarnam, doch die overigens zelfs bij eenen goeden wil, weinig nut van alle middelen ter verbetering verwachtte. Het aantal, vooral van jonge perſonen van beiderlei kunne, nam jaarlijks, alleen in deze gevangenis, welke geene der grootſte is, dermate toe, dat men in den jare 1814 – 18 zelfs 500 zoodanige rekende, die nog niet meerderjarig waren, en hier menigwerf voor een gering misdrijf onder het uitvaagſel der menschheid moesten boeten.

Toen wendde een gezelſchap van menſchenvrienden andermaal het oog op dit belangrijk voorwerp, en was bedacht op een *ontwerp van menschlievendheid ter verbetering der gevangenisſen.* Inzonderheid trad, vooral met betrekking tot de vrouwelijke gevangenen, de gade van den bankier FREY, van de gemeente der *Kwakers*, eene weërgalooze vrouw, met een plan ten voorſchijn, om deze ontzettende ellende te verhelpen. Geenszins aan het wankelen

ge-

gebragt zijnde door de twijfelingen en tegenwerpingen van alle kanten, onderzocht zij eerst door eene reis naar verscheidene hoofdplaatsen des lands den toestand der gevangenhuizen, en bezigde toen den schat harer kundigheden ten behoeve van het meest verwaarloosde van allen te *Londen* zelf. Onderscheidene gelijkgezinde en gevoelige vrouwen vereenigden zich met haar tot hetzelfde oogmerk. De eerste grondstelling was, dat *vrouwelijke* gevangenen slechts door *vrouwelijk* toezigt en *vrouwelijke* leiding moesten geregeerd worden, dat verbetering nogtans slechts door werkzaamheid, liefderijken en godsdienstigen omgang bereikt kon worden. Gaarne vergunde men van den kant des stadsbestuurs, aan de verzorgers en opzieners eene proef. De geestelijke trok de schouders op. De opzieners schudden hunne hoofden. Nogtans bood men allen bijstand. Men maakte eenen aanvang met alle kamers en cellen te reinigen, aan alle gevangenen eene eenvoudige, hoewel juist niet gelijkvormige, kleeding te geven, dezelve te wijzigen naar den ouderdom en den graad harer misdaden, en voor alle dingen haar bezigheid te verschaffen. Eene beproefde vrouw werd als *matrone* (zoo noemt men in *Engeland* alle *voorstanderessen* en *opziensters* van soortgelijke inrigtingen) aangesteld. Mevrouw FREY zelve en de echtgenoote van eenen duitschen geestelijke, den ook in *Duitschland* zoo hooggeachten Dr. STEINKOPF, bestuurde het geheel, en deze zijn nog tegenwoordig, nu alles aan den gang is, twee voormiddagen in de week beurtelings aanwezig. Trouwens er zijn bestendig twee andere personen dezer inrigting in het huis tegenwoordig; heb-

ben het toezigt over de werkzaamheden; onderwijzen door het voorlezen uit de H. Schrift en andere leerzame boeken; nemen daarenboven de harten in; raden, helpen en zorgen tevens, dat de kinderen der gevangenen in een afzonderlijk vertrek onderrigt ontvangen. En de uitkomst! — Met genoegen bezoekt men thans juist die plaatsen, van welke de menschenvriend nog voor weinige jaren het aangezigt huiverig afwendde. Men ziet met ontroering, hoe edele menschenvrienden, zich, instede van te veroordeelen en te verwenschen, geheel in den geest des christendoms over de zondaressen ontfermen; men leest op zoo menig aangezigt de eerste trekken van veredeling; men hoort met blijdschap, hoe zoo menig, van kindsbeen af verwaarloosd, wezen, hier de eerste begrippen van godsdienst en zedeloosheid opgedaan, en zich door dezelve opgebeurd hebbe, een ander, onder soortgelijke omstandigheden, getroost het dal des doods is ingetreden, wel is waar onder het diep gevoel van schuld, maar echter in de vrolijke hoop op eenen barmhartigen regter. Het wilde, zedelooze geweld, de aanstootelijke luidruchtigheid der vertwijfeling, is tot eene ernstige stilte overgegaan. In de vergaderzaal, alwaar ik eene godsdienstoefening bijwoonde, zag ik de fraaiste vrouwelijke handwerken te koop aanbieden, van welke de winst aan haar behoort, die dezelve leveren, en die ter harer uitrusting wordt aangewend, wanneer hare straftijd is geëindigd. Van straffen en kastijdingen, welke eertijds voor onvermijdelijk werden gehouden, wordt niet meer gesproken. „ Wij hebben — zeide mevrouw FREY in de laatste vergadering van den *lordmajor*, alder-

man-

mannen en policiebeambten — wij hebben zeer ſtrenge wetten. Wij hebben dit vooraf aan de gevangenen gezegd, als ook dat daarmede haar welzijn werd beoogd. Doch zij hebben alle vrijwillig zich aan de beſtaande orde onderworpen. Sedert ſtaan wij bij haar in de grootſte achting. Sommigen zeiden onlangs, dat zij veel liever voor den *regter*, dan voor mij wilden verſchijnen. Desniettegenſtaande behandelen wij ze enkel met zachtmoedigheid en liefde, en ik heb nog niet eene eenige doen ſtraffen. Zij hebben, ſedert de invoering van werkzaamheid en vlijt, bij de twintig duizend enkele ſtukken voor zich zelve en het huis vervaardigd. Onuitſprekelijk heeft de dagelijkſche opwekking en het voorlezen uit de heilige ſchrift gewerkt, en de daarmede gepaard gaande grondbeginſels der deugd en godsvrucht zijn voor velen, die nimmer eene ſchool hadden bezocht, iets zoo vreemds geweest, dat het des te dieperen indruk bij haar verwekt heeft." — De overheidsperſonen gaven, toen zij dit vernamen en zich door de beambten des huizes van de zuiverſte waarheid overtuigd hadden, overluid hunne dankbaarheid te kennen, maar even zoo duidelijk hunne verbazing over deze nieuwe zedelijke ſchepping.

Zooveel vermag *zuivere belangſtelling ook voor de gezonkene menschheid*, zooveel *door menschlievendheid in werking gebragte godsvrucht*. Wien breekt het hart niet, wanneer hij daarbij aan den toeſtand van onze meeste gevangenen in groote en middelmatige ſteden denkt? — aan het verſchrikkelijke van zoovele gevangenisſen; aan de vreesſelijke verveling; aan den gepriviligeerden lediggang; aan

de ontbering van elke toefpraak, van alle opwekking van zedelijk gevoel, van iedere deelneming aan berouw en fmart; — en wijders aan de gevolgen van dat alles — het fteeds toenemend zedebederf, het bedacht zijn op list, bedrog en op fchadeloosftelling voor het tegenwoordige na het eindigen van den ftraftijd, eindelijk van de gedurige afwisfeling tusfchen eene korte vrijheid om kwaad te doen, en eene harde opfluiting in de boeijen, totdat het ellendige leven ten laatfte in den diepften jammer vervliegt.

Zulk een zuivere en beproefde ijver van een klein gezelfchap van *vrijwilligen*, kon niet zonder invloed op de ftaatsbeambten blijven. In *Engeland* wordt, wel is waar, verre weg het meeste van groot aanbelang door ambtelooze perfonen verrigt en is eene bijzondere onderneming geenszins de zaak der regering, terwijl in vele Duitfche landen, zoodra er eenige rijksdaalders zullen moeten toegeftaan worden, er eerst, alvorens het geringfte kan gebeuren, vele akten moeten ingediend worden, en eindelijk toch nog alles bij het oude blijft. Ondertusfchen gevoelde zich echter ditmaal het *Parlement* gedrongen, uit hoofde van de luide klagten over den ellendigen ftaat der gevangenen en der gevangenisfen, om er zelf de hand aan te flaan, en er werd befloten, om een nieuw *tucht-* en *verbeterhuis* (*penitentiary*) te bouwen, en bij de 400,000 ponden fterlings — zoo hoog geeft ten minfte de nieuwfte befchrijving van *Londen* het op — daartoe vastgefteld, hetwelk reeds bijkans voltooid is. Het ligt zeer digt bij den oever van den *Theems*, fchuins tegenover *Lambeth*, den ouden zetel van den opper-

kerk-

kerkvoogd van *Engeland* en aartsbisſchop van *Canterbury*. Het verkreeg den naam van *Millbank Penitentiary* naar den derwaarts leidenden weg. Het oogmerk daarmede is, om ſtraffchuldigen van beiderlei kunne uit *Newgate* en andere gevangenisſen, welke niet het leven verbeurd hebben of tot eene altijddurende gevangenis verwezen zijn, inzonderheid de zoodanigen, die zich of aan geringe misdaden hebben ſchuldig gemaakt, of wier jaren en gedrag hope laat op verbetering in de gevangenis, tot den afloop des ſtraftermijns tot eene verblijfplaats te dienen, en alles te beproeven, om misſchien nog nuttige leden der maatſchappij van hen te vormen. Eertijds zou den meesten hunner het lot ten deel gevallen zijn, om verbannen te worden naar *Botany-Bay*. Het is bekend, dat deze in den jare 1770 door COOK aan de kusten van *Nieuw Holland* ontdekte, ruime, in deze landſtreek zeer vruchtbare zeeboezem, van de Engelſche regering tot dit oogmerk werd beſtemd, doordien men de misdadigers niet meer, gelijk voorheen, naar *Noord-Amerika* kon zenden. Nadat men in het jaar 1804 *elf vaartuigen* had uitgerust, en 760 boosdoeners, benevens 570 vrije Engelſchen als *kolonisten* tot den landbouw derwaarts had gezonden, die ook na eene vaart van *acht* maanden gelukkig overgekomen waren, is deze nieuwe volkplanting reeds tot *vier distrikten*, even zoovele ſteden en een aantal van 12,000 zielen aangegroeid. Wanneer de tijd der tuchtiging is verſtreken, dan worden de ontſlagene of zelve *kolonisten* en verkrijgen land en levensmiddelen voor 18 maanden, of keeren weder naar *Engeland* terug, hetwelk,

echter groote zwarigheden ontmoet bij de *vrouwelijke* fekfe. Behoudens dat ook de toeftand dezer ongelukkigen door aldaar gemaakte goede inrigtingen veel beter dan aanvankelijk moge geworden zijn, kan men toch ligt begrijpen, hoeveel er toe behoort, om op eene zoo verre reis en in zoodanig gezelfchap *verbeterd* te worden.

Des te verblijdender zijn daarentegen thans reeds de blijken, in het nieuwe wezenlijk oorfpronkelijk *verbeterhuis*, hetwelk geheel voltooid zijnde, meer dan 600 perfonen zal kunnen bevatten. Ik heb te weinig foortgelijke inrigtingen gezien, althans niet naauwkeurig genoeg leeren kennen, om mij met eenige vergelijking te durven inlaten. Het kwam mij nogtans voor, dat er naauwelijks iets volmaakters denkbaar ware, zoowel in plan, als uitvoering, hetwelk men trouwens, bij zulke ontzettende onkosten — die nogtans niet ten eenemaal vrij zijn gebleven van alle berisping — en van den uitmuntenden fmaak der Engelfchen in dergelijke dingen, niet anders kan verwachten. De gevangenen zelve zijn naar hunne jaren en de mate van fchuld in klasfen verdeeld. Eerst laat men elk in de volkomenfte afzondering vrijheid tot inkeer en nadenken. Zij zien niemand dan de opzieners van hunne kunne. Want de provoosten zelven komen nimmer tot de *vrouwelijke* tuchtelingen, zonder het geleide van de daarover geftelde *vrouwen*. Alle zijn bezig met ligteren of zwaarderen arbeid; doch niemand om te plagen. Ontbering en langer eenzaamheid uitgezonderd — kent men geene ftraf. Maar de overgang tot het gezelfchap der *betere klasfen*, moet door ftrenge en beproefde regelmatigheid, vlijt,

ze-

zedigheid, geduld en onderwerping verworven worden. Die ſtandvastig blijven, komen dan met *drie*, *vier* tot *acht* anderen, die juist het best bij hen passen, in grootere ruimten zamen, en arbeiden gemeenſchappelijk, gedeeltelijk voor het huis. De meest beproefden onder deze worden weder uitgekipt, terwijl men hen onder het opzigt van anderen ſtelt, of hen maakt tot oppasſers der zieken, of in de keuken, in de huishouding en aan de groote wasch gebruikt. Want zelfs andere huisgezinnen laten ook in het huis wasſchen. Door dit alles wordt de nijverheid opgewekt. In het hoofdbureau zag ik de fijnſte handwerken van naaijen en breijen — meest buitenlandſche beſtellingen. In de mannelijke afdeeling werden alle beroepen gedreven; over het geheel konden alle behoeften in het huis zelf voldaan worden. Het loon wordt bewaard en is voor de zoodanigen, die zich der vrijheid waardig hebben gemaakt, inzonderheid, wanneer zij zich in de vrijheid goed gedroegen, na verloop van een jaar, het eerſte grondkapitaal. Op den dag, toen ik dit huis bezocht, waren er juist *zes* ontſlagen, die door hun voorbeeldig gedrag den tijd der ſtraf hadden verkort, en, gelijk men althans verzekert, als waarlijk *verbeterden* weder in de zamenleving traden. Een jong mensch, vol kracht, welgemaakt, die van kindsbeen af de neiging tot ſtelen bezeten had en dien niets tot inkeer kon brengen, had juist dit uitzigt, aangezien hij thans tot de vlijtigſte behoorde en reeds bijkans alle proeven had doorgeſtaan. Wederſpannigheid en eigenzin wordt in den ergſten graad, met langere of kortere opſluiting in eene zeer donkere naauwe gevangenis geſtraft, hetwelk nogtans

ten

ten uiterste zelden moet gebeuren. Ten eenemaal onbruikbaren voorwerpen staat *deportatie* te wachten.

De bouwkundige inrigting heeft insgelijks iets geheel eigendommelijks. De afteekening, (zie fig. 2 op de plaat bl. 94) welke de middelste verdieping, zoo ver mij zulks uit mijn geheugen mogelijk was, naauwkeurig voorstelt, zal haar eenigermate aanschouwelijk voor oogen brengen.

Van het middelste *ronde gebouw* (A) gaan, zoo als men ziet, gangen (c) uit, welke in de 6 zeshoeken (B) leiden, waarin de gevangenen zich bevinden. Dit ronde gebouw is als middelpunt de vereenigingsplaats der eigenlijke opzieners in verschillende vertrekken, zoodat er in de onderscheidene afdeelingen niets kan gebeuren, hetwelk hunner opmerkzaamheid ontglipt. In de benedenste verdieping zijn de verblijven der beambten, de bureau's, de lokalen voor keuken en huishoudelijk gebruik; alles bij uitstek doelmatig en met voorziening tot in de geringste benoodigdheden. In de tuinen, welke de zeshoeken insluiten (B) scheppen zij alle versche lucht en kunnen voldoende beweging maken. Aldus blijven zij gezond. Op de middelste verdieping zijn ten deele de cellen, (even als in de kloosters) voor bijzondere gevangenen, ten deele de kamers, in welke soms zes of acht arbeiden, voor zoo verre zij tot eene zedelijk betere klasse behooren. De cellen zelve, werwaarts de gangen (d) leiden, liggen naast elkander, zijn nogtans door sterke scheidsmuren afgescheiden, en ruim genoeg, om de met matrassen en wollen dekens voorziene slaapbanken, eene tafel, eenen stoel, tusschen beide eenen niet te naauwen gang, ook

zelfs

zelfs eene kleine werkplaats voor de zoodanigen, die een handwerk geleerd hebben, te bevatten. In elk derzelve ligt op een hoekbufet een goed ingebonden *Engelsche bijbel*, het kerkelijk *gebeden-* en *gezangboek*, ook wel nog het een of ander leerzaam werkje. Ieder heeft eene dubbelde sluiting, een ijzer traliewerk en eene sterke eiken plankendeur met slot en grendel. Laatstgemelde is des zomers doorgaans open, zoodat de gevangene bestendig gadegeslagen wordt, hetwelk ook, bij gesloten voordeur, door schuinsche openingen in den muur kan geschieden, zonder dat hij het zelf bespeurt. Door pijpen onder den grond, welke door stoom heet gemaakt zijn, worden de cellen in den winter warm gehouden. De vensters van den gang of de *corridors* (c), die langs dezelve loopt, hebben tot op manslengte ondoorzigtige glasruiten, ten einde alle verbindtenis met de buitenwereld af te snijden. Want deze gangen voeren ook de gevangenen deels naar de werkkamers, deels naar de, aan het eind van elk derzelve, aangelegde *secreten*. Hier verpest nimmermeer, gelijk als in vele van onze afschuwelijke kerkers, een morsige emmer de lucht. In elke bestekamer is een waterbak geplaatst, die met den bril door pijpen en luchtkleppen te zamen hangt. Zoodra door eenigen togt de klep wordt geopend, vloeit het water in den bak, spoelt hem uit, en stroomt met de vuilnis in de beneden afleidende kanalen (*). Mogten slechts velen zelfs van onze

wel-

(*) Een zekere BLADES was de uitvinder van deze voorzorg, die hij eerst op draagbare secreten (*waterkabi-*

welgeſtelde ſtedelingen zulk eene zuivere lucht, als men in deze merkwaardige inrigting overal — zelfs deze ſecreten niet uitgezonderd — ontdekt, in hunne eigene woningen kunnen inademen!

De

binetten, *water-cloſets* noemde hij ze) beproefd had, welke hij aanvankelijk voor 15 *guinjes* verkocht, en dezelve naar alle landen, zelfs naar *Indiën*, naar *Amerika*, inzonderheid naar *Rusland* verzond. Reeds in een groot gedeelte der Engelſche huizen, vindt men die inrigting tot boven op de derde verdieping. Vandaar ook geen ſpoor van die verpestende ſtiklucht, waardoor men in *Duitschland* en *Frankrijk* zelfs in de grootſte hôtels gehinderd wordt.

Niemand zal voorts, zoo ik vertrouwe, dit onderwerp voor te beuzelachtig houden. Het verdient in openlijke en bijzondere huizen de grootſte oplettendheid. Wie over den beteren aanleg van deze onontbeerlijke plaatſen eene zeer uitvoerige voorlichting zoekt, dien kan men verwijzen naar het artikel *Abtritt*, in de nieuwe groote Encyclopedie van de hoogleeraren ERSCH en GRUBER. Eene afbeelding der draagbare machine, die zelfs in vele burgerhuizen noodzakelijk is, vindt men in het IV. Deel der *Engliſche Miscellen*. Mogt toch een bekwaam werktuigkundige zich onder ons verdienſtelijk maken, door ze na te bootſen, en vooral goedkooper te leveren, dewijl wij bewoners van het vaste land tegen de rijke eilanders niet aankunnen.

De Vrouwelijke Verbeterhuizen. (*Magdalen Hospital en London female Penitentiary.*)

Onder alle, welke de weg der ondeugd in de gevangenisfen, dikwijls zelfs op het fchavot brengt, fchijnt er geene klasfe, ten minfte in het eerfte tijdperk van haar zedenbederf, beklagenswaardiger, dan *die* ongelukkige der vrouwelijke kunne, welke, hetzij door armoede, nood of zelfs door toedoen van flechte ouders, of door alle kunften der verleiding van uitgeleerde wereldlingen, met de onfchuld tevens eene waardige plaats in de maatfchappij en in de algemeene achting verloren heeft, welke zelfs berouw en beterfchap niet geheel kan vergoeden. Van diegenen zelfs, die, nadat elke vonk van een edel gevoel met het gevoel voor eer en fchande in haar uitgebluscht was, eindelijk een voorwerp der algemeene verachting werden, waren ongetwijfeld vele met den heerlijkften aanleg tot alles goeds en voortreffelijks geboren, en er had — onder andere omftandigheden en betrekkingen — in de bekoorlijkheid harer ligchamelijke fchoonheid, eene reine, voor het geluk van zuivere liefde vatbare ziel kunnen wonen, inftede dat zij nu geestelijk en ligchamelijk tot een affchuw der menschheid zijn vernederd. Wie den toeftand van onze zamenleving, wie de gefchiedenis van het vrouwelijk geflacht in alle tijdvakken flechts eenigermate kent, moet tevens weten, welk een aantal van on-

ge-

gelukkigen er onder alle volken bestaan hebbe en nog bestaat, wier gansche leven in den schandelijken dienst der zinnelijke lusten onder alle gedaanten en wijzigingen wegkwijnde, en hoe deze rampzalige in groote steden geheele, in zeer verschillende klassen verdeelde, corporatiën vormen (*). Bij deze soort van afdwalingen, tot welke zelfs in de beste familiën eene onbewaakte neiging ligtelijk kan verleiden, blijft het verschrikkelijkste — de, zelfs bij het levendigste besef van schuld en van boetvaardigheid, dikwerf onoverkomelijke zwarigheid, tot het vinden van eenen weg om weder te keeren, ten einde in eene zoo liefdelooze als bedorven wereld weder met achting te kunnen verschijnen. Wijders blijft het echter de schreeuwendste tegenstrijdigheid, dat in de oordeelvellingen dezer wereld, de gansche last der schande op het zwakste, in de meeste gevallen niet verleidend maar verleid gedeelte afdaalt, terwijl het geslacht, dat zich het sterkste noemt, volgens het algemeen gevoelen naauwelijks eenig verwijt verdient, en zoovele mannen grootsch en zegevierend, *tanquam re bene gesta*, (als op eene welverrigte zaak), naast de afgronden der ellende voorbijgaan, waarin de slagtoffers hunner verwenschte kunst der verleiding hulpeloos verzonken zijn, en, naar derzelver ganschen aanleg verwoest, zonder hulp zonder redding, zelfs zonder den troost van beklaagd te worden, vergaan. Kon men de toonbeelden des jammers en der verwoesting, die slechts in de stad *Londen* alleen de ondeugd veroorzaakt, kon

(*) Men zie eene dergelijke klassificatie van deze ongelukkigen bij GOEDE, I. D.

kon men namelijk het lot der ontelbare, die als vruchten van zulke vlugtige verbindtenisſen in het leven zijn geworpen, met éénen blik overzien, geen gevoelig menſchelijk hart zou dit gezigt kunnen verdragen. Ik moet bekennen, dat mij, ook juist van dezen kant, de beſchouwing der menſchelijke lotgevallen, en hunne zoo ten eenemaal buiten hun bereik liggende, in regtſtreekſche tegenſtrijdigheid ſtaande, betrekkingen, volgens welke millioenen menſchen ſlechts tot den dienst der zonde reeds van hunne geboorte af ſchijnen beſtemd te zijn, menigwerf even zeer verward als ter nedergeſlagen heeft (*). Konden wij niet zeker ſtaat maken op eene toekomende ſchadeloosſtelling en volmaking voor alle ſtervelingen, welke hier het onſchuldig offer van hunne uiterlijke omſtandigheden zijn geworden — dan zou inderdaad uit den doolhof der menſchelijke lotgevallen althans voor hem, die nogtans in elk menſchelijk wezen de waardigheid eener verhevener natuur en eene vonk der Godheid aanſchouwt, volſtrekt geene uitkomst te vinden zijn.

De ſchrijver der *policie van Londen* begroot het getal der gerijſelijke meisjes in de hoofdſtad en ha-

(*) Als wij zelfs in het oudſte gedeelte van onzen Bijbel lezen, dat er een groot aantal van vrouwen en maagden tot geen ander bedrijf geleefd hebben, dan om tot wellust en weelde te dienen aan de hoven der meest geprezene koningen (2 SAM. V: 13. Hoofdſt. XV, XVI: 16, 21. 1 *Kon.* XI: 3.) dan zou men ſchier vragen: „ Hoe men zulks met het denkbeeld van menſchelijke waarde bij een volk zou kunnen overeenbrengen, het welk zich op eene hoogere openbaring mogt beroemen?"

haren omtrek op *vijftig duizend*, andere ſtellen hetzelve nog veel grooter. De eerſte berekent, dat de dood binnen *dertien* jaren tusſchen *tachtig* en *honderd duizend*, te midden in den loop harer ellendige levenswijze heeft weggerukt. Als men ſlechts dat gadeſlaat, hetwelk terſtond in het oog ſpringt, zoodra de avond begint te vallen en de ſchouwburg geopend wordt, de ſchaamteloosheid der boeleerſters op de ſtraten, en daarbij de onverſchilligheid van het burgerlijk beſtuur, dan zal men de juistheid dezer berekening minder in twijfel trekken. Verſcheidene ſchrijvers beweren, wel is waar, dat onder haar de dochters van vele arme geestelijken zouden zijn, en ook HOGARTH verkoos in zijne beroemde zes platen, welke de boeleerſters op haren weg (*the harlots progresſ*) van hare eerſte intrede in *Londen* tot aan haar ſchandelijk uiteinde vergezellen, niet zonder reden, juist de dochter van eenen geestelijke uit de klasſe der *Curaten* (*), als de armſten der bisſchoppelijke geestelijkheid, tot zijne hoofdperſoon: daaruit blijkt, echter, niets meer dan dat de verleiding ook onder deze ſtanden zoo goed als in andere, en zelfs des te gereederen ingang vindt, hoe meer zij in *Engeland*, zoowel als in *Duitschland* onder den druk der armoede zuchten, en aan vele dochters niets an-

(*) De *Curaten* ſtaan doorgaans veel lager dan de Vicarisſen, die ten deele zeer welgeſteld zijn. — Wijders zal het niemand berouwen, om de geestige ophelderingen van LICHTENBERG op den zoo wel geſlaagden nadruk der *Hogarthſche* platen hierbij na te zien, daar hij zulke diepe blikken in het zedebederf der hoofdſtad werpt.

anders overblijft, dan door buiten 's huis te dienen, en zich te beijveren, om de bekrompen omſtandigheden der rijk met kinderen voorziene ouders te verligten. Hoeveel hangt er echter dan van onvoorziene toevallen af, in welke handen zij vallen.

Juist aan deze waarneming echter — dat de eerſte ſchreden tot ondeugd vaak buiten hare ſchuld zijn, en zoovelen, eens op den dwaalweg geraakt zijnde, toch nog een' tijdlang met ſidderen en beven op den breeden weg des verderfs, niet zonder verlangen naar het verloren paradijs, voortwandelen — hebben vele geſtichten hun beſtaan te danken, welke beſtemd zijn tot het opnemen en verbeteren van zoodanige deerniswaardige voorwerpen. In godsdienſtige gemoederen heeft zelfs, zoo als reeds uit den naam blijkt, de herinnering, dat de heiligſte op aarde ook de berouwhebbende *Magdalena's* niet verſtiet, den ijver voor dezelve nog meer opgewekt.

Er zijn thans *twee* dergelijke in de hoofdſtad. Het oudſte, het *Magdalena's geſticht*, niet verre van de Westminſterſche brug aan de overzijde van den *Theems*, werd eerst in den jare 1758 door eenen Engelſchen koopman ROBERT DINGLEY aangelegd, die door eigene middelen, en eene zeer welgelukte inteekening het eerſte fonds tot eene reddings-inrigting, voor ſoortgelijke van de wereld en hare eigene betrekkingen verſtooten perſonen, te zamenbragt. De ook in *Duitschland* door zijne *Leerredenen voor jongelingen*, en bijkans meer nog door zijn treurig uiteinde, welbekende Dr. DODD was een der eerſte en ijverigſte bevorderaars, die met groote hartelijkheid zich voor dit ontwerp in de bres ſtelde,

hetzelve in openlijke nieuwspapieren aanprees en de tegenwerpingen weêrlegde (*). Deze, ten laatste, zoo ongelukkige man, is een bewijs te meer, door hoe velerlei werktuigen het heilzame in de wereld wordt bevorderd, en hoe weinig dikwerf de goede uitslag of mislukking van de persoonlijke waarde derzelve afhange. Van kindsbeen af dobberende tusschen de liefde tot de wetenschappen en de overhelling tot allerlei vermaken en genietingen, was het hem gelukt, zich door velerhande goed ontvangene schriften bekend te maken. Als leidsman van den jongen lord STANHOPE, zoon van den beroemden graaf VAN CHESTERFIELD, was hij in betrekkingen geraakt, welke voor zijne neiging tot pracht en hoogheid des levens maar al te gunstig waren. Hij verwierf door den invloed van veelvermogende begunstigers weldra voordeelige geestelijke plaatsen, en kwam zelfs onder de koninklijke hofpredikers. Uitmuntende bekwaamheden als redenaar, warmte met duidelijkheid en hartelijkheid gepaard, verleenden den grootsten bijval aan zijne leerredenen. Voornamelijk werden diegene, welke hij in de *kapel*, verbonden met het *Magdalena's gesticht*, alle zondagen des namiddags hield, derwijze bezocht, dat men intreê-kaartjes daartoe moest uitdeelen, welke aanmerkelijke inkomsten aan het gesticht en hem zelven een goed traktement bezorgden. Nogtans kon

(*) Men kan het nadere over den oorsprong en inrigting van dit gesticht vinden in het *account of the rise, progress and present state of the Magdalen-Hospital, for the reception of penitent prostitutes, together with Dr.* DODDS *sermons. London* 1776.

kon hij het niet zoo verre brengen, om zijne eigene zinnelijkheid te beheerschen. In weêrwil dat hij, volgens de algemeene getuigenis, zoo weldadig, zelfs in het *Magdalena's gasthuis*, werkte op de gemoederen, is er toch niet aan te twijfelen, dat hem, bij zulk een bloedrijk gestel, het opregte gevoel van eigene schuld slechts des te meer met warmte en ijver moest doordringen, wanneer hij de heilige plaats bekleedde, om ten minste andere te waarschuwen tegen afwijkingen, welke hij zelf zich te zwak gevoelde om te boven te komen. Eindelijk zonk hij al dieper en dieper, en zijn ligtzinnig leven, bij overtollige uitgaven, kon op den duur niet verborgen blijven. Reeds in het jaar 1773 werd hij uit den rang der koninklijke hofpredikers geschrapt. In schulden geraakt zijnde, misbruikte hij eindelijk den naauwkeurig nagemaakten naam van zijnen eigenen kweekeling, den jongen lord CHESTERFIELD, ter dekking eener schuld van 4200 P. St., welker valschheid weldra ontdekt werd, en hem in de gevangenis te *Newgate*, en na een kort pleitgeding, daar alles blijkbaar was, op de geregtsplaats bragt. Men weet, dat alles in het werk werd gesteld om hem te redden; dat 27,000 burgers van *Londen* het verzoekschrift om zijne vrijspraak aan den koning onderteekenden; dat de koning ook gaarne daaraan gehoor verleend zou hebben; dat evenwel de wet des te onveranderlijker was, hoe meer in eenen handeldrijvenden staat, die op goede trouw en geloof moet rusten, juist het voorbeeld van eenen openlijken leeraar van den godsdienst eenen dubbel gevaarlijken invloed kon hebben. Ik herinner mij nog zeer wel, welke een opzien dit pleitgeding in

den

den jare 1777 ook in *Duitschland* verwekte, en met welk een verlangen men de nieuwspapieren te gemoet zag, totdat men eindelijk las, dat DODD op den 27ſten Junij te *Tyburn* opgehangen was (*).

Het *Magdalena's gaſthuis* is ſedert de eerſte oprigting niet ſlechts aanmerkelijk vergroot, maar bij voortduring weldadig werkzaam. De kapel wordt inzonderheid des zondags, van wege het liefelijk en hartroerend gezang der vergadering van de onzigtbare *Magdalena's*, zeer druk bezocht, waarbij menig een bezoeker misſchien wel reden mag vinden, om, de eene of andere welbekende ſtem eener der zangeresſen onderſcheidende, op zijne eigene borst te ſlaan.

Het inwendige van dit huis heb ik uit gebrek aan tijd niet gezien; doch wel eene *latere*, voor een ſoortgelijk doel beſtemde inrigting, het *Londenſche Vrouwelijke verbeterhuis*, hetwelk, aangezien het *Magdalena's gasthuis* op verre na niet meer alle aanzoeken en pogingen, om opgenomen te worden, kon bevredigen, ſedert 1807 door een gezelſchap van menſchenvrienden, in eene tamelijk welge-

(*) Wie meer wenscht te weten over dezen voor ziel- en karakterkunde zoo merkwaardigen man, kan het vinden in het *Leben* Dr. WILLIAM DODD's, *Berlin* 1779. Men ziet daaruit, dat hij, in ſpijt van zijn onrustig leven, nogtans een vruchtbaar ſchrijver was. Ik vind zelfs eene Verklaring over den Bijbel in drie folio banden aangehaald; waarſchijnlijk ook eene der compilatiën uit eene menigte van andere werken, in welke de Engelſche letterkunde zoo rijk is.

gelegene, aan het vreedzame dorpje *Pentonville* grenzende omſtreek, werd geſticht. *Vier en twintig* beproefde *mannen*, en even zoovele *vrouwen*, hebben het algemeen toezigt, uit welke bijzondere commisſiën worden gevormd, die ten deele maandelijks, ten deele wekelijks vergaderen. Twee vrouwen bezoeken dagelijks het huis en ontvangen berigt van de *matrone*, welke het geheel beſtuurt. Mrs. HOPLIN ſcheen eene voortreffelijke opzienſter, die met zachtmoedigheid en teederheid even zooveel welvoegelijkheid als waardigheid vereenigt.

Elk verleid meisje, dat tot deugd wenscht weder te keeren, mag zich in deze inrigting, die volſtrekt alleen als een *verbeter-*, maar geenszins als een *tuchthuis* moet beſchouwd worden, aanmelden, om opgenomen te worden. Is er maar eenigzins plaats, dan wordt zij opgenomen, om de proef te ondergaan. Alleen zwangeren en zieken worden eerst naar andere gasthuizen verwezen. Bij het aannemen onderzoekt men enkel naar hare afkomst en betrekkingen. Al het nieuwsgierig indringen in de geheimen van voormalige verbindtenisſen is verboden, en elke opziener wordt verpligt, nopens alles, wat hij hier of elders van hare vroegere betrekkingen heeft vernomen, het diepſte ſtilzwijgen te bewaren. De aangenomene ſlaat men *twee maanden* oplettend gade. Eerst dan wordt zij, als haar de verordeningen en wetten van de inrigting bevallen, tot de volledige aanneming (*full admittance*) bekwaam gekeurd.

Na zoodanig eene voorafgaande ſcherpe waarneming verdeelt men haar in zekere klasſen, waarbij inzonderheid wel wordt onderſcheiden, of zij tot

openlijke algemeene gerijfelijke meisjes zijn verlaagd of niet. Over het geheel poogt men door de *beteren* en *gebeterden* op de nieuwe aankomelingen te werken. In enkele vertrekken of in de huishouding, verrigten zij, naar bekwaamheid en karakter afgezonderd, hare bezigheid. Want arbeid, bezigheid en godsdienstige toespraak worden als de hoofdzakelijke verbeteringsmiddelen beschouwd. Bepaald zijnde tot huis en tuin, zien zij niemand, dan somtijds bloedverwanten en gemeenzame vrienden, en tegen elke verbindtenis met de wereld wordt streng gewaakt. Ook den arts, den wondheeler en de geestelijken zien zij slechts in de tegenwoordigheid der opzienster. Als vreemdelingen op zekere bepaalde dagen en uren de inrigting bezoeken, verwijderen zich de bewoonsters in andere kamers, welke dan niet geopend worden. Deze zelfde regel wordt in het *Magdalena's gasthuis* in acht genomen. Des ochtends, 's avonds en zondags komen zij in eene eenvoudige zaal bijeen om te bidden. Eenige regtschapene geestelijken verrigten bij afwisseling de godsdienstoefening. In het gansche huis, in de woon- en slaapkamers, heerscht, bij eenvoudigheid, de hoogste netheid, zindelijkheid en doelmatigheid van alle inrigtingen, en de zorg ter voorkoming van allerlei soort van onzedelijkheid, zelfs onwelvoegelijkheid, springt allerwege in het oog. In de intreêkamer vindt men een magazijn van de fraaiste vrouwelijke handwerken in de grootste verscheidenheid, die tegen tamelijk hooge prijzen, deels ten voordeele van het huis, deels ten behoeve der arbeidsters zelve, worden verkocht, waarop dan ook vele familiën bestellingen geven.

Wij-

Wijders, gelijk als alle leden *vrijwillig* en flechts op haar uitdrukkelijk verzoek worden opgenomen, wordt niemand ook verhinderd, om het huis te verlaten. *Twee jaren* houdt men anders voor den meest gepasten tijd van verblijf, om haar aan eenen nieuwen levensregel te gewennen. Gedurende dien tijd beijvert zich het bestuur, als er ouders en nabestaanden in leven zijn, om met deze wederom vrede te maken, en de verdwaalden in den schoot der familie terug te brengen. Wanneer zulks het geval niet is, zoekt men haar, naar haren persoonlijken aanleg en bekwaamheid, zoo mogelijk buiten *Londen*, in eenen dienst te bezorgen. Ook als zij het huis hebben verlaten, wint men voortdurende berigten van haar gedrag in. Zenden zij na verloop van een jaar eene goede getuigenis over, dan verkrijgen zij *eene guinje* ter aanmoediging; na twee jaren, *twee* en zoo vervolgens naar elks toestand en behoefte. Zij, die zich na herhaalde vermaningen niet willen schikken naar de bestaande orde, worden afgewezen. Ten tweede maal wordt er niemand opgenomen (*).

De heilzame uitwerksels dezer gestichten zijn, wat men daarvan ook moge zeggen, niet te betwisten. Sommigen hebben dezelve, wel is waar, als eene bevordering en aanmoediging der ondeugd gegispt, dewijl zij het uitzigt openden, om na een zondig leven eene zekere toevlugt te vinden. Hoe ge-

(*) Dit alles is naauwkeurig bepaald in de *By-Laws and regulations of the London female penitentiary. London* 1808, welke uitgegeven worden in de inrigting.

gebrekkig moeten de zoodanigen toch het menschelijk hart kennen? Weinige van haar voorzeker, die zich der verleiding prijs geven, letten op het *einde*. Zij vertrouwen of op de lokstem des verleiders, die eeuwige trouw belooft, of zij hopen op winst door de ondeugd, en doordien het enkele gelukte, denken ook zij hare fortuin in de wereld te maken. Een *penitentiary* of *verbeterhuis* heeft waarlijk geene bekoorlijkheid voor de ligtzinnigheid en de zinnelijkheid. De betere geaardheid moet eerst wederom boven gekomen zijn, zal de mensch in zich zelven treden en aan bekeering denken.

Daarenboven is men in het bestuur dezer inrigtingen verstandig en voorzigtig genoeg, om dezelve niet tot toevlugtsoorden voor zulk uitvaagsel der gevallenen te doen strekken, wie hare ellendige kostwinning niet meer brood verschaft. Wanneer slechts armoede en schandelijke ziekte een verblijf zoekt, en om huisvesting smeekt, verwijst men haar naar de zieken-gast- en armenhuizen.

In het huis dat ik bezocht, hadden zich binnen elf jaren (1807—1818) 2200 aangemeld, van welke echter slechts 645 waren opgenomen. Van deze had men 173 in goede diensten, 102 ergens anders besteed; 145 met hare familiën verzoend; 24 waren gelukkig getrouwd; 74 op haar eigen verzoek er uitgegaan; 21 weggeloopen; 14 gestorven; 100 in het huis tegenwoordig, en men was bedacht op eene aanmerkelijke vergrooting (*). De onkosten,

(*) Van het oude *Magdalena-gasthuis* vind ik de navolgende, schoon slechts tot 1798 loopende, opgave. Bin-

ten, welke alleenlijk door vrijwillige bijdragen en erfmakingen worden bestreden, bedroegen in het jaar 1818, 5149 ponden sterling, (ongeveer *f* 60,000). Met handarbeid waren er 746 ponden sterling (*f* 8800) verdiend, waarvan een gedeelte voor de arbeidsters bewaard en haar alsdan bij haar ontslag werd medegegeven. Niet zonder ontroering kan men de dankbare brieven lezen, welke de vrijgelatenen, die in hare kringen teruggekeerd, of in eenen dienst getreden zijn, aan de bestuurders van het huis schrijven. Deze zoowel, als vele getuigenissen over haar gedrag in zulk een' dienst, worden doorgaans als een aanhangsel bij het jaarlijks uitkomend verslag medegedeeld. Zoo schreef eene S. M. aan de opzienster op den 6den Februarij 1818:

„ Toen ik het huis verliet, was ik te overspannen door mijn gevoel, om u mijne dankbaarheid met woorden te kunnen uiten. Ik waag het thans u door deze regelen te verzoeken, alle de eerwaardige dames te betuigen, hoe duur ik mij aan haar verpligt reken voor alle hare teederheid, die ik bij haar zoo onverdiend heb genoten, om mij aan het gezelschap der deugdzamen weder te geven.

Doch

Binnen 40 jaren waren er over het geheel 3188 opgenomen. Van deze waren:

1°.	Met hare bloedverwanten verzoend, gehuwd of als dienstboden besteed	2075.
2°.	Aan zieken-gasthuizen als ongeneeslijk overgegeven	98.
3°.	Gestorven	63.
4°.	Op haar eigen verzoek ontslagen . . .	439.
5°.	Van wege haar slecht gedrag weggezonden	446.

De overige waren nog in de Inrigting tegenwoordig.

Doch ook thans ontbreekt het mij aan woorden voor mijne gewaarwordingen. Mijne oogen zijn vol tranen en ik kan ſlechts zeggen: Loof den Heere mijne ziele!

Ach, ik geleek lang naar eene verdoolde wandelares; mijne gezondheid verdween; mijne gemoedsrust was geſtoord. Ik had niet eenen vriend meer, van wien ik ſlechts den geringſten troost zou hebben kunnen verwachten. Alle hoop voor deze wereld had ik opgegeven, en ik begon te wanhopen aan eene betere toekomst. Het leven was mij tot een' last geworden; maar de gedachte aan den dood was mij, dewijl ik zoo zondig was, allerontzettendst. Toen nam mij eene genaderijke Voorzienigheid onder hare veilige hoede, en ik vond eenen heilzamen balſem voor al mijne ellende. Men bragt mij aan de voeten van den Verloſſer. In Hem vond ik vergoeding voor alles, wat mij ontbrak.

Hoeveel ben ik aan alle die edelmoedige vrouwen verpligt, onder welker opzigt ik ſtond; in elke afdeeling, waarin ik verkeerde, in gezonde en ziekelijke dagen, ondervond ik van haar allerlei bewijzen van vriendelijkheid, troost en bijſtand.

Mogt God zijne dierbaarſte zegeningen over allen gebieden, die dit weldadige huis beſturen. Dat is mijn dagelijksch gebed. Ik vrees ſlechts, dat ik uw geduld misbruik; maar mijn hart — ach! het is zoo vol, dat ik ſchier niet uitſcheiden kan met ſchrijven.

Uwe eeuwig getrouwe en gehoorzame

S. M."

Het

Het archif van dit weldadige huis is vol van ſoortgelijke brieven en getuigenisſen. Zij vereeren in dezelfde mate diegene, van welke zij komen, als de menschlievende mannen en vrouwen, die het opzigt hebben over deze toevlugt der boetvaardige *Magdalena's*.

Wijders zou er een ruim veld geopend worden, bijaldien een zielkundige zedeſchrijver gelegenheid had, om langere waarnemingen te doen in het inwendig gedeelte van beide inrigtingen.

Vooreerst zou het reeds zeer belangrijk zijn op te merken, hoe de zoo plotſelijke overgang uit een verwilderd leven der zinnelijkheid, tot zulk eene afzondering van de wereld op de onderſcheidene geſteldheden natuurlijk en zedelijk kan werken. Misſchien juist daarom minder drukkend, uit hoofde dat al het overdadig zinnelijk genot maar al te ſpoedig walging en zwaarmoedigheid achterlaat, en vele van die ongelukkigen niet uit neiging, maar omdat zij zich elke uitvlugt afgeſloten hebben, en door de verwarring harer omſtandigheden meer in de pijnlijke noodzakelijkheid zich gevoelen, om tegen haren zin te blijven onder het jok der zonde, en onder de magt van despotieke koppelaarſters.

Ten andere zou de waarnemer bevinden, in hoe verre de zamenleving met perſonen, die op gelijke wijze gezondigd hebben, geenszins hinderlijk zij voor hare verbetering, dewijl het ſchier niet misſen kan, dat herinneringen aan het verledene van weêrskanten opgewekt worden, doch over het geheel dat de verbeelding langer wakker blijft, dan de zinnelijke begeerte. Het behoort, wel is waar, tot de wetten des huizes, om alle geſprekken van

dien

dien aard te vermijden, namelijk om in de ſlaapkamers volſtrekt niet te ſpreken; waarbij de tegenwoordigheid der oppasters of beproefde medeleden meer nog, dan de voorſchriften des huizes alle overtreding kan voorkomen. Ganſchelijk zal echter het geheele oogmerk moeijelijk te bereiken vallen. Ook weet men immers wel, dat eene welgevallige herinnering van de gemaakte genoegens der zinnelijkheid, zich zelfs kan verbergen achter de bekentenisſen van berouw. Van dezen kant zou het kunnen ſchijnen, dat de aanneming in eene regtſchapene familie — als dezelve niet met groote zwarigheden ware verbonden — het doel beter zou doen bereiken. Evenwel dit is toepasſelijk op ſchier alle zamenwoning in openlijke inrigtingen, en men moest daarbij nimmer uit het oog verliezen, dat men zoo ligtelijk tegen deze onregtvaardig wordt, aangezien men dezelve ſlechts met alle hare onvermijdelijke gebreken in de *wezenlijkheid*, het leven onder familie daarentegen doorgaans *denkbeeldig* opvat, zoo als het echter zoo zeldzaam gevonden wordt.

Een blik op en in de Inrigtingen van Weldadigheid te Londen.

Men zou een boek moeten ſchrijven, of hetgeen reeds geſchreven is herhalen, als men zich zelfs alleen tot de ontwikkeling van die menschlievende inrigtingen en geſtichten wilde bepalen, die in de

hoofd-

hoofdstad zijn vereenigd; even als men ook niet slechts maanden, maar ten minste een rond jaar aldaar zou moeten vertoeven, om met hare inwendige gesteldheid gemeenzaam bekend te worden. Ik heb opzettelijk slechts sommige der belangrijkste bezocht, dewijl hij, die alles wil zien, zelden iets goed ziet, en meer vermoeid, dan met juiste kennis der zake de plaats verlaat. Zelfs zou ik mij niet verstouten, om deze naauwkeurig te kenschetsen, doordien ik maar al te wel weet, hoeveel er vereischt wordt, om in den geest van groote instituten te dringen, wil men noch partijdig noch onregtvaardig worden. Zijn dezelve niet geheel in verval, dan ziet degene, welke dezelve voor eenen enkelen keer bezoekt, doorgaans alleen de *schoonste* zijde, uit hoofde men of deze slechts aantoont, of dewijl de gebreken naar hunnen aard meer geheim en verborgen zijn.

Om aan de lezers ten minste een algemeen denkbeeld te verleenen, hoe rijk *Londen* alleen in inrigtingen is, welke haar ontstaan te danken hebben aan de menschlievendheid en godsdienstigheid, zoo laat ik hier eerst eene zakelijke opgave tot een overzigt volgen.

Zij bestaan namelijk:

1°. Uit *drie en veertig vrijscholen*, waarin bij de *vierduizend* kinderen ten deele onderwezen, ten deele opgevoed worden. Daarbij heeft *Londen*

2°. *Zeventien scholen* voor zeer arme en verlatene kinderen;

3°.

3°. *Tweehonderd en zeven en dertig parochiale ſcholen*, welke onderhouden worden door vrijwillige bijdragen, en waarin tusſchen de *tien-* en *twaalfduizend* jongens en meisjes onderwijs genieten.

4°. Voor *zieken*, *verminkten* en *zwangeren* zijn er *twee en twintig* gasthuizen. Hier komen nog bij

5°. *Twee* groote *krankzinnighuizen*, — *Bethlehem* (*Bedlam*) en *St. Lucas*.

6°. Oude onvermogende perſonen vinden in *honderd en zeven armenhuizen* eene toevlugt voor hunne hooge jaren.

7°. Ter onderſteuning van bijzondere klasſen van ongelukkigen, verarmden en hulpeloozen telt men buitendien *achttien* bijzondere geſtichten. Eindelijk worden er

8°. In *twintig* apotheken alle geneesmiddelen den nooddruftigen om niet geleverd.

Behalve deze inrigtingen rekent men, dat de burgerlijke genootſchappen der *City* jaarlijks bij de 75,000 p. ſt. of ongeveer *f* 900,000 (*) tot weldadige einden opbrengen. De ganſche ſom nogtans, welke te *Londen* voor dezelve wordt beſteed, begroot de laatſte gever van het verſlag op 850,000 p.

(*) Hier moet ongetwijfeld eene fout in het oorſpronkelijke zijn ingeſlopen, dewijl er ſtaat: *an 75,000 pf. ſt. oder eine million und 450,000 thaler*; misſchien moet het zijn 275,000 p. ſt. dan zou het ten naastenbij uitkomen.

VERTALER.

p. ſt. of tuſſchen de *negen* en *tien millioenen* guldens. Men moet de grootte, den omvang, de inwendige inrigting ten minſte van ſommige dezer inſtituten gezien hebben, om deze opgave niet overdreven te vinden.

Een gedeelte dezer inrigtingen ſpruit uit vroegere tijden voort, toen men overal in *Roomſche* landen pieuſe geſtichten, als uitwerkſels van den godsdienſtigen geest, ontmoette, die, wel is waar, dikwijls meer uit den waan voortgevloeid mogen wezen, om reeds daardoor de zaligheid te verdienen, of oude zonden te kunnen goed maken, dan wel uit zuivere liefde voor godsdienst en menſchenheil. Men kan niet ontveinzen, dat met het geloof aan de zaligmakende kracht van zoodanige *goede werken*, welke de Hervormers hebben uitgedoofd, tevens de ijver voor dezelve weldra verdwenen is. Doch, nergens is zulks minder het geval, dan in *Engeland*. De algemeene geest (*public ſpirit*), en bij velen ook de geest der christelijke liefde, heeft zich door alle latere eeuwen gehandhaafd, en vertoont zich nog ſteeds in nieuwe ondernemingen. Een groot gedeelte der uitmuntendſte geſtichten, het *krankzinnighuis* van *St. Lucas*, voor 300 perſonen, het *vondelingshuis*, hetwelk bij de 400 kinderen verzorgt, de inrigtingen *ter redding* van leven en vermogen, insgelijks voor de kinderen van *groote misdadigers*, de groote *algemeene* en *Zondags-ſcholen*, voor welke door vrijwillige inteekening jaarlijks bijkans een millioen guldens wordt bijeenverzameld, behooren, gelijk wij te voren aanmerkten wegens de inrigtingen ter behoudenis van gevallen meisjes, alle te zamen tot de vrucht van de

laatst verloopene eeuw, en vallen gedeeltelijk nog in het laatste tijdvak.

Thans ten minste eenen blik geslagen op de drie merkwaardigste, welke ik gelegenheid had om in hare innerlijke gesteldheid nader te leeren kennen. Onder de *opvoedingshuizen* voor kinderen van *onvermogende* (door misbruik ook wel van *vermogende*) ouders, is vooreerst het

Christus-Hospitaal,

hetwelk te midden der *City* van *Londen* gelegen is, het oudste en in deszelfs omvang het grootste. Voorheen een *Franciskaner-klooster* zijnde, heeft hetzelve zijne tegenwoordige bestemming aan EDUARD VI in de zestiende eeuw te danken, den edelmoedigen zoon, zoo ten eenemaal afwijkende van zijnen wreeden vader HENDRIK VIII. Al meer en meer uitgebreid zijnde, verzorgt en kweekt het thans *twaalfhonderd kinderen*; de grootste helft in de inrigting zelve, de kleinste, voor de jonge kinderen, in inrigtingen buiten *Londen*. De allermeesten worden tot ambachtslieden opgeleid; derhalve worden zij, buiten de uren aan den godsdienst gewijd, alleenlijk in het *lezen*, *rekenen*, *schrijven* en *teekenen* onderwezen. Nog is er voor veertig eene bijzondere *kweekschool* voor de *zeevaart* daarmede verbonden, en sommige zeer uitstekende vernuften ontvangen ook onderwijs in oude talen en wiskunde, om vervolgens op kosten van het gesticht te *Cambridge* te kunnen studeren.

Even als men in *Engeland* gesteld is op de bewa-

waring van het oude in zeden en gewoonten, zoo blijkt dit ook hier in de kleeding der kweekelingen van het *Christus-Hospitaal*. Zij is waarlijk bij het eerste gezigt in het oog loopend. Men verbeelde zich de deels twaalf-, zestien- tot zeventienjarige jonge lieden, in eenen donkerblaauwen, juist naar onze *kinderkappen* (*) gelijkenden, tot op de voeten afhangenden rok, die tot op het onderlijf door eene rij witte knoopen vastgemaakt wordt; onder de kin een kleine witte opslag even als de kraag van onze geestelijken (†), om het lijf eene smalle roode sjerp of gordel gegespt, de kousen geel; het hoofd bedekt door eene kleine blaauwe muts met eene pluim. In weêrwil van deze zonderlinge dragt, welke nimmer door eene andere mag vervangen worden, kan men niet dan met welgevallen de zes tot zevenhonderd jongens aanschouwen, die dit huis vereenigt. Men ontwaart bij allen de meeste zindelijkheid, waarvoor de inrigting om te wasschen, welke eenig is in hare soort, behoorlijk zorg draagt. In een groot vertrek met lange, voor de waterbakken staande banken, baden zich dage-lijks,

(*) De *kinderkapjes* in vele streken van *Duitschland* zijn anders zwart, even als vrouwen-ondermutsen vast om het hoofd sluitende, en meest al met eene vederen pluim of eenig versiersel van dien aard voorzien.

VERTALER.

(†) De kraag der Lutersche geestelijken, die in *Duitschland* sinds lang reeds toga's droegen, is omgeslagen, op de wijze, als bij ons de overhemden van de welgekleede zonen der aanzienlijke lieden.

VERTALER.

lijks, ſteeds 50 bij 50 te gelijk, het *hoofd*, de *handen* en *voeten* in doorſtroomend, deels koud, deels laauw water, en droogen zich af aan de in rollen op en neder bewegende handdoeken. Op elks aangezigt leest men ſchier de trekken van volledige gezondheid en vrolijkheid. Ik woonde eenen maaltijd bij, welke, verlevendigd door een vrolijk voorkomen, eenvoudig, maar gezond en overvloedig was. De groote zaal herinnerde mij zeer levendig onze eetzaal in het weeshuis te *Halle*, alwaar men menigwerf *zevenhonderd* dischgenooten heeft geteld. Het gebed vóór en ná den eten werd met nadruk en aandacht door ſommige kweekelingen uitgeſproken, en ſteeds door de ganſche vergadering met *amen* beſloten. Deftige, bij het huis behoorende, zelfs zeer doorvoede *matronen*, deelden ſoep en vleesch uit. Iedere tafel had daarenboven hare bediening en haren oppasſer uit den kring der kweekelingen. De beſtuurder (*ſteward*) de heer HUGGIN hield, aan eene in het midden geplaatſte tafel, het opzigt. Het verwonderde mij, op deze tafel allerhande dingen, ſleutels, knoopen, klein geld, gespen, enz. te zien; maar de oppasſer bragt mij onder het oog, dat men zorgvuldig er op moest letten, dat alles, wat er gevonden werd, hoe onbeduidend ook, afgegeven moest worden, ten einde hetzelve na den maaltijd aan hem, die iets verloren had, wedergegeven zou kunnen worden. Dit geſchiedde met groote naauwgezetheid en gaf aanleiding tot menige nuttige herinnering. Over het geheel hebben deze *blaauwrokken* (*blue-coat boys*) zoo als zij doorgaans genoemd worden, eenen goeden naam. Zij worden, wel is waar, naar ſtrenge

voor-

voorschriften, maar echter zeer vrij behandeld en opgevoed. Men veroorlooft hun om twee aan twee uit te gaan, zoodra zij zich wel gedragen; en men verzekerde mij, dat er schier geen voorbeeld was, dat kweekelingen van deze inrigting zich aan balddadigheden op straat hadden schuldig gemaakt, in welk opzigt zij verdienen ten voorbeelde gesteld te worden aan onze jeugd, in vele van onze kleine en groote steden.

Wijders was dit groote instituut onlangs aan een streng onderzoek onderworpen, aangezien zoovele welgestelde ouders een middel hadden gevonden, om hunnen kinderen, ten eenemaal strijdig met de alleen voor behoeftige ingerigte bestemming, eene plaats in hetzelve te verschaffen. Onderscheidene waren reeds ontslagen, en behoeftige weder aangenomen. Zoo gaat het overal! In vele huisgezinnen moet men altijd geld hebben tot vermakelijkheden, opschik en goede siere. Moet er echter een nog zoo gering schoolgeld betaald, een nuttig boek gekocht worden, dan kost dit alles te veel, en zelfs de hoogmoed schaamt zich vaak niet, om zich dan als arm te vertoonen, wanneer er iets aan datgene, wat voor alle weldenkende ouders het belangrijkste behoorde te wezen, aan de opvoeding en het onderwijs, bespaard of afgedongen kan worden.

Onder de inrigtingen, welker doel meer op verzorging en genezing voor ligchaam en geest van

zieke perfonen is gerigt, bezag ik het inwendig gedeelte van het

Bartholomeus-Hospitaal

en

Het krankzinnighuis St. Lucas.

De meeste Londenfche ziekenhuizen zijn geftichten van bijzondere perfonen. In dier voege ftichtte een geestelijke en een lord-major van *Londen*, ROBERT CLAYTON, het groote *St. Thomas-Hospitaal*. THOMAS GUY, de zoon van eenen armen koopman in kolen, zeer rijk geworden zijnde door gelukkige ondernemingen in den boekhandel en andere artikels, werd in 1721 de oprigter en ftichter van het hospitaal, dat nog zijnen naam draagt, en aan hetwelk hij, naar ons geld, ongeveer twee millioenen naliet. Dikwijls waren 400 bedden daarin met kranken bezet. Bijkans even zoo ftaat het met de talrijke zoo bijzonder weldadige inrigtingen, welke beftemd zijn voor het bevallen van geheel arme of althans behoeftige vrouwen, (*Lying- in Houfes.*) Ook het *Bartholomeus-Hospitaal*, bijkans het aanzienlijkfte van alle, in hetwelk in het jaar 1818 niet minder dan 9500 zieken verzorgd werden, en met welks inrigting ik door de goedheid van eenen hooggeachten arts, den heer Dr. LAWRENCE bekend werd, wordt aanhoudend door de ruimfte bijdragen van de zucht tot algemeen welzijn onderfteund. Men was juist bezig, de groote vergaderzaal,

zaal, welke de ganſche lengte van den voor woningen van beambten en bureau's beſtemden vierden vleugel inneemt, op nieuw te verſieren en de tallooze menigte der op de muren geſchrevene namen der weldoeners te verlevendigen. Het oordeel over de innerlijke verzorging en geneeskundige behandeling der zieken moet ik voor de ervarenen in de geneeskunst overlaten. Wat zulke volkomene gasthuizen, gelijk men die te *Wurzburg* en *Bamberg* ontmoet, bij een gering getal van zieken kunnen te weeg brengen, is bij een, dat zoo zeer overladen is, naauwelijks te verwachten. Alhoewel het verblijf, ook in de lange, heldere en luchtige zalen, in weêrwil van de vele bedden en de groote hitte van het ſaizoen, niet hinderlijk was, zoo toefde ik toch het langſte bij de uitmuntende ſchilderijen in fresco — bij die van *den barmhartigen Samaritaan* en den *kranken bij het bad Bethesda* — waardoor HOGARTH zich ook hier, zonder oogmerk op winst, onvergetelijk gemaakt, en bewezen heeft, dat hij het edele en groote even zoo waardig wist daar te ſtellen, als de gedrogten der natuur gelukkig na te bootſen. Deze ſchilderijen, benevens ſommige andere, welke betrekking hebben op de ſtichting, bedekken de hooge muren, welke den prachtigen trap, die naar de vergaderzaal leidt, omringen. Men is daar in *Engeland* zeer op geſteld. Ook in het paleis, hetwelk de natie aan den prins van *Coburg* ten geſchenk heeft gegeven, en dat eertijds aan den hertog van *Marlborough* behoorde, is men op trappen, vloeren en corridors van de in fresco geſchilderde daden van dezen grooten held omgeven.

Voor de ongelukkige ook in *Engeland* zoo talrijke klasse der zoodanigen, die het hoogste voorregt der menschelijke natuur bij volledige of gedeeltelijke krankzinnigheid ontberen, was eertijds slechts het welbekende dolhuis *Bethlehem* bekend. Het stamt af van de tijden van HENDRIK VIII, doch wordt thans door het krankzinnighuis van *St. Lucas* aan het eind van *City road* verre overtroffen. Hetgene ik daarin aanschouwde, stemt zoo letterlijk met datgene overeen, waarop mijne aandacht door GOEDE's beschrijving was gevestigd, en de vriendelijke opheldering, welke mij de opziener de heer DUNSTAN, die reeds bij de 40 jaren het verdienstelijke ambt van bestuurder waarneemt, betrekkelijk alle mijne vragen gaf, bekrachtigde de opgaven van dien vroegeren reiziger zoo ten volle, dat ik mijne lezers slechts naar dit werk zou behoeven te verwijzen, als ik kon vermoeden, dat het in hunne handen ware. Een beknopt uittreksel — dewijl ik daaromtrent niets beters leveren kan — zal welligt ook hier niet onwelkom zijn (*).

De eerste oprigting van dit *St. Lucas-Hospitaal* gaat tot 1732. Daar, waar het thans staat, begon men in het jaar 1751 te bouwen, hetwelk echter eerst in 1786 ten eenemaal voltooid is. Ook draagt het allerwege de sporen van een nieuw waarlijk paleisachtig gebouw, met eenen voorgevel van 500 voeten. Deze, ook in hare soort onvergelijkelijke, inrigting, werd alleen door vrijwillige bijdragen van Londensche burgers daargesteld. Tot de eerste oprigting van het geheel besteedden de ondernemers

eene

(*) Zie GOEDE, *Engeland*, tweede Deel twaalfde Hoofdst.

eene fom van 40,000 p. ft. en in een tijdsbeftek van vijftig jaren verwierf het gefticht door giften en legaten een kapitaal van 100,000 p. ft. De heer THOMAS CLARKE, een der voorftanders, vereerde hetzelve 30,000 guinjes. Maar nog fteeds zijn de renten des kapitaals, welke in het jaar 1802 de fom van 3,933 p. ft. bedroegen, op verre na niet toereikende, om zulk eene kostbare inrigting te onderhouden. Niettegenftaande er bijna aan alle kanten van *Londen* telken jare nieuwe geftichten der milddadigheid ontftaan, behoeft nogtans bij de edelmoedigheid van deszelfs inwoners geene der vroegere voor haar beftaan beducht te zijn. Ook de jaarlijkfche vrijwillige bijdragen voor *St. Lucas* hebben tot dus verre beftendig de fom der uitgaven te boven gegaan, welke in het laatstvorige jaar bijna om de 7000 p. ft. beliep.

Het gebouw is drie verdiepingen hoog, en van eenen hoogen muur omringd. Het middelfte eenigzins vooruitfpringend gedeelte des gebouws bevat de kamers voor den eerften opziener, de vergaderzalen der directeuren, en de kamers voor de dienstboden. De kamers der zieken bevinden zich in de beide zijvleugels, van welke eenen de mannen, den anderen de vrouwen bewonen. Door elke verdieping loopt eene hooge en breede galerij. De noordelijke geheel vrije zijde van elke galerij is met hooge glazen ramen voorzien, die telkens half open gelaten worden; op de tegenovergelegen zuidzijde bevinden zich de cellen der zieken. De breede tusfchenruimte ftrekt den kranken tot eene wandelplaats. Aan het einde van elke galerij zijn twee vergader- en eetzalen. De eene is voor de bedaar-

de en gezelligere lijders bestemd, de andere kleinere voor diegenen, aan welke men het vrije gebruik der handen niet durft vergunnen, en die een strenger toezigt van noode hebben. In beide zijn de schoorsteenen ter voorkoming van gevaar met hooge ijzere staven omzet. Iedere zieke heeft eene afzonderlijke ruime cel, waarin een bed geplaatst is, hetwelk uit eene breede op stroo liggende matras en eene warme deken bestaat. De legersteden zijn hier, om redenen gemakkelijk te gissen, van hout. In de bedsteden dier lijders, welke alle magt over hunne dierlijke verrigtingen verloren hebben, zijn goten, door welke de urine in looden, met de bedden verbondene, pijpen wegvloeit, welke dezelve door den muur des gebouws in de van buiten aanwezige sloten afleiden. Het zou zeer te wenschen zijn, dat deze voorzorg in alle inrigtingen van dien aard werd ingevoerd. Men begrijpt ligtelijk, hoeveel zij ter bewaring der zindelijkheid en ter afwering van dien afschuwelijken stank bijdraagt, welke gewoonlijk deze toevlugtsoorden der menschelijke ellende verpest. Om de zuiverste reinheid te bewaren, moeten alle cellen gedurende den ganschen dag opengelaten worden, ten einde geene inbreuk op de orde aan het oog des opzieners kunne ontglippen. Wilde ik over het geheel met gepasten lof spreken over de alomme heerschende prachtige netheid dezer inrigting, dan zou ik ligtelijk onder de verdenking van overdrijving vallen; ik vergenoeg mij derhalve met de verzekering, dat zij naar mijne overtuiging het volmaaktste is, wat men te dezen opzigte zien kan, en dat ik in de kamers van het koninklijk paleis te *Londen* de vloeren niet zindelijker heb gevon-

d..

den, dan in de galerijen van dit gasthuis. In alle overige gedeelten van het gebouw, in de brouwerij, de bakkerij, het waschhuis, de vertrekken tot het droogen der wasch, de keuken, benevens de voorraadkamers en andere huishoudelijke werkplaatſen, die op deze verdieping zich bevinden, heeft men gelegenheid, om dezelfde voorbeeldelooze orde te bewonderen. Toen ik deze inrigting bezocht, waren er 266 lijders in dezelve. Overweegt men, dat zulk een aanmerkelijk getal van cellen, benevens de galerijen, dagelijks op de zorgvuldigſte wijze gereinigd moet worden, dat elke zieke zijne bijzondere oppasſing vereischt, en dat alleen het huishoudelijk gedeelte des hospitaals zeer vele handen onledig houdt; dan zal men het ſchier ongeloofelijk vinden, dat alle deze onderſcheidene veelvuldige werkzaamheden, met zulk eene naauwkeurigheid, door niet meer dan 16 dienstboden volvoerd worden.

Het onderhoud van elken lijder kost jaarlijks aan het inſtituut iets over de 15 p. ſt. Men zal, wel is waar, deze ſom zeer aanmerkelijk vinden, doch hij, die de goede oppasſing naar eisch kent, welke de zieken hier genieten, zal ook daarin de bezuiniging van het geheel moeten bewonderen, welke met dit weinige zooveel kan uitvoeren.

Twee ruime plaatſen met zoden belegd, achter het gebouw, dienen hier, gelijk als in *Bethlehem* den zieken tot eene beweging in de opene lucht. Te midden derzelve zijn opene paveljoens met banken opgerigt. Hier is bij goed weder het grootſte gedeelte der kranken vergaderd, en de menschlievende opzie-

ziener draagt zorg, dat niemand zich op heldere dagen in zijne cel mag begraven.

Om de evenredigheid der middelen, welke men hier, gelijk het schijnt, zonder veel aanwending van kunst, ter genezing der zielskrankheden besteedt, naar de uitwerksels derzelve te kunnen berekenen, voert GOEDE de volgende daadzaken aan. Binnen 51 jaren zijn er 7018 krankzinnigen opgenomen. Van deze zijn er 534 in het hospitaal gestorven; 3047 werden genezen; 631 als niet geschikt voor het gasthuis ontslagen; 2385 bleven er onhersteld.

Mijn verblijf in deze inrigting was te kort, om op de ongelukkigen zelven eenige waarnemingen in het werk te stellen. Dat bij de meesten zinnelijke of geestelijke buitensporigheid (*excentriciteit*) — wellust of godsdienstige dweeperij — de eerste aanleiding gegeven heeft, bevestigde ook de heer DUNSTAN. Eigenlijk razenden vond ik niet, waarschijnlijk omdat men mij dit gezigt wilde besparen. Zekere verwarringen en bewijzen van krankzinnigheid vertoonen zich in ieder gekkenhuis. Wie zou nogtans ook slechts het kleinste kunnen verlaten, zonder diep over de broosheid der menschelijke natuur geroerd en bewogen te worden? Ach! immers elk moet bekennen — *een* klein gebrek in de bewerktuiging der hersenen, *eene* ongelukkige kwetsuur, *eene* vergissing van geneesmiddel, *een* onverwachte slag des toevals, of, hetgene zoo dikwerf het geval is, eene treurige van geslacht tot geslacht voortgeplante gesteldheid — en ook ik kon even zoo als deze ellendige wezen. En bijaldien men ook ter

ver-

vertroosting zegt; dat zij ten deele zich zelven niet ellendig gevoelen, dan ſtelt men zich toch zoo eigenaardig in de plaats hunner ouders, echtgenooten of kinderen, die de gedachte bij aanhoudendheid kwelt, eenen vader, eenen zoon, welligt het dierbaarſte en meest beminde ſchepſel in zulk eenen ſtaat van afzondering zich te moeten voorſtellen.

Heeft men wijders ſlechts eenen blik geworpen op deze inrigtingen van weldadigheid, die ik in perſoon bezocht heb, dan geraakt men ten eenemaal in dezelfde ſtemming, welke GOEDE in zijn berigt nopens dezelve met eene waardige geestdrift geuit heeft.

„ In welk ander land van *Europa* — zegt hij aan het ſlot der beſchrijving van *St. Lucas* — vindt men ook ſlechts eene enkele inrigting van zoodanigen omvang, die zich zonder eenigen dwang van wetten, alleenlijk door vrijwillige milde bijdragen eene halve eeuw in vollen bloei zou hebben ſtaande gehouden? — Trouwens, wat is *eene* inrigting in vergelijking van meer dan tweehonderd andere, die te *Londen* op dezelfde wijze door enkele vrije weldadigheid onafgebroken voortduren! Terwijl ik van inrigtingen ſpreek, verſta ik daaronder beſtendig blijvende geſtichten, niet die willekeurige verzorging van armen en kranken, welke te *Londen* onberekenbaar zijn; niet die gezelſchappen, welke zich vereenigen tot heilrijke oogmerken ter opbrengst van zekere maandelijkſche bijdragen (*friendly ſo-*

ſocieties), en van welke men te *Londen* in het verloopen jaar over zeshonderd en tachtig telde. Vergelijkt men nu echter de ontzettende menigte der overige, door het gansche rijk verſtrooide geſtichten van deze ſoort, met de ſom van alle weldadige inrigtingen in *Londen*, dan ziet men dezelve door de laatſte verre in getal, grootte en rijkdom overtroffen; en de gansche groote ſchilderij der vaderlandſche weldadigheid van het Engelſche volk ontwikkelt zich in eene zoo treffende verhevenheid, dat bij ſoortgelijke ſtille overdenkingen, elk kinderlijk, heilig, godsdienſtig gevoel verhoogd, geſterkt en uitgebreid wordt."

Eerſte beſchouwing van de Inrigtingen ter verſpreiding en bevordering van den Godsdienst.

Algemeen overzigt.

Onder alle openlijke ondernemingen in *Grootbrittannië*, zijn er geene van zulk eene groote uitgebreidheid, geene verwekken zulk eene algemeene deelneming onder menſchen van allerhande klasſen, ſekten en partijen binnen- en buiten 's lands, als die genootſchappen, welke

De verſpreiding des Bijbels onder alle volken
der aarde en
De uitbreiding des Christendoms onder de niet
Christelijke volken

ten doel hebben.

In deze pogingen, welke door zoovele duizenden in alle landen, ten deele door de overvloedigſte bijdragen, tot welke regenten op troonen en armen in de hutten groote ſommen of kleine penningskens opofferen, ten deele door eene voorbeeldige werkzaamheid bevorderd worden, aanſchouwt een groot gedeelte der christelijke wereld het *fraaiſte teeken des tijds*, eene langzame toenadering tot de vervulling van de belofte van CHRISTUS: „*Het zal eens ééne kudde en één Herder worden.*" Doch zij gaan in *Engeland*, even zoowel als bij ons, niet alleen door *goede*, maar ook door *kwade* geruchten vergezeld. Voor het *ongeloof*, bij hetwelk godsdienst en christendom niets dan ijdele waan en onzin is, zijn zij eene ergernis en eene dwaasheid; de onverſchilligen, bij wie de overgang van den eenen godsdienst tot den anderen, als eene verwisſeling van dwalingen voorkomt, beſchouwen dezelve als eene nuttelooze aanwending van groote krachten tot eene ijdele onderneming. Nogtans ook menig een, voor wien de godsdienst en haar heilig boek eene hooge waarde bezit, komt in verzoeking, nu eens de zuiverheid des oogmerks in twijfel te trekken en te meenen, men wilde God ſlechts daardoor bewegen, om menſchen, die zooveel deden ter zijner eere, reeds *tijdelijk* te beloonen; dan weder ſtaat hij in het onzekere, of de onbeſchaaf-

de volken door de beschaving wezenlijk wel in gelukzaligheid en zelfs in zedelijkheid winnen, en ten minste, of juist langs *dezen* weg en door *deze* middelen het oogmerk — om kennis en deugd meer algemeen te maken — het best zou kunnen bereikt worden.

Inderdaad moet deze twijfeling althans in den mond dergenen het meeste opzien baren, die in geschriften, leerredenen en voorlezingen, de verschijning des Christendoms niet slechts als eene der grootste gebeurtenissen der wereld, als een waarlijk algemeen geschiedkundig verschijnsel, maar zelfs den weldadigen invloed van hetzelve op den gezelligen toestand der volken plegen te roemen. Zij moeten immers als geschiedkundigen reeds het best weten, dat, zoo verre onze berigten van het menschelijk geslacht reiken, niets zoo krachtdadig gewerkt heeft op de menschelijke gemoederen, als het denkbeeld van een *hoogst wezen;* dat van ORPHEUS af, wien de oudheid reeds den *godgeleerde* noemde, de voornaamste *leeraars* en *wetgevers* der volken — namelijk ZOROASTER, SOLON, NUMA, PYTHAGORAS, CONFUCIUS en MAHOMED — zich ten minste van dit denkbeeld als hulpmiddel hebben bediend, om hunne volken te beschaven; dat zelfs wezenlijk door duidelijk medegedeelde *godsdienstige denkbeelden*, veel meer dan door het zwaard der veroveraars, of door spitsvindige in gesloten scholen voorgedragene *stelsels der wijsgeeren* is uitgerigt; dat eindelijk, om met den voortreffelijken Duitschen wijsgeer, J. H. JACOBI, te spreken: „ Het woord van den goddelijken Nazarener, die in het kleine *Judea* in het verborgene een

een' korten tijd rondwandelde, van elk verlaten, onder bespotting en geeseling tot den dood des kruises werd veroordeeld, *de wereld heeft hervormd* (*)."

Ik weet zeer wel, wat door de tegenstanders van alle godsdienstige inrigtingen daartegen ingebragt wordt, en hoe de gemeene plaatsen van *priesterbedrog* en *bijgeloof*, van *gruwelijke vervolgingen*, van *baatzuchtige oogmerken*, onder het voorwendsel van menschen gelukkig te maken, als uitwerksels van godsdienstijver worden aangevoerd. Dit alles is ook mij uit de geschiedenis van vroegere en latere tijden niet onbekend, en ik kan niet loochenen, dat in de *nieuwste inrigtingen* ter *uitbreiding des Christendoms* insgelijks niet *alles* rein en zuiver is; dat er aan den ijver ter verspreiding van den bijbel zeer veel menschelijks deel hebbe; dat deze ijver menigmaal zelve onverstandig zij; en dat men van de enkele *uitdeeling* van ontelbare uitgaven zonder zorg voor het regte verstand en gebruik van dezelven, veel te veel verwachten kunne. Ik moet volkomen toestemmen, dat, als de geest het woord des bijbels levend maakt, de *kwalijk verstane letter* even zoowel dweeperij en zelfs onzedelijkheid veroorzaken, en aldus het inwendige leven dooden kan. Ik moet toegeven, dat er van ouds af ve-

(*) Alle dergelijke uitdrukkingen wil ik gaarne als fraai en geestig laten gelden, maar zij komen mij altijd voor, als of er eenige twijfeling aan de eigenlijke goddelijkheid des Christendoms onder school, en zou zulks het geval zijn, o dan zijn de geleerde schrijvers te beklagen.

VERTALER.

velen *bekeerders der Heidenen* onder de *Jezuiten* en *niet-Jezuiten* geheel iets anders dan het heil van hunne broeders ter harte ging, en op hen ook nog thans de vermaning van CHRISTUS toepasfelijk zij: „ Wee u, gij geveinsden, want gij omreist zee en land om eenen jodengenoot te maken, en als hij het geworden is, dan maakt gij hem een kind der helle, tweemaal meer dan gij zelven zijt." (MATTH. XXVIII: 15.) Ik moet bekennen, dat *anderen* meer *menfchelijke meeningen* en *berekeningen* nopens dingen, die ons verftand verre te boven gaan, als zuiver Christendom predikten; dat vele zoogenaamde *bekeerden* veel meer door uiterlijke voordeelen dan door inwendige overtuiging tot den overgang werden genoopt; eindelijk nog, dat het leven van vele zoogenaamde Christenen in *Indië* en andere landen, veel flechter en aanftootelijker was, dan de levenswijze van hen, die zij tot Christenen wilden maken.

Desniettemin beftaat er dan over het geheel wel iets in de wereld, dat niet aan misbruik onderhevig kan wezen, en moet zelfs het fchuim van het goud niet afgefcheiden worden?

Wie zou dengenen, die het tot de taak van zijn leven ftelt, om *verlichting in het verftand* en *rust in het hart zijner broeders* te brengen — zijne achting ontzeggen, gefteld ook, dat men over zijnen perfoon, zijn middellijk of onmiddellijk beroep, en de middelen, die hij daartoe verkiest, ook nog zoo verfchillend dacht? Waarlijk het weêrfpannigst ongeloof en de zedelooze ongodsdienftigheid zou den heiligen, naar wiens naam wij ons noemen, flechts geheel kunnen miskennen, terwijl de befcheiden twij-

twijfelaar hem ten minste de verdienste van eenen regtschapenen en door *de grootheid van zijn plan* en *de heiligheid van zijn oogmerk*, eerwaardigen geestdrijver (*) (*enthusiast*) moet toekennen. Hetzelfde plan nu van den Verlosser en het oogmerk van zijn werken op aarde, was het ook, hetwelk alle die genootschappen tot bekeering der Heidenen en ter verspreiding van een heilig boek van den godsdienst ten grondslag leggen. Men beslisse derhalve zelf, of het billijke afkeuring verdiene, dat er zulke ontzettende sommen ter bereiking van dit oogmerk besteed worden. Wanneer men het grootmoedig vindt van eenen regent, dat hij halve of geheele millioenen aan de verfraaijing van zijne residentie, aan pronkgebouwen, aan schouwburgen ten koste legt, zal men het dan minder grootmoedig achten in een volk, door welke soortgelijke en nog grootere sommen aan menschenverlichting en menschenheil worden besteed?

Ik herinner mij hierbij de redevoering van een lid

(*) Of het aan mijne bekrompenheid van geest of overdreven ernst hapert, kan ik niet bepalen, maar mij mishagen dergelijke redekavelingen zeer, en komen mij zelfs gevaarlijk voor. Laat men over de zaak van het Bijbelgenootschap denken, zoo als men wil, doch dat men de fouten bij de verspreiding des bijbels niet toeschrijve aan het goddelijk boek zelf en inzonderheid niet aan de onvolmaakte wijsheid des goddelijken Leeraars, die wel aan zijne eerste gezanten, maar niet aan de latere zendelingen de belofte deed, om hen in alle waarheid te leiden; dus kunnen de middelen ongepast zijn, om de beste zaak uit te voeren.

VERTALER.

lid des parlements onder het ministerie van lord NORTH, hetwelk, toen er in de rekeningen van de schatkamer, onder andere 60,000 p. st. voor *mondtrompen*, *bromijzers* en ander speelgoed voor de *wilden in Noord-Amerika* in rekening gebragt waren, om dezelve daardoor tot vrienden te maken, uitriep: Welke verbazende onkosten! Grondbeginsels der deugd en zachtmoedige overreding tot een zedelijk leven zouden meer afdoen dan al die mondtrompen en bromijzers, vooral, als de Europeërs dezelve door hun eigen voorbeeld bekrachtigden. Bijaldien gij die 60,000 pond in den geest van den eerwaardigen WILLIAM PENN hadt besteed, om wijze en regtschapene mannen onder de Indianen te zenden, om hun pligt en regt te leeren, en door den zachten troost van den godsdienst te winnen — dan vraag ik, in den naam van het gezond verstand en der rekenkunst, of men niet oneindig veel meer goeds zou hebben kunnen te weeg brengen?"

Zelfs ten eenemaal afgescheiden van den invloed van godsdienst en bijbel als hunne oorkonde, tot hoogere verlichting, onderwijzing en gerustftelling der menschelijke gemoederen — zou niet reeds de loutere *beschaving* van ruwe volksbenden, en derzelver verlossing van het afgodisch bijgeloof, van de allergruwelijkste en aanstootelijkste gebruiken, welke met hunnen godsdienst in verband staan, en die in *Indië* zelfs de wijsheid der Braminen, onder welke ongetwijfeld zeer schrandere en zeer achtingwaardige menschen zijn, uitroeijen kan, noch wil, — iets ten uiterste heilzaams zijn? Welk een belangrijke stap is echter daartoe gedaan, zoodra het gelukt, onder hen ook slechts de

gron-

gronden van alle hoogere wetenſchap meer algemeen te maken. ULPHILAS, bisſchop der *Gothen*, in de vierde eeuw, geniet de achting van alle volgende geſlachten, doordien hij het was, die voor zijnen even ruwen als leerzamen volksſtam het *N. Testament* in hunne taal overzette, en hun tevens het *a*, *b*, *c* kennen en *lezen* leerde. Door den ijver van het Engelsch bijbelgenootſchap is echter de *bijbel*, een boek, dat reeds door de groote verſcheidenheid van deszelfs inhoud, en terwijl het den mensch voorſtelt op alle trappen der beſchaving, zoo bijzonder veel aanleiding geeft aan eenen vertaler tot oefening en verrijking der taal, zoo als wij vervolgens zullen zien, alleen in meer dan 25 Aziatisch-Indiaanſche (*), en in de talen van zoovele Noord-Amerikaanſche volken, die nog nimmer eenig denkbeeld van *ſchrift* en *boeken* hadden gehad, overgebragt; — en in *Serampore* heerscht de grootſte nijverheid voor dit vak der letterkunde. Met de beſchaving der talen immers, heeft de beſchaving van den geest van ouds af in verband geſtaan.

Men mag derhalve de bittere beoordeelaars *van* en de ſpotters *met* de *Zendelings-* en de *Bijbel-inrigtingen* wel vragen, of zij niet reeds, om het rijk van *menſchelijke kennis* uit te breiden, elke poging, om ook ruwe volken van lieverlede vatbaar daarvoor te maken, moeten hoogſchatten, aangezien het hun niet onbekend kan wezen, dat zelfs *die* vol-

(*) Zie het verſlag van de heeren WARD en ANGAS ter aanprijzing van de zending der Baptisten in *Indië*.

VERTALER.

volken, onder welke naderhand kunsten, wetenschappen en geleerdheid den hoogsten top bereikt hebben, oorspronkelijk ruwe barbaren waren, en dat de heilige BONIFACIUS onze eigene Duitsche voorzaten op eenen geheel anderen trap vond, dan waarop wij, Gode zij dank! thans staan? Of zijn zij wezenlijk zoo weinig genegen, om tot het algemeene welzijn mede te werken, dat zij slechts aan het *kleinste* gedeelte der aardbewoners het licht gunnen; en zich verder niet daaromtrent bekreunen, of eene onnoemelijke menigte van redelijke wezens, die zoo goed als zij zelven vatbaar zijn voor eene geestelijke beschaving en zedelijke veredeling, eeuwig in duisternis wandelt en overgegeven blijft aan alle afwijkingen, ja tot in het onmenschelijke loopende verbasteringen van de ruwe drift der zinnelijkheid. Hebt gij volstrekt geenen smaak voor de geestvervoering van den menschenvriend en den echten Christen, als hij denkt, dat door zijne deelneming aan de vereeniging van godsdienstige menschen, de eene volkstam na den anderen, door zulk eenen waarlijk menschelijken godsdienst verlicht en verbeterd, niet slechts den dwazen en onzinnigen, maar den afgrijsselijken afgodsdienst verlaat, niet meer voor de altaren knielt, die rooken van het bloed van onschuldige kinderen, jongelingen en meisjes, niet meer in de als slaven geborene millioenen, loutere halfmenschen aanschouwt, over welke den vrijgeborenen alle geweld geoorloofd zij? Of is dit tafereel misschien overdreven? Zij, die zulks soms mogten wanen, moeten slechts lezen, hetgeen onlangs de heer BOWDICH, die eerst in het 1817 den staat van *Ashantee* op de

goud-

goudkust van *Afrika* als Engelfche afgezant bezocht, meldt (*). Hij was getuige, hoe bij den dood van eene aldaar woonachtige vorftin niet flechts tevens drie jonge meisjes, maar fpoedig daarna weder dertien menfchen de armen afgehouwen en de hoofden langzaam afgefneden werden, om der doode een gevolg na te zenden. „Oneindig grootere wreedheden," zegt hij, „vallen er bij den dood eens konings voor, terwijl elke familie alsdan de menfchenoffers voor de onder zijne regering geftorvenen, moet herhalen. De orans of kamerdienaars des konings, meer dan honderd, werden gezamenlijk op zijn graf geofferd; buiten een groot aantal vrouwen. Bij de viering des doods van de moeder des tegenwoordigen konings, bragt haar zoon alleen *drieduizend* menfchenoffers, waaronder tweeduizend gevangenen waren. De groote fteden leverden elk honderd, de kleinere tien menfchen voor de flagtbank."

Wanneer wij ons over het geheel verheugen, dat door de verfchijning van den Heiland der wereld ook voor het volk, tot hetwelk wij behooren, het licht opging; als wij ons op het hervormingsfeest verheugd hebben, dat de nacht, die het Christendom verduisterd had, voor het licht moest wijken — zouden wij dan geen heil en voorfpoed wenfchen aan elke onderneming; opdat zij juist denzelfden zegen over volken zou mogen verfpreiden, die thans nog in duisternis wandelen?

Er zal nog zeer veel tijds toe vereischt worden, eer

(*) Men vindt een uittrekfel in BRANS *ethnographisch archiv*.

eer de vrome wenschen van eene algemeene bescha- ving en zedelijke verbetering van het menschelijk geslacht vervuld worden, gelijk dezelve zich thans in eene menigte van schriften in *Engeland* en deszelfs koloniën openbaren. Doch men kan thans toch vrolijker uitzigten koesteren, aangezien er nimmer zooveel, en in eenen — in vergelijking met de pogingen der Roomschgezinden *de propa- ganda fide* — veel waardigeren en verdraagzamer geest is geschied, dan tegenwoordig, zoowel door de *Bijbel-* als *Zendeling-genootschappen*.

Het Engelsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap.

Bij de reeds lang in *Engeland* bestaande *verbindtenissen ter bevordering der kennis des Christendoms* in *Grootbrittannië* zoowel *als in geheel Europa* en de meest verwijderde gedeelten des aardbols, heeft zich, gelijk bekend is, sedert het jaar 1804 een nieuw *genootschap* gevoegd, welks hoofdbedoeling schier bij uitsluiting op de verspreiding der Heilige Schrift is gerigt. Dewijl er, behalve vele voor de zaak van den godsdienst ijverende Engelschen, van den geestelijken en wereldlijken stand, ook te *Londen* zich onthoudende *buitenlanders*, onder hen voornamelijk de predikant bij de Duitsche gemeente in de *Savoy* Dr. STEINKOPF, deel in namen, zoo verspreidde zich hetzelve weldra ook op het vaste land, en reeds thans is er genoegzaam gee-

geene provincie van eenige beduidenis, in welke men geene hulpgenootschappen of departementen ontmoet, welke niet met de Britsche in de naauwste vereeniging staan. Het genootschap gaat uit van de overtuiging, dat, uit hoofde ontegensprekelijk de H. Schrift van ouds af een der hoofdmiddelen is geweest, om ware godsdienstige kennis en godsvrucht onder de menschen te verspreiden, men ook door niets de godsdienstigheid onder de Christenen meer kon opwakkeren, dan door *allen* behulpzaam te zijn ter verkrijging van den Bijbel; ja, dat niets, zelfs onder heidensche volken, zoo zeker den weg voor het Christendom zou banen, dan, bijaldien het mogelijk ware, aan elk derzelve de heilige oorkonden in zijne landstaal te verschaffen.

Het middelpunt van dit genootschap, van hetwelk in gansch *Engeland*, *Schotland* en *Ierland*, gelijk als bijna in alle bekende landen der oude en nieuwe wereld soortgelijke genootschappen zijn voortgesproten, is te *Londen* zelve. Er zijn welligt in geen rijk zoovele en menigerlei godsdienstige gezindten, als in *Grootbrittannië*, welke in hare gevoelens en inzigten ten hoogste verschillende, ja ten deele elkander zeer ongenegen zijn. Des te merkwaardiger is het, dat zij ter bevordering van dit oogmerk schier alle overeenstemmen. De Bijbel- even als de Zendeling-genootschappen tellen onder hunne medeleden zoowel bisschoppelijke als presbyterianen, disfenters, methodisten en kwakers; — en zelfs de kleine sekte der *unitarissen*, die in sommige hoofdstellingen ten eenemaal van de kerk afwijkt, hoorde ik desniettemin met achting van die pogingen spreken, schoon zij niet alle daarbij genomene

maatregelen kon goedkeuren. Dit zelfs getuigt ten voordeele van het oogmerk. Want hetgene door zulke verfchillende partijen als heilzaam wordt erkend, en waartegen zelfs de fektegeest niets voldingends weet in te brengen, moet toch ongetwijfeld innerlijke waarde en deugdelijkheid bezitten. Zoodanig eene groote onderneming kon niet zonder menigvuldige *uiterlijke hulpmiddelen*, namelijk *huishoudelijke* en *kunstmatige inrigtingen* blijven, en moest zich weldra tot een groot ligchaam van een gemeenfchappelijk belang vormen. Al fpoedig was men er dus ook op bedacht, om een bijzonder lokaal er voor af te zonderen.

Het tot dat einde gekochte en opgebouwde *huis* in *Esfex-ftreet*, niet verre van de *Blackfriars-brug*, draagt in deszelfs geheele inrigting de fporen der nieuwheid en eener eenvoudige fierlijkheid. In de benedenfte ruimte is de hoofdexpeditie. Daarboven de *bibliotheek*, waar de exemplaren des Bijbels in alle talen en tongvallen zijn neêrgefteld. Daar naast is de groote *vergaderzaal* van de commisfie. Naast en boven dezelve zijn de bureau's, der op bepaalde uren aanwezige fecretarisfen en handlangers, alles door opfchriften aangetoond, zoodat men nimmer kan dwalen, in zijnen man te vinden. In de *zijgebouwen*, werwaarts men over eene kleine ophaalbrug gaat, is het groote door *drie* verdiepingen gaande magazijn en de bewaarplaats van alle de Bijbels en N. Testamenten, welke op kosten of door toedoen van het genootfchap gedrukt en grootendeels ingebonden verzonden worden. Men aanfchouwt met verbazing den onnoemelijken voorraad en de ruimte, die dagelijks geledigd en aangevuld

wordt.

wordt. Niet minder wordt de aandacht geboeid door de heerlijke bewerktuiging, waarmede de balen en kisten, bestemd voor alle landen der aarde, tot eene reis door de halve wereld zorgvuldig gepakt, gewogen, op- en afgehescchen, voorts naar de benedenste poort toegerold worden, om de plaats van derzelver bestemming te bereiken. Wie zou kunnen tellen, hoevele handen dit een en ander in papierfabrijken, drukkerijen, lettergieterijen, hoevele werklieden van allerlei handwerk het dagelijks bezig houdt, en reeds daardoor heilzaam werkt?

Op den 5den Julij werd ik in de wekelijksche vergadering van het genootschap ingeleid. Mij werd, gelijk men zulks aan vreemdelingen pleegt te doen, eene plaats aan de zijde van den voorzitter lord TEIGNMOUTH aangewezen. Deze eerwaardige grijsaard, die vele jaren gouverneur-generaal in *Oostindië* was geweest, stelde te gelijk met mij eenen juist uit *Calcutta* aangekomenen opperregter, den heer HARRISON, die aan het hoofd van het aldaar bestaand Bijbelgenootschap had gestaan, aan de vergadering voor. Deze gaf berigt van den verbazenden voortgang der zaken in *Bengalen*. Vervolgens deelde een der Britsche secretarissen, de heer OWEN, door wien ook eene volledige geschiedenis van het Bijbelgenootschap in verscheidene deelen vervaardigd is, brieven uit *Zwitserland* en *Frankrijk*, hetwelk hij onlangs doorgereisd heeft, juist over dit onderwerp mede. Hierop werd ik zelf plegtig aangesproken, en door den heer Dr. STEINKOPF, *secretaris voor de buitenlandsche zaken* verzocht, om verslag te doen van den voortgang der *Halsche Bijbelinrigting*, welker stichters, CAN-

STEIN en FRANKE, tot de weinigen in ons vaderland behooren, wier namen aldaar in zekere kringen zeer bekend en geëerd zijn. Schoon ik der tale niet ten eenemaal onkundig was, werd ik nogtans door dit aanzoek niet weinig verrast, intusschen wakkerde mijn moed gedurende het gesprek aan door de zoo welwillende deelneming, en zelfs, als ik mij niet goed wist uit te drukken, door de vriendelijke hulp der mij omringenden. Aldus poogde ik hun dan genoegen te geven, zooveel mij mogelijk was. Toen ik melding maakte, dat de *Cansteinsche Bijbeldrukkerij* in de laatste tijden van 6 tot 12 persen vermeerderd is, en dat deze dagelijks ten minste *twaalfduizend* op beide zijden gedrukte vellen leveren, zonder desniettegenstaande alle aanzoeken te kunnen vervullen; dat echter de grootere duurte der prijzen van het papier en van alle benoodigdheden voor de drukpers, ja zelfs de hooge belastingen op het papier het schier onmogelijk maakten, om zonder verlies tegen de oude prijzen te verkoopen, zoo ontbrak het niet aan het: *hoort! hoort!* hetwelk den Engelschman bij al hetgene hem belangrijk voorkomt, steeds op de lippen zweeft. Doch dit boezemde mij den moed in, deels om eene ondersteuning van de hier te lande bestaande inrigting door eene pers van *Engelsch maaksel* te verzoeken, uit hoofde sommige van de onze versleten waren, deels om daarop aan te dringen, om aan onze bibliotheek van alle tot hiertoe gedrukte Bijbels in vreemde talen exemplaren te laten geworden.

Niet zonder aandoening gedenk ik thans nog die plegtige oogenblikken, en inzonderheid die uitmuntende

re-

redevoering, met welke de heer OWEN, een der welſprekendſte redenaars, die ik in *Engeland* gehoord heb, mijne inderdaad niet zonder bedeesdheid geuite wenſchen beantwoordde. „ Met groote deelneming — zeide hij onder anderen — hebben wij vernomen, hoe het werk van bij ons zoo hooggeachte mannen, als CANSTEIN en FRANKE, bij aanhoudendheid werkt en ſlaagt. Een ding — voegde hij er met eene fijne ſpraakwending bij, — een ding zou ik mij ſchier veroorloven te berispen, dat gij *verzocht* hebt, waar gij hebt kunnen *eiſchen*. Het is immers onze *pligt*, om elke met onze plannen ſtrookende onderneming te begunſtigen. Wij zijn ſlechts rentmeesters, en ontvangen de milde gaven, om denzulken bij te ſtaan, die hulp behoeven. Wij zullen geven, wat wij kunnen, en het zal een opregt blijk onzer hoogachting zijn voor een inſtituut, hetwelk reeds lang het voorbeeld van onze eigene werkzaamheid is geweest." Verſcheidene medeleden ſtemden hiermede overeen. Een zeer aanzienlijk boekverkooper de heer BUTTERWORTH, die thans zijn leven inzonderheid aan de bevordering van weldadige plannen toewijdt, deed het voorſtel: „ Dat het overeenkomſtig met de waardigheid van het genootſchap was, om het verzoek nopens eene drukpers van Engelsch maakſel zoo ruimſchoots, als mogelijk, te vervullen. Hij was derhalve van gevoelen, dat wij van een of twee *Stanhopſche perſen* moesten voorzien worden, welke *geheel van ijzer*, onverſlijtelijk en naar eene zeer voordeelige bewerktuiging ingerigt waren." Dit alles werd aangeteekend,

doch

doch de nadere beraadſlaging aan eene bijzondere commisſie opgedragen.

En het genootſchap heeft woord gehouden! Door deszelfs mildheid is de *Canſteinſche* inrigting niet ſlechts reeds in het bezit van twee zoodanige perſen, die ongeveer *f* 2000:— waard zijn, maar men heeft haar, op het berigt van die commisſie, ook een geſchenk van de tot eene volledige bijbeluitgave vereischt wordende *ſtereotype platen* uit de lettergieterij van den heer TAUCHNITZ te *Leipzig* laten toekomen, waardoor een geheel nieuw gietſel is uitgewonnen, hetwelk ook bij *ſtaande* letters ſteeds van tijd tot tijd noodzakelijk blijft.

Dewijl ik meermalen heb beſpeurd, dat vele de *ſtereotypen* van *ſtaande letters* niet weten te onderſcheiden, waartoe zelfs de naam (want στερεος heet in het algemeen vast) aanleiding kan geven, zoo moge bij deze gelegenheid het volgende ter afwending van dwaalbegrippen niet overtollig zijn. Wanneer de *vorm* van een met *beweegbare* letters gezet blad, niet, zoo als doorgaans geſchiedt, terſtond na het afdrukken uiteen genomen wordt, maar alles blijft *ſtaan*, om des noods, als er een druk uitverkocht is, weder tot eene nieuwe uitgave gebruikt te worden, wanneer er gevolgelijk bij een groot werk, als de bijbel, even zoovele *vormen* voor beide zijden (den *ſchoon-* en den *weerdruk*) voorhanden zijn, als het werk bladen behelst, dan zegt men, dat het met *ſtaanblijvende letters* wordt gedrukt; in plaats dat anders over het geheel *dezelfde letters* terſtond weder tot de volgende

vel-

vellen kunnen gebruikt worden. Van dien aard zijn de *ſtaande* vormen, welke de *Canſteinſche bijbelinrigting* reeds ſedert lange jaren tot *drie* uitgaven, en daarenboven het N. T. nog afzonderlijk bezit, en waardoor zij juist in ſtaat geſteld is, om den bijbel tegen zulk een' geringen prijs te kunnen leveren (*). De vernieuwing der ſtomp geworden letters, kost doorgaans aan de inrigting tot eene volledige uitgave ongeveer *f* 10,000: — *Stereotypen* daarentegen, welke eene Franſche uitvinding, en inzonderheid door HERHAN en DIDOT tot eenen hoogen trap van volkomenheid gebragt zijn, onderſcheiden zich daardoor, dat de letters niet *afzonderlijk* gegoten worden, derhalve niet bewegelijk zijn, maar dat eene *ganſche bladzijde* eene *plaat* vormt, waarop de letters, even als op *geldſpeciën* of *ſtempels*, verheven verſchijnen. Men zette eerst met beweegbare letters eene bladzijde af, en ſloot dezelve met een *vormenraam* vast te zamen: drukte dezelve alsdan in eene looden tafel of ook eene andere ſtof af, waarin zij zich dan verdiepten. In deze goot men dan een ander geſmolten mengſel van metaal, hetwelk men het *afklappen* (*clicher*) noemde. Nadat deze afgekoeld en afgeveegd was, vertoonde zij nu de letterteekens verheven. Aangezien de plaat ſlechts ongeveer een achtſte duim hoog is, de letters daarentegen een duim lang zijn, zoo wordt er ongetwijfeld veel aan de ſtof, of volgens de kunstmatige uitdrukking, aan ſpecie beſpaard. Bezwaarlijk nogtans kunnen zij het zoolang uithouden, als beweegbare letters. De on-

(*) Men zie de bijlage tot deze plaats.

ondervinding zal ons daaromtrent het verdere leeren.

Doch om weder te keeren tot de werkzaamheid van het groote *Britsche buitenlandsche* Bijbelgenootschap, onbetwistbaar is het instituut een der grootste, tot godsdienstige oogmerken, welke immer bestaan hebben, welks jaarlijksche uitgaven reeds nabij aan *een millioen* guldens beloopen, zonder datgene te rekenen, wat middellijk door de hulpgenootschappen in alle werelddeelen geschiedt.

Men heeft wel gevraagd, of een gedeelte dezer groote som niet nog doelmatiger ter bekostiging van verstandige leeraars en schriftverklaarders zou kunnen aangewend worden, welke met den inhoud der H. Schrift als verstandige rentmeesters wisten om te gaan, dewijl men toch bezwaarlijk zou kunnen tegenspreken, dat voor een onnoemelijk getal van menschen zonder beschaving, ja zelfs zonder werktuigelijke vaardigheid in het lezen, de Bijbel een gesloten boek moet blijven? Ook was er steeds in alle tijdvakken van ontluikende beschaving, meer uitgerigt door het *levendige* woord, dan door *schriftelijk* onderwijs.

In dezen smaak is er zelfs een merkwaardig opstel geschreven, hetwelk twee zeer geachte zendelingen in *Bombay*, GORDON HALL en SAMUEL NEWELL tot schrijvers heeft, en waarin zij voorslagen doen, om de *zeshonderd millioenen* menschen, die nog het licht ontberen, langzamerhand tot betere inzigten te brengen (*). Zij verklaren zich name-

lijk

(*) Ik vond een uittreksel daaruit in de *Missionary Register*, *Jan.* 1820. De titel des tractaats is: *The conver-*

si-

lijk daarin nopens de noodzakelijkheid, om het *mondelijk onderrigt* te vereenigen met de voorlichting door het geschreven woord. De volgende plaats zal hun denkbeeld duidelijk maken, en ook dengenen tot leering strekken, die meenen alles gedaan te hebben, zoodra er slechts eene menigte van Bijbels uitgedeeld is.

„ Dat het evangelie — zeggen zij — door *onderwijs* (*instruction*) verspreid moet worden, wordt algemeen toegestemd. Doch de gevoelens loopen uiteen nopens den aard van dit onderwijs; moet het — kan men vragen — bewerkt worden door de *opvoeding der kinderen* in de gronden des Christendoms — of door de *uitdeeling der H. Schriften* — of door de *prediking des woords?* Alle deze leerwijzen zijn ongetwijfeld gepaste middelen, om het evangelie te bevorderen. Doch elk derzelve zal slechts dan eerst van eene uitmuntende werking zijn, wanneer zij te zamen in verband aangewend en in eene juiste evenredigheid tegen elkander gesteld worden. Ieder opmerkzame lezer van het Goddelijk Woord zal zich nogtans weldra overtuigen, dat het grootste gewigt aan het *prediken* of de mondelijke voordragt toegeschreven wordt. Toen onze Heer beval, dat zijn rijk zich over de gansche aarde zoude uitbreiden, verklaarde Hij als het middel daartoe: „ *Predikt het evangelie aan alle creaturen* (onder alle volken") en de heilige PAULUS zegt ons, dat, toen de wereld in hare wijs-

sion of the world, or the claims of six Hundred Millions of Heathen, and the Ability and Duty of the Churches respecting them.

wijsheid God niet erkende, het Gode behaagde, door eene voor dwaasheid gehoudene *prediking*, diegenen zalig te maken, die geloofden. Daaruit blijkt duidelijk, dat God zelf de *prediking des evangelies* voor het grootste en belangrijkste hulpmiddel ter onderwijzing der volken heeft verklaard."

„ Nu — varen zij voort — is het zelfs in christelijke landen merkbaar, dat de uitdeeling des Bijbels zich tot de zoodanigen moet bepalen, die in staat zijn, om denzelven te *lezen* (*). Evenwel zoude het eene onverstandige verkwisting van den schat der kerke zijn, om alleenlijk naar deze grondstelling in heidensche of mahomedaansche landen te werk te gaan. Hier zijn vooral leeraars en predikanten van noode, om *eerst* de oplettendheid der onwetende en zorgelooze Heidenen op het Goddelijk Woord te leiden; *ten andere* om hen op de gedeelten des Bijbels opmerkzaam te maken, welke het meeste geschikt zijn voor hunne vatbaarheid en de mate van hun verstand; *ten derde* om datgene te *verklaren*, waarvan de zin niet terstond duidelijk

(*) Zou dit in christelijke landen wel zoo ten eenemaal een noodzakelijk vereischte zijn, om een' Bijbel te bezitten. Zou niet veeleer het geschenk des Bijbels bij velen den leeslust opwekken, en ouders althans aansporen om hunne kinderen in het lezen te laten onderwijzen? Al gaf men denzelven ook aan meer bejaarde kinderlooze of ongehuwde lieden, dan nog komt het mij voor, dat het gezigt des Bijbels bij vele landlieden de begeerte zal uitlokken, om hunne naburen te verzoeken, er hun van tijd tot tijd uit voor te lezen.

VERTALER.

lijk is; eindelijk de leeringen der H. Schrift door gronde en ernstige toespraak te schragen en nader op het gemoed te drukken. Zonder *christelijke leeraars* zou eene *loutere uitdeeling* des Bijbels onder Heidenen en Mahomedanen even zoo goed zijn als denzelven weg te werpen. Enkele voorbeelden, dat de lezing haar oogmerk bereikt heeft, kunnen er wel zijn. Doch er bestaat geen voorbeeld, dat een volk door den Bijbel alleen, *zonder leeraar*, het evangelie aangenomen hebbe.

Men verspreide derhalve de Heilige Schrift zooveel mogelijk is; doch men zende tevens met dezelve *verkondigers des evangelies*. Elk brenge duizend Bijbels mede; maar nimmer deele men dezelve uit dan onder geleide van eenen *verklaarder*. Het was de dwaling der Roomsche kerk, *leeraars zonder Bijbel* — dat het nimmer de dwaling der *Protestanten* moge worden, om *Bijbels zonder leeraar* te zenden."

Zoo verre de heeren HALL en NEWELL!

Ongetwijfeld zullen alle verstandige voorstanders van *Bijbelgenootschappen* hieromtrent met hen overeenstemmen. Men zal denzelven ook wel zooveel doorzigt toekennen, dat zij bij alle, aan wien zij de H. Schrift in handen geven, de bekwaamheid van te kunnen *lezen* vooronderstellen, die, wel is waar, wanneer zij zich zoude uitstrekken tot het *verstaan* van het gelezene, veel volmaakter moet wezen, dan wij dezelve helaas! zelfs bij een groot gedeelte van ons christelijk volk, bespeuren. Waar zendelingen zijn, daar rigt men ook scholen op; in *Indië* ook zonder juist het oogmerk te hebben, om de jeugd tot *proselyten*, veeleer aanvankelijk

 slechts,

flechts, om haar eerst vatbaar voor onderrigt, en tot befchaving in het algemeen genegen te maken.

Het *Britfche Bijbelgenootfchap* gaat ondertusfchen van het grondbeginfel uit, dat men, om een groot oogmerk te bereiken, zijne werkzaamheid niet moet verfnipperen. Voor de *prediking des woords* of het *leeren* zorgen de *Zendelinggenootfchappen*. Maar het eerstgemelde heeft het zich ter take gefteld, om alles aan te wenden, dat het voornaamfte leermiddel, de H. Schrift, nergens ontbreke. Juist daarom wil het ook den Bijbel, zonder er iets *bij* of *af* te doen, zonder aanmerkingen en ophelderingen verfpreiden, opdat niets de uitgaven aan de verdenking zou blootftellen van willekeurige veranderingen, niets de eenvoudigheid van het doelwit zou ftoren, en elk des te vrijer zou blijven in zijne gevoelens, begrippen en het gebruik van dit heilig boek (*). Het beroept zich daarenboven op zoovele hun van alle oorden en einden der aarde toegekomen berigten, met welke bereidvaardigheid, juist van wege deze vermijding van alle foort van fektegeest, het gefchenk aangenomen zij, en hoe het

(*) Men zou kunnen vragen, waarom men in verfchillende Engelfche Bijbeluitgaven, de boven de hoofdftukken ftaande inhouds-opgaven gelaten hebbe, dewijl deze toch zeer dikwijls der verklaring vooruitloopen? Waarom men zulks ook in onderfcheidene Duitfche uitgaven doet? Waarom men hier en daar van LUTHER's uitgave afweek en b. v. plaatfen als I JOAN. V: 8 opnam, die hij zelf tot aan zijnen dood nimmer aangenomen heeft, omdat hij ze te regt voor onecht hield? Billijkerwijze moest men toch *geheel confequent* zijn.

het zich door de heilzaamste uitwerksels onmiskenbaar handhaafde.

Het is moeijelijk, om een kort verslag te geven, wat er reeds door de vereenigde pogingen van zoovele duizende leden van dit genootschap in en buiten *Engeland* tot stand gebragt zij. Men moet de jaarlijksche berigten (*), welke daarover verschijnen, en, benevens een *beknopt overzigt*, te gelijk de omslagtige narigten uit alle oorden der wereld behelzen, zelf gelezen hebben, om zich een denkbeeld daarvan te kunnen vormen (†). Het hoofd-ge-

(*) Naauwkeuriger en beknopter zal men echter een overzigt van alles verkrijgen, als men het *Magazin für die neueste Geschichte der Protestantische Missions- und Bibelgesellschaften*; — *im verlage des Missions-Institutes zu Basel*, *in Jahrgänge* 1816—1821 naleest. Verder bestaat er ook een *Magazin Evangelique*, *Geneve chez Mr.* EMILE GUERS *fils*. *Maison Dupon aux Barrieres* 1819—1821, waarmede de heer LEDEBOER te *Rotterdam*, een ijverig en verlicht voorstander, mij onlangs bekend gemaakt heeft.

VERTALER.

(†) Dezelve komen jaarlijks uit onder den titel: *Reports of the British and foreign Bible-society*, en behelzen deels de namen der voorstanders en hoofdleden, deels het in de algemeene vergadering, die telkens in het begin van Mei wordt gehouden, voorgelezen jaarlijksch verslag, deels de van alle oorden des aardbols ingekomene brieven. Het laatste berigt is het 15de en strekt zich uit tot het jaar 1818 (300 bl. gr. 8°. zeer digt in een gedrukt). — Een doelmatiger tot 1815 loopend uittreksel, is het te *Hamburg* in het licht verschenen geschrift: *Die thätigkeit der Brittisch-ausländischer Bibelgesellschaft*, waarin de beste bronnen zijn gebezigd. Buitendien heeft schier elk Bij-

bel-

genootschap heeft alleen in het Britsche rijk bij de 500 hulpgenootschappen. Het zinnelijkste denkbeeld van de grootte van deszelfs werkzaamheden verkrijgt men echter, wanneer men, b. v. weet, dat reeds in de eerste tien jaren (van 1804—1814) door vrijwillige bijdragen dezelve in staat werden gesteld, om 299,287 p. st, of ruim *drie millioenen* guldens aan hunne oogmerken te besteden; en dat alleen in het jaar 1818 de door de inkomsten volkomen bestrekene uitgaven omtrent *een millioen* guldens beliepen; dat deze sommen nogtans slechts datgene in zich bevatten, wat *middellijk* of *onmiddellijk* in derzelver kas vloeide; maar niet, hetgeen op het voetspoor van *Engeland* in andere landen werd verrigt. Reeds over de honderd uitgaven der H. Schrift en des N. Testaments in de aller uiteenloopendste Europeaansche, Aziatische, Afrikaansche en Amerikaansche talen en tongvallen, zijn er in *Engeland*, *Duitschland*, *Rusland* en *Oostindië* vervaardigd, en millioenen enkele exemplaren der H. Schrift verspreid geworden.

De heer CAREY heeft zich ten opzigte van deze verspreiding in *Indië*, te gelijk echter ten opzigte van eene juistere beoefening van alle tot dus verre, deels geheel onbekende takken Sanscritsche taal, vooral eenen onsterfelijken roem verworven (*), en

belgenootschap van aanbelang afzonderlijke jaarlijksche berigten laten drukken, onder welke inzonderheid het Peterburgsche van het jaar 1819 en het eerste *Rapport annuel de la société biblique Protestante de Paris* 1819 ten uiterste belangrijk zijn.

(*) Zeer lezenswaardig is het berigt, hetwelk deze hoogst

en voor de beoefening der taal, zoowel als voor een tot hiertoe ons ten eenemaal onbekende letterkunde een veld heeft geopend, waarvan men ook in *Duitschland* nog fteeds ruimere vruchten ter inoogsting kan verwachten (*). Zoo wordt het ook hier weder geftaafd, dat de Bijbel, benevens deszelfs godsdienftige uitwerking, zelfs in zulk een groot land als *Indië*, werwaarts de Europeaanfche verlichting nog weinig was doorgedrongen, weder een der middelen wordt, om befchaving en wetenfchappen te bevorderen, gelijk zij het in zoovele andere landen in alle tijdvakken is geworden.

Een van onze eerfte en onpartijdigfte Duitfche fchrijvers, dien wel niemand zal verdacht houden van te groote *godgeleerde* vooringenomenheid met deze foort van gefchriften, heeft in een werk, waar men zulks het minst zou verwachten, een zeer belangrijk woord hierover gefproken.

„De groote vereering — zegt GÖTHE in zijne *Farbenlehre* (*Th.* II. *f.* 138) welke den Bijbel door vele volken en geflachten der aarde ten deele valt, heeft hij aan zijne innerlijke waarde te danken. Hij is niet flechts een *volksboek*, maar het *boek*

hoogst verdienftelijke zendeling in het jaar 1816, te zamen met J. MARSHAM en W. WARD nopens de overzettingen der H. Schrift te *Serampore* bekend gemaakt heeft. Het ftaat in de *Periodical Accounts of the Baptist Misfionary Society fupplement* bij No. XXXI, waaruit het in de *Analekte der Sprachkunde von herrn Dr.* VATER, 1 *Heft* 1820 vertaald is.

(*) Men zie het verdere in A. W. V. SCHLEGELS *Indifcher bibliothek. Bonn.* 1820.

boek der volken, aangezien hij de lotgevallen van *een* volk tot een zinnebeeld voor alle overigen voorstelt, deszelfs geschiedenis aanknoopt aan de wording des heelals, en door eene reeks van trappen van geestelijke en tijdelijke ontwikkeling, tot in de meest verwijderde gewesten der eindelooze eeuwigheid opklimt."

„Wie het menschelijk hart, den voortgang der beschaving van elk afzonderlijk kent, zal niet ontveinzen, dat men een voortreffelijk mensch krachtdadig kan vormen, zonder daarbij een ander boek te gebruiken, dan misschien TSCHUDIS *Zwitsersche* of AVENTINS *Beijersche kronijk*. Hoeveel meer moet derhalve de Bijbel tot dat oogmerk voldoende zijn, dewijl hij het monsterboek tot het eerstgenoemde is geweest, en het volk, als welks kronijk hij zich vertoont, op de gebeurtenissen der wereld zulk eenen grooten invloed gehad heeft en nog werkelijk heeft. Daarbij springt het elk in de oogen, hoe in beide afdeelingen van dit belangrijk werk, de geschiedkundige voordragt derwijze met de leeringen op de innigste wijze te zamen verbonden is, dat de eene de andere schraagt en voltooit, zoo als zulks in geen ander boek plaats vindt."

„Bij de zelfstandigheid, van wonderbare oorspronkelijkheid, algemeenheid, volledigheid en uitgestrektheid des inhouds, bragt hij geenen maatstaf mede, waarnaar hij berekend kon worden. Deze maatstaf zou van buiten gezocht en aangelegd moeten worden, en het gansche koor van diegenen, die ten dien einde vergaderden, Joden en Christenen, Heidenen en Heiligen, Kerkvaders en Ketters, Conciliën en Pausen, Hervormers en Tegenstanders, gezamenlijk,

lijk, terwijl zij uitleggen en verklaren, zamenknoopen of aanvallen, teregtbrengen of toepasfen wilden, deden zulks — even als de beide groote mannen der oudheid, die als vertegenwoordigers met eigenfchappen uitgerust waren, welke zich niet ligt heerlijker in éénen perfoon vereenigen, PLATO en ARISTOTELES namelijk — zelden levendiger gevoelende dan de eerfte of wetenfchappelijker denkende en onderzoekende, dan de laatstgemelde."

Bijaldien de eerbied, welken deze fchrijver jegens de H. Schrift uitdrukt, fteunt op den rijkdom en het veel omvattende van haren inhoud, dan is het niet minder waar en reeds gedacht en gezegd, hetgeen THOMAS ABBT in zijn te vroeg vergeten werk van hare *verdienften*, eene halve eeuw vroeger van hare *kracht* en *uitwerking* beweerde.

„ De verdienfte — zeide hij — van de fchrijvers der gewijde boeken is niet te berekenen. Uit den Bijbel vloeit troost voor de bekommerden en lafenis voor de afgematten. Zij ftelt eene regtvaardige vergelding voor allen vleesch, om den verdrukten op te beuren en den hoovaardigen te vernederen. Dewijl zij ten grondflag legt, dat er geene aanneming des perfoons bij God is, ook niet het onderfcheid van geestvermogens, zoo verkrijgt de arme moed en de eenvoudige kracht. Als de nederigfte onder het volk zijnen Bijbel voor zich heeft, het woord van zijnen God, dan is het hem, als of reeds de laatfte oordeelsdag ware verfchenen. Zijn vorst en zijn beambte ftaan met hem even vernederd voor den troon van hem, die verheven is boven allen vleesch, die zich over de weduwen ontfermt en de weezen in genade gadeflaat, die konin-

gen verdrijft van voor zijn aangezigt, en de geweldigen van den wortel ſcheurt, en hen verſtrooit als verwelkte rozenbladen."

Ik zal in de afdeeling over het *Zendelingswerk* nog eens op de Bijbelgenootſchappen terugkomen. Hier zij het genoeg alleen nog aan te merken, dat hunne buitengewone pogingen niet door alle leden der bisſchoppelijke kerk goedgekeurd worden, aangezien deze ten vurigſte wenſchen, dat het ſymboliſche algemeen gebedeboek (*common prayer-book*) ten minſte in dezelfde evenredigheid in aller handen mogt komen. Een zeer aanzienlijk geestelijke van deze kerk, de tegenwoordige bisſchop van *Peterborough* Dr. MARSH, voelde zich zelfs gedrongen, om er tegen te prediken en te ſchrijven. Dit heeft de leus gegeven tot verſchillende twistſchriften, maar den voortgang zoo weinig geſtremd, dat niet ſlechts de belangſtelling in de zaak onder allerlei ſtanden is toegenomen, maar dat men zelfs de namen van vele bisſchoppen onder de directeuren en hoofdbevorderaars van de verſpreiding des Bijbels vindt. Na de ſterke betuigingen, die ik zelf van den bisſchop MARSH daarover hoorde, zal *deze* bezwaarlijk ooit voor deze zaak gewonnen kunnen worden.

Ook in *Duitschland* hebben vele ſtemmen zich daartegen gemeld, en men zou zeer onbillijk wezen, als men in dezelve ſlechts eene vijandige gezindheid wilde opmerken en daarentegen voorbijzien,

zien, dat zelfs de hoogachting omtrent het heilige, hetwelk men volgens de eigene uitspraak van CHRISTUS niet gemeen maken en ontheiligen mag (*Matth.* VII: 12), ten minste even zooveel deel daaraan konde hebben. Maar juist dat is het gebrek, waarvoor zich diegenen, die voor een denkbeeld ingenomen en van hun edel oogmerk overtuigd zijn, zoo zelden genoegzaam in acht nemen. De geringste twijfeling, de zachtmoedigste tegenwerping, komt hun voor als eene stremming en tegenwerking, en zij vergeten daarbij zoo ligtelijk, dat juist de geestdrift den mensch gemakkelijk verleidt, om zelfs het goede, dat hij wil en doet, niet altijd op de beste en voorzigtigste wijze te doen.

Is het niet eene dezer dwalingen, als men aan de over het geheel voorzeker bij uitstek *goede* ja *misschien onovertrefbare* overzetting van onzen LUTHER, eenen zoodanigen blinden eerbied toewijdt, dat men daarin zelfs niet een enkel woord wil veranderd hebben, en die ongetwijfeld niemand meer, dan hem zelven, zou mishagen. Men heeft immers geene zwarigheid gemaakt, om van dezelve op eenen toon te spreken, als of dezelve uit eene onmiddellijke goddelijke ingeving ware ontsproten. Even als of men had vergeten, dat de groote en bijkans altoos zich vrij bewegende geest des mans onophoudelijk voortging, en bijaldien hem zoovele hulpmiddelen van onzen tijd ten dienst gestaan hadden, zich steeds meer gezuiverd en uitgebreid zou hebben? Of weet men dan niet, dat er volstrekt geen tekst van den Hoogduitschen Bijbel bestaat, van welken men regtstreeks kan beweren, dat hij de *eenig echte Luthersche* zij? Het oordeel van eenen

algemeen erkenden zeer onpartijdigen geleerde, zal in de bijlage tot deze plaats dit nog duidelijker ophelderen.

Waarlijk men kan zeer veel belang ſtellen in de zaak der Bijbelgenootſchappen, en evenwel vurig wenſchen, dat de Bijbel ten deele door bijgevoegde verklaring, ten deele door verſtandige verbetering en zuivering der kerkelijke vertaling, ſteeds verſtaanbaarder gemaakt moge worden voor het volk.

*

II.

B IJ L A G E N.

GEMENGDE OPSTELLEN,

BIJVOEGSELS EN OPHELDERINGEN.

I.

Over de aesthetische opvoeding op de geleerde scholen voor vijftig jaren.

Aanhangsel bij bl. 5. In de verzameling enz.

Bij zoovele andere weldaden, welke de schrijver der voorafgaande en volgende waarnemingen, aan de school, op welke hij zijne opvoeding heeft ontvangen, aan het *koninklijk Pedagogium* te *Halle*, te danken heeft, mag ook de vroegtijdige kennismaking gerangschikt worden met de vaderlandsche en zelfs buitenlandsche, inzonderheid Britsche schoone letteren, welke voor hem bestendig van aanbelang blijven. Dezelve behoorden, alhoewel in verschillende vormen, welke de tijd verandert, steeds tot de hoofdoogmerken van dit gesticht. Schoon *de opvoeding tot deugd en godzaligheid*, altijd het hoogste en laatste doel van alle vorming der jeugd, gelijk zij zulks billijkerwijze overal moest wezen, dit ook was en bleef bij den stichter, AUGUST HERM. FRANKE, dezelfde, die het alom bekende Weeshuis bouwde, en de algemeene inrig-

ting,

ting, welke thans zijnen naam draagt, ſtichtte, had hij toch zelf, reeds op het *Gymnaſium* te *Gotha*, dat hij, eerst 14 jaren oud zijnde, als *ſelectarius* (*eximiae ſpei juvenis* zoo als in het *Album* ſtaat) verliet; daarbij ook in huisſelijke vlijt, beſtendig oude en nieuwe taalkunde vereenigd; en de beſchaafde opvoeding voor den maatſtaf van dien tijd, werd in de geleerde ſcholen, die hij opgrigtte, van hem beſchouwd als de grondſlag, ja zelfs reeds in het jaar 1707 een *ſeminarium literaturae elegantioris* aangelegd, waaruit men doorgaans de onderwijzers aan het *Pedagogium* plagt te verkiezen. Bij de voornaamſte oefeningen der *Pedagogisten*, had hij, inzonderheid onder den bijkans 50 jaar waargenomenen post als leermeester en inſpecteur van HIERONYMUS FREIJER, oefeningen in de ſchriftelijke en mondelijke welſprekendheid gehoord. Men had zich namelijk bevlijtigd, hetwelk thans veel te veel op de ſcholen wordt verzuimd, het talent der vrije redenering na eene korte voorbereiding, dikwijls zelfs als *onvoorbereide redeneerkunde*, juist zoo als CICERO (*de Orat. L.* I. 33) ze wil gehouden hebben, zeer vlijtig te oefenen. Verſcheidene Zwitſers hebben mij in latere jaren verzekerd, dat men de zonen uit de familiën SALIS, PERINI, JEKLIN VAN HOHENREALTA en andere, voornamelijk op deze inrigting heeft gezonden, om hen door de aldaar verworvene kundigheden bekwaam te maken, ten einde in het vervolg bij de *raadsvergaderingen* als welſprekende redenaars voor het vaderland te kunnen optreden.

De tijd, welken ik zelf op het *Pedagogium* doorbragt, grensde vrij na aan het belangrijk tijdvak, in hetwelk ſedert 1740—60 de Duitſche letterkunde door onvergetelijke dichters en proza-ſchrijvers, als KLOPSTOCK, GELLERT, CRAMER, LESSING, eertijds reeds door HALLER en verſcheidene Zwitſers, tot eenen trap was opgeklommen, waarvan al het tegentwisten van GOTTSCHED en de hem aanklevende partij, haar niet weder konde doen tuimelen.

Met

Met KLOPSTOCK was MILTON, ook YOUNG eenigzins vermaagschapt en EBERT, die deze voortbrengsels door eene betere overzetting, dan men toen nog gewoon was, op Duitschen bodem verplantte, behoorde zelf tot de vereeniging der herstellers van eenen beteren smaak. — Ook juist te *Halle*, werd de belangstelling in deze nieuwe verschijnsels op het gebied der poëzij en van het schoone proza weldra algemeen. ALEXANDER BAUMGARTEN, die naderhand te *Frankfort* aan de *Oder* onderwees, had het eerst eene wetenschappelijke theorie der fraaije kunsten ontworpen, en dezelve door den naam der *Aesthetica* van andere deelen der wijsgeerte afgezonderd (*). Zijn ijverige leerling G. F. MEIJER nogtans, die bij de 30 jaren met schier algemeene goedkeuring de wijsgeerte en met name de *Aesthetica* onderwees, heeft immers zelfs in een — wel is waar tegenwoordig naauwelijks nog leesbaar, — geschrift, het publiek opmerkzaam gemaakt op de schoonheden der drie eerste gezangen van den *Messias*, welke eerst in de *Bremer Bijdragen* zoo zonder eenigen ophef verschenen, en zich ook met eenige der bekwaamste *geesten* en *dichters*, als GLEIM, KLEIST, LANGE, ter bevordering van eenen goeden smaak vereenigd. Zelfs de grootendeels van hem uitgekomene eerste *Duitsche Weekbladen*, waren ten minste welmeenende pogingen, om de Britten ook in dit vak, b. v. den *Spectator* van ADDISSON, na te bootsen.

De

(*) Hoe vreemd deze naam aanvankelijk vóór geleerden zelven moest klinken, ziet men onder anderen uit de eerste gronden der fraaije wetenschappen van MEIJER, waarin hij den naam van αἴθω, ik proef, (derhalve wetenschap van den smaak) afleidde, en dus ten deele een Grieksch woord uitvond, dat in het geheel niet bestaat, ten deele den etymologischen oorsprong des woords (αἰσθάνομαι ik voele) volstrekt niet vermoedde. KÖNIG schreef hem dit in zijn leerboek geloovig na.

De *Aesthetifche* ftemming had ook invloed op onze *leeraars over de opvoeding*, gelijk mij onderfcheidene mijner thans nog levende tijdgenooten en medefcholieren kunnen bevestigen, onder welke ik hier flechts de namen van GÖCKING (*), VAN DER BECK (†), VON WILDUNGEN (§), THON (**), VON WITZLEBEN (††), VON LAUR (§§), niet zonder vrolijke herinnering der vervlogene, nimmer wederkeerende jaren, zal noemen.

Hetgeen thans bijna op alle goede *gymnafiën* en opvoedings-inrigtingen wordt gevonden — eene *Hoogduitfche* boekverzameling ten gebruike der fcholieren — was toen nog iets zeldzaams. Wij konden, zoodra wij de hoogere klasfen bereikt hadden, wekelijks een boek daaruit voor ons verkiezen, en werden zoo, te gader met de oude klasfieke fchrijvers, reeds vroeg met de letterkunde bekend.

Misfchien heeft zulks aanleiding gegeven, dat men vaak aan dit inftituut heeft verweten, dat het te weinig prijs ftelde op oudheidkundige befchaving. Dit was ongetwijfeld nimmer het geval. De oude talen werden ons fteeds als de grondflag van alle degelijke befchaving aangeprezen, en de *exemplaria Graeca et Romana* voorgefteld als de beste modellen voor eenen zuiveren fmaak. Doch het is niet te ontkennen, dat er tijdvakken waren, dat

(*) De beroemde dichter kon. Pr. opperfinancieraad te *Berlijn*.

(†) Hert. Goth. geheimraad en minister.

(§) Keurhesfifche opperhoutvester te *Marburg*, de wakkere poëtifche jager.

(**) Twee van dezen beroemden naam, 1°. de gefchiedfchrijver der *Wartburg*, opperconfiftorialraad te *Eifenach*, en 2°. de Hert. Weimarfche kanfelier aldaar.

(††) Keurhesfifche ftaatsminister te *Kasfel*.

(§§) Koninkl. Pr. regeringslid, vroeger ook een gelukkig dichter.

dat het aan bevoegde onderwijzers mangelde, en zelfs aan de zoodanige, die het nog waren, gelijk als de uitgever van *Horatius* JANI en verscheidene anderen, te weinig ernst in het onderwijs gebragt hebben, inzonderheid echter de beoefening der Grieken te veel moest achterstaan voor de beoefening der Romeinen. Dit laatste was zelfs het geval op de Latijnsche school van het weeshuis, welke voor het overige reeds uit dien hoofde altijd meer in den naam van *soliditeit* stond, aangezien zij meer kweekelingen vormde, voor welke het studeren behoorde tot hun beroep en hunne behoefte, terwijl op het *Pedagogium* meer zonen van adelijken en van aanzienlijke huizen werden opgevoed, waarvan men meende, dat zij slechts uit liefhebberij zich met de wetenschappen onledig hielden. Zelfs op de beroemde *Saksische vorstelijke school* bekleedde het Latijn langen tijd den eersten rang. Nog voor 30—40 jaren las men in de klassen niets dan GESSNERS *Chrestomathie*, soms eene redevoering van DEMOSTHENES, en aan het Grieksch werden veel minder uren besteed, dan aan het Latijn. Zulks hebben mij verschillende kweekelingen van deze inrigting verzekerd. Daarentegen was eertijds alle *Duitsche lektuur* streng verboden, en ik zag zelfs nog in den jare 1788 den voormaligen rector te *Grimma*, terwijl hij mij de inrigting liet zien, in toorn opstuiven, toen hij in eene der cellen eenen scholier vond, die juist bezig was met een deel van het *Hoogduitsch museum* te lezen.

Het is overigens een bewijs te meer, langs welke verschillende wegen hetzelfde doel kan bereikt worden, dat onderscheidene der eerste lichten in de Duitsche letterkunde ook op zoodanige scholen zijn opgevoed, waar al het Duitsche verboden kost was, — dat onze groote heldendichter, gelijk bekend is, het eerste plan tot den *Messias* in de school heeft ontworpen — en hoe dwaas het is, slechts ééne wijze van opvoeding voor de eenige heilzame te houden.

II.

Bl. 39.

„ *Vele onberoemde gewelſſels zouden ten minſte enkele gelijkſoortige voorbeelden kunnen opleveren.*"

Nog een voorbeeld komt mij zoo even, op eene naar *Frankenland* gedane reis, bij mijn verblijf te *Wertheim* voor, dat mij door aldaar ondervonden vriendſchap van een edel vorſtelijk paar en de goedheid van oude geliefde bekenden onvergetelijk zal blijven. In de *kerk* is een zijgewelf, waarin insgelijks verſcheidene onvergane lijken van grafelijke perſonen in houten kisten liggen. Het beste is dat van eene in het jaar 1634 ongehuwd geſtorvene gravin KATHARINA VON LÖWENSTEIN-WERTHEIM bewaard. Alle leden des ligchaams hangen nog vast te zamen. De trekken des gelaats zijn minder kenbaar dan bij de mumie van AURORA VON KÖNIGSMARK, maar niet geheel uitgewischt. Hetzelfde is het geval met een ander vrouwelijk lijk, bij hetwelk de tijd zelf verſchillende groote en kleine kleedingſtukken heeft geſpaard. De meeste uitdrukking van gelaat heeft nog het hoofd van den — zelfs in de Duitſche geſchiedenis niet onbekenden — graaf LODEWIJK VON LÖWENSTEIN-WERTHEIM, die reeds in 1611 in zijn een en tachtigſte jaar ſtierf. Het draagt blijken van grijzen ouderdom en ridderadel. Vergel. de *topographisch-ſtatiſtiſchen Nachrichten von der ſtadt Wertheim* VON J. J. NEIDHART, *rector des Lyceums.*" Belangrijker dan deze *doode* merkwaardigheden was voor mij de ſchrijver van dat kleine geſchrift, als eene *levende* merkwaardigheid van eenen onvermoeid werkzamen ſchoolonderwijzer, die zeer nabij zijn jubelfeest, niet kan nalaten, door onderrigt en voorbeeld nuttig te zijn voor eene bloeijende ſchooljeugd, en zich, hetgene zeer zelden het geval is, even zoo beſchei-

fcheiden als liefderijk aan de wakkere jongelingen, welke ten deele ons Halfche *Pedagogium* van tijd tot tijd in den waardigen directeur FÖHLISCH en meer anderen aan het *Gymnafium* heeft geleverd, verbindt, en zich verheugt over hare frisfche krachten. Mogt hem in het volgend jaar de aangename dag, waarop de ftad de verdienfte van den grijsaard zal vieren, door niets geftoord worden. Mogt trouwens ook elk der onderwijzers, die hem waardiglijk en billijk evenaren in dit feest de beeldtenis van zijn aanftaande even zoo vereerend jubelfeest aanfchouwen! (Gefchreven te *Wertheim* 30 September 1820.)

Bijlage van den Vertaler op bl. 78.

„ *Zijn waardige zoon, die gedurende twee jaren mijn huisgenoot*," enz.

Deze jongeling, zoon van den zeer kundigen DE RAADT, heeft een opvoedings-gefticht te *Voorfchoten* bij *Leyden* opgerigt, van welken *Iets aan ouders en voogden* bij de opening van hetzelve in het licht is verfchenen door gemelden P. DE RAADT. Van welke inrigting het overbodig zijn zoude hier nader verflag te doen, aangezien zulks uitvoerig is gefchied in den *Konst- en Letterbode* No. 12 1821. Overigens is de getuigenis van den Hoogleeraar NIEMEIJER zoo loffelijk, dat men geenen twijfel kan koesteren, wegens de bekwaamheid en uitftekende vorderingen van dezen onderwijzer, terwijl het te hopen is, dat deze moeijelijke en belangrijke onderneming met eenen goeden uitflag moge bekroond worden.

III.

Bl. 112.

„ *De Londensche verlichting der straten*, enz."

Men verstaat — hetwelk misschien niet ten onpas is voor enkele lezers hier aan te merken — onder *gasverlichting*, de in de laatste tijden ingevoerde wijze, om gebouwen en gansche straten door middel van uit steenkolen ontwikkeld *brandbaar gas* te verlichten, hetwelk eertijds slechts door andere stof, als *olie*, *talk*, enz. scheen te kunnen bereikt worden, uit hoofde men in de kennis der menigvuldige eigenschappen der lucht nog zoo verre ten achteren was, en langen tijd meende, dat alle lucht van eenerlei soort en natuur ware.

Onze nijvere landsman, de heer ACKERMAN, wiens doorzigt en vlijt reeds zooveel tot stand gebragt en hem van eenen in *Engeland* gekomenen zadelmakers-gezel, tot eenen der eerste kunsthandelaars van *Londen* heeft gevormd, ging met zijn voorbeeld voor.

Nadat hij in den jare 1812 de gasverlichting in zijn groot etablissement had aangewend, volgde men hem in het kleine en in het groote na, en nog erkent men zijne verdiensten als voorganger.

Men zag, hoe voordeelig hij zijne gezamenlijke inrigtingen, zijnen boekhandel, magazijn van waren, drukkerij en werkplaatsen, mitsgaders zijn woonhuis, van de keuken af tot het woonvertrek toe, en zelfs het laatste zonder eenig ander licht, met steenkolen-gas verlichtte. Uit den volgenden brief aan den heer ACCUM, zal men de uitkomsten zijner ondervinding in het kort kunnen overzien.

„ In antwoord op uwe vraag, betrekkelijk de gasverlichting in mijn huis, neem ik deze gelegenheid waar, om u het volgende mede te deelen. Ik vul twee retorten

met

met 240 ℔ half Cannel- en half Newcastle-kolen, waaruit ik 1000 kubiekvoet gas trek. Om deze hoeveelheid gas te ontwikkelen, gebruik ik, als de retorten nog koud zijn, 100 tot 110 ℔ gemeene kolen; maar zijn dezelve reeds in gloeijende hitte, dan gaan er ſlechts ongeveer 25 voor elke retort op. De op deze wijze verkregene hoeveelheid gas vergoedt mij 40 Argandſche lampen van de grootſte ſoort, voor vier uren der lange winteravonden; voorts 8 Argandſche lampen en 22 eenvoudige drievlammige lampen voor drie avonduren; buitendien gebruiken mijne drukkers 16 drievlammige lampen ter verwarming hunner platen in plaats van houtskolen-vuur. Te midden des winters maken wij dagelijks twee retorten heet, en jaarlijks in het geheel 365.

Elke retort vereischt 120 ℔ ſteenkolen; dit maakt jaarlijks 43,800 ℔, welke uit 10 Chaldrons Newcastle- en 8 tonnen Cannel-kolen beſtaan.

10 Chaldrons Newcastle-kolen a 65 ſhill.	32 P. 10 ſh.
8 Tonnen Cannel-kolen op het gewigt gekocht a 100 ſhill. . . .	40 — — —
7 Chaldr. gemeene ſteenkolen a 55 ſhill.	19 — 5 —
Loon voor de oppasſers bij de gasbereiding.	30 — — —
Renten van de hoofdſom. . . .	30 — — —
Geheele uitgave .	151 P. 15 ſh.
Hiervan gaat af:	
23 Chaldrons coacks a 60 ſhill. .	69 P. — ſh.
Ammoniakaal vocht	5 — — —
Teer	6 — — —
Beſparing der verwarming der koperen platen in de drukkerij . . .	25 — — —
Twee Chaldrons ſteenkolen minder dan gewoonlijk ter verwarming van het huis.	6 — 10 —
	111 P. 10 ſh.
Blijft voor de werkelijke uitgave	40 — 5 —

Mijne voormalige verlichting kostte mij jaarlijks	160 P.	— ſh.
De tegenwoordige met gaslicht . .	40 —	5 —
Winst	119 P.	15 ſh.

Dit is dus de eenvoudige berekening mijner tegenwoordige wijze van verlichting, welker glans, in vergelijking met onze voormalige, ſtaat als de helderſte zonneſchijn tegen eenen ſomberen Novemberdag; ook zijn wij niet, gelijk eertijds, door damp van houtskolen, olie- en talkwalm geplaagd. Hier komt nog bij, dat de beſparing van hetgene aan platen, teekeningen, boeken en papier door uitgeſpatte olie en talk verloren ging, gemakkelijk op 50 pond ſterlings kan begroot worden. Alle mijne werklieden beſchouwen het gaslicht als eene der grootſte weldaden, en ik heb ſlechts nog aan te merken, dat, wilden wij het licht, waarover wij ons thans verheugen, door Argandſche lampen voortbrengen, het ons ten minſte 350 pond ſterlings jaarlijks zou kosten.

London. Strand, den 13den Maart 1815."

Sedert heeft deze verlichting in en buiten de hoofdſtad, ja ook in *Duitschland*, ongemeene vorderingen gemaakt. Te *Londen* zijn in verſchillende gedeelten dier ontzettende ſtad groote inrigtingen, waar het gas bereid en in ſtraten en huizen wordt geleid. Er is geene fabrijk, geene vergaderplaats, geen ſchouwburg, in menige ſtraat geen burgerhuis, werwaarts het niet door pijpen wordt geleid, en de bodem, waarop men treedt in de hoofdſtraten, is, zonder dat men het gewaar wordt, een doolhof van ijzeren leipijpen, welke de brandſtof tot in de bovenſte kamers brengen, en door de opening der kranen, daar, waar de pijpen in fijne punten eindigen, in eenen oogenblik de donkerheid in het helderſte licht herſcheppen. Wie

ſlechts

flechts de kleinfte Thermolamp heeft gezien, zal zich gemakkelijk een denkbeeld daarvan kunnen vormen.

Men zie over dit onderwerp de „ Praktifche verhan„deling over het gaslicht, behelzende eene volledige „ befchrijving van den toeftel der bewerktuiging, om „ ftraten, huizen en manufacturen daarmede te verlichten: „ door FR. ACCUM. Uit het Engelsch vertaald en met „ aanmerkingen en nieuwe platen vermeerderd door W. A. „ LAMPADIUS. *Weimar* 1816. In het Hoogduitsch." In het kort vindt men ook het hoofdzakelijkfte in het *Conversations-lexicon* onder *gas*, *gaserleuchtung*. Over de menigvuldige verdienften van den heer ACKERMANN zie men *die Zeitgenosfen* IV *B. f. 6.*

IV.

Bl. 179.

De grafnaald van MARIA STUART.

Aldus luidt het opfchrift der grafnaald:

D. O. M.

„ Bonae memoriae et fpei aeternae, MARIAE STUARTAE, „ Scotorum Reginae, Franciae dotariae, JACOBI V, Sco„ torum regis filiae, et haeredis unicae, HENRICI VIII. „ Angl. Regis ex MARGARETA majori natu filiae (JACOBO „ IV. Regi Scotorum matrimonio copulatae) proneptis, „ EDWARDI IV. Angl. Regis, ex ELIZABETHA filiarum fuarum natu maxima abneptis. FRANCISCI II. Gallorum R. „ conjugis, coronae Angl. dum vixit, certae et indubita„ tae haeredis, et JACOBI Magnae Brittanniae Monarchae „ potentisfimi, matris.

„ Stirpe vere regii et antiquisfimâ prognata, erat maxi„ mis totius Europae principibus agnatione et cognatione

„ conjuncta, et exquisitisſimis animi et corporis dotibus
„ et ornamentis cumulatisſima, (verum, ut ſunt variae
„ rerum humanarum vices) postquam annos plus minus
„ viginti in custodia detenta, fortiter et ſtrenue (ſed frus-
„ tra) cum malevolorum obtrectationibus, timidorum ſus-
„ picionibus, et inimicorum capitalium inſidiis conflicta
„ esſet, tantem inaudito et infesto regibus exemplo ſecuri
„ percutitur: et contemto mundo, devicta morte, lasſato
„ carnifice, CHRISTO ſervatori animae ſalutem, JACOBO filio
„ ſpem regni et posteritatis, et univerſis caedis infaustae
„ ſpectatoribus exemplum patientiâ commendans, pie,
„ patienter, intrepide cervicem regiam ſecuri maledictae
„ ſubjecit, et vitae caducae ſortem cum coelestis regni
„ perennitate commutavit. VI Idus Februarii, anno CHRIS-
„ TI MDLXXXVII."

Dat is:

„ Tot een gunſtig aandenken en eeuwige hope van
„ MARIA STUART, Koningin der Schotten, *Frankrijk* ten
„ Bruidſchat bezittende, Dochter en eenige erfgename
„ van JACOBUS V, Koning der Schotten, achter-klein-
„ dochter van de oudſte met JACOBUS IV, Koning der
„ Schotten, in huwelijk vereenigde dochter van HENDRIK
„ VIII, Koning van *Engeland* en MARGARETHA achter-
„ kinds-kleindochter van EDUARD IV Koning van *Enge-
„ land*, door zijne oudſte dochter ELIZABETH, Echtgenoo-
„ te van FRANCOIS II Koning van *Frankrijk*, gedurende haar
„ leven zekere en onbetwistbare erfgename der kroon van
„ *Engeland*, en moeder van JACOBUS den magtigſten Mo-
„ narch van *Groot-Brittannië*.

„ Ontſproten uit eenen waarlijk koninklijken en zeer
„ ouden ſtam, was zij door bloedverwantſchap en huwe-
„ lijksbetrekking verbonden met de grootſte Vorſten van
„ gansch *Europa*, en rijkelijk begiftigd met de uitſtekend-

„ ſte

„ ste gaven en versiersels van geest en ligchaam (doch,
„ zoo zijn de lotwisselingen der menschelijke zaken) na-
„ dat zij ongeveer twintig jaren in hechtenis had geze-
„ ten, heviglijk en streng (trouwens te vergeefs) gepij-
„ nigd was door de lasteringen der kwaadwilligen, de
„ verdenking der vreesachtigen en de lagen van doodvijanden,
„ werd zij eindelijk tot een onder-koningin ongehoord en
„ heilloos voorbeeld door de bijl onthoofd: en de wereld ver-
„ achtende, den dood overwonnen, den beul afgemat heb-
„ bende, bevelende met lijdzaamheid de behoudenis harer
„ ziele aan CHRISTUS den Heiland, de verwachting des
„ rijks en der nakomelingschap aan haren zoon JACOBUS, en
„ haar voorbeeld aan de gezamenlijke aanschouwers van
„ dezen heilloozen moord, heeft zij godvruchtig, gedwee,
„ onverschrokken haren koninklijken hals onder de ver-
„ vloekte bijl gebogen, en het lot van een broos leven
„ verwisseld met de eeuwige duurzaamheid van het he-
„ melsch koningrijk, den 18den Februarij, 1587."

Op de noordzijde staat nog een twee en veertigregelig gedicht:

Si generis splendor, rarae si gratia formae etc.

Naast de grafnaald van MARIA staat die der Koningin ELIZABETH. Op de westzijde van de laatste is veel onleesbaar geworden. Aan het slot leest men nog:

Regno consortes et urna hic obdormimus
ELIZABETHA et MARIA sorores
in spe resurrectionis.

V.

V.

Bl. 207.

„ *Onder gindſche trappen* ,” enz.

De latere ontdekking van dit vroegtijdig offer der wreedheid van RICHARD III, herinnert eene dergelijke, betrekkelijk het lijk des konings, KAREL I, die als een offer der partijſchap viel.

Tot voor weinige jaren wist men niet, waar zich het lijk van den teregtgeſtelden koning onthield, en de eene geſchiedſchrijver ſprak hierin den anderen tegen. Om de zaak te beſliſſen, beval de Prins-regent van *Engeland* in 1813 aan den beroemden arts HELFRED, om ten dezen opzigte onderzoekingen in het werk te ſtellen. Dit gebeurde ook, en op den 1ſten April 1813 vond men het lijk van dezen koning in het grafgewelf van HENDRIK VIII in de *St. Georges*-kapel te *Windſor*, bij het begraven der hertogin van *Brunswijk*. Het gewelf is bedekt met vier bogen, zeven voet twee duim breed, negen voet zes duim lang en vier voet tien duim hoog. Toen men het overdekſel wegnam, vond men eene eenvoudige looden kist, welke in eene houten ſcheen geweest te zijn, met het opſchrift koning KAREL 1648 in leesbare letters. Hierop maakte men eene voorloopige opening in het bovenſte gedeelte van het dekſel, om naauwkeurig te kunnen zien, wat er in was. Toen ontdekte men van binnen eene houten kist, die zeer vervallen was: het lijk was nogtans zeer zorgvuldig in wasdoek gewikkeld. Men kon dit wasdoek ſlechts met moeite er aftrekken; eindelijk was het gezigt ten eenemaal vrij, en men zag, dat het nog volkomen naar het ſchilderſtuk, dat VAN DIJK van KAREL I maalde, geleek.

Toen

Toen men het hoofd ganſchelijk van datgene ontdaan had, waarmede het vast gemaakt was, vond men, dat het los was, en dat men het kon wegnemen. Hetzelve vervolgens in de hoogte beurende, om de plaats der ſcheiding van den romp te onderzoeken, zag men, dat de ſpieren van den nek zamengetrokken waren; de vierde ſpier van den hals was in hare zelfſtandigheid kruiſelings doorgehouwen en vertoonde de oppervlakten der geſcheiden deelen volkomen glad en gelijk. Dit kon blootelijk door den houw van een zeer ſcherp werktuig gebeurd zijn. Er bleef dus geen twijfel over, dat het lijk van den onthoofden koning ontdekt was.

VI.

Bl. 212.

„ *Dat men thans integendeel zijne blikken op Engeland vestige.*"

Dit werd geſchreven, toen het pleitgeding der koningin van *Engeland* even eenen aanvang had genomen, en het parlement nog *teeder* en *verſchoonend* ſcheen te werk te gaan. Op hetgene, naderhand is voorgevallen, pasſen deze uitdrukkingen niet meer. De *ſtrafbill*, welke voor het eindelijk vonnis ging, is even zoo min *verſchoonend*, als de ganſche wijze van behandeling van den eenen of anderen kant *teeder* te heeten. Engelſche ſchrijvers zelfs maken de aanmerking, dat men eertijds bij onkieſche procesſen, waaraan het in geen land ontbreekt, toch beſtendig de voorzigtigheid in acht heeft genomen, om het aanſtootelijke voor het publiek verborgen te houden, en hetgene de regter en gevolmagtigde zelven liever met eenen ſluijer wilden bedekken, juist het minst tot een voorwerp van openlijke nieuwspapieren te maken; dat men derhalve des te meer geërgerd moest worden, toen in het onderhavig

vig geval deze behoedzaamheid met betrekking tot de zedelijkheid zoo ten eenemaal uit het oog verloren, en er een doorluchtig paar op de honendste wijze ten toon gesteld werd. „ Geen nadenkend mensch — zegt de *Literary Gazette* — kan het betwisten, dat ons volk in zuiverheid van zeden achteruit gegaan is, sedert dit proces eenen aanvang heeft genomen. De ergste onwelvoegelijkheden werden uitgekraamd, en de werking van dit uitkramen op den algemeenen geest is niet te berekenen. Onze billijke troost is — voegt zij er bij — dat het waarlijk deugdzaam gedeelte van de vrouwelijke kunne, met haren aangeboren smaak voor het betamelijke, welke reinheid van ziel vooronderstelt, met die onschatbare bescheidenheid, welke de roem van ons land, de bekoorlijkheid van ons leven, de zegen onzer huizen is, de geringste aanraking met die bevlekking schuwt, en op al dat onwaardige, hetgene thans zoo walgelijk wordt verhandeld, volstrekt geen acht slaat."

Aldus oordeelen Engelschen! En toch is men in dat land der onbepaalde vrijheid der drukpers reeds eerder daaraan gewend, om zelfs beroemde mannen en vrouwen — *public characters* zoo als men ze aldaar noemt — in dagbladen en losse geschriften aan de kaak gesteld te zien. Geen wonder derhalve, dat deze handelingen nog geheel anders *op ons* werken, daar wij gewoon zijn, ten minste van diegenen, welke het toeval hunner geboorte op de hoogste trappen heeft geplaatst, met eene zekere verschooning, schoon niet met opzigt tot hunnen persoon, dan ten minste met betrekking tot hunnen stand, te hooren beoordeelen, en in zoodanig veronachtzamen van alle achtbaarheid en betrekking, eene oplossing te vinden van alle maatschappelijke orde.

Naauwelijks kan men zich thans, als men sommige berigten over dit ergerlijk proces in alle nieuwspapieren bij herhaling leest, van de gedachte onthouden, hoeveel nadee-

deeliger dezelve ten deele over het geheel op de *zedelijkheid*, ten deele op de achting jegens de *regerende* ſtanden moeten werken, dan zoo menig eene ernſtige en kalme ſtaatkundige redenering, welke de ſchroomvalligheid van den geest der wetten niet verſtaande beoordeelaars als gevaarlijk afkeurt, terwijl de onbeſchaamdſte obscoeniteiten geduldig, door de meest gezochte dagbladen verſpreid, zelfs in de kringen der nog onbedorven jeugd, aan welke men de teederſte verſchooning was verſchuldigd, gelezen en beſpot mogen worden. Ook dit is eene der tegenſtrijdigheden van zoovele wetgevingen, van welke men over het geheel nog zoovele ontmoet. Ik gevoel wel, dat de bepaling der grenzen van de vrijheid der drukpers ten uiterſte moeijelijk is. Trouwens men behoort ten minſte *conſequent* te zijn.

Bijaldien wijders van dezen kant het reeds te voren door mij geveldé vonnis „ *nopens verſchoonende behandeling*" (bl. 212) moet ingetrokken worden, dan blijft het toch volkomen gegrond, en wordt dagelijks meer bevestigd door den langzamen en angstvalligen loop van het proces, dat der despotieke willekeur der regenten, thans geheel andere perken zijn geſteld, dan ten tijde van HENDRIK VIII en vele vroegere en latere koningen van *Engeland*. Mogt deze vordering tot beterſchap, ſlechts in andere opzigten even zoo merkbaar in de zedelijkheid veler magthebbenden zijn! Moet men het voorbeeld, hetwelk het huis van onzen monarch oplevert, ten bewijze, dat er ook in paleizen deugd en huisſelijk geluk kan wonen, niet met regt onder de *zeldzaamheden* rangſchikken?

VII.

VII.

MARIA STUART, ANNA BOLEYN, JOHANNA GRAY, *uit het ſtandpunt van dramatiſche poëzij.*

Bl. 233 Aanm.

(Men vergelijke eerst het geſchiedkundige bl. 209—232.)

Men kan bij de grootſte overeenkomst van den laatſten toeſtand dezer drie ongelukkige koninginnen, een oogenblik in twijfel ſtaan, welke het best zou voegen voor eene tooneelmatige behandeling. Wanneer het vereischte van een treurſpel is, om de *ontwikkeling van een groot menſchelijk lot te vertoonen* en het leven in de allerernſtigſte betrekkingen daar te ſtellen, dan levert de geſchiedenis van elk van haar daartoe eene ruime ſtof. Als de handeling van een treurſpel door *de zegepraal der kracht over lijden aesthetisch* wordt, dan is zulks ook bij alle drie het geval, daar het zelfs moeijelijk te beſlisſen valt, wie van deze aanzienlijke vrouwen, voor zoo verre men der geſchiedenis moge gelooven, voor en in het beſlisſend tijdſtip den meesten moed en de verwonderlijkſte ſtandvastigheid vertoond hebbe. Als eindelijk hartelijke *deelneming*, *vrees*, *medelijden*, *haat* en *liefde*, de kern des treurſpels zijn, dan worden wij immers reeds bij de lezing der eenvoudige geſchiedenis daardoor getroffen, en de kunst heeft naauwelijks noodig de hartstogten nog meer in beweging te brengen. In zoo verre zou de dichter, waarop zijne keuze ook mogt vallen, ſtof voor een treurſpel vinden, en bij eene gepaste behandeling zeker mogen zijn van deszelfs werking.

Mogt hierbij alleen de vraag kunnen zijn, welke onder deze drie ongelukkige koninginnen het meest onze deelneming waardig zij, dan immers zou JOHANNA ongetwijfeld

feld den prijs behalen. Het *zedelijk gevoel* — van de zijde der gezindheid tot regtvaardigheid of over het geheel tot deugd — moet onbetwistbaar door de zuiverste onschuld en zedelijkheid ook het meeste bekoord worden, gelijk tevens door onderdrukking en mishandeling eener geheel vlekkelooze deugd het meeste zich geërgerd gevoelen. In beide opzigten evenaren noch ANNA noch MARIA de jongste JOHANNA. Zij boet volstrekt niet voor eigene schuld; zij lijdt als martelaresse voor vreemde overtredingen, en als zij tegen de letter eener nog daarenboven twijfelachtige wet, door de aanneming eener kroon, heeft gezondigd, dan getuigt haar eigen diep gevoel, dat zij niets misdaan heeft. ANNA BOLEYN moge nog zoo vrij zijn van het ergste verwijt eener wezenlijk geschondene trouw; zij draagt nogtans deels de smart bij zich zelve, hoewel zonder opzet, den vrede eens veeljarigen gerusten echts van HENDRIK met CATHARINA gestoord, deels wel in jeugdige ligtzinnigheid dikwijls vergeten te hebben, wat zij haren stand schuldig, en van de zijde eens zoodanigen gemaals verpligt ware om te vermijden. MARIA STUART echter is zoo vaak van het regte spoor geweken, dat, schoon zelfs de eigenlijke moord hares echtgenoots, welken SCHILLER zelf haar laat bekennen, niet streng geschiedkundig kon bewezen worden, toch steeds nog andere veelvoudige schuld op haar zou blijven rusten.

Trouwens het belang, dat wij in een menschelijk karakter en in menschelijke lotgevallen stellen, ontspringt niet alleen uit de *zedelijke* waarde der handelende personen: het lijden van de helden en heldinnen eens treurspels kan ook zelfberokkend en verdiend zijn, en het kan daarbij desniettemin eene hooge menschelijke kracht ten toon spreiden, die ons deelneming, ja zelfs verwondering inboezemt. Wijders komt daarbij zeer in aanmerking, wat hen hiertoe gebragt hebbe, wat zij geworden zijn, de

grondſtoffen en eigendommelijkheid hunner natuurlijke en geestelijke geſteldheid, de hartstogten, welke in haar binnenſte woelden, de uiterlijke toeſtand en betrekking, waarin zij zich ontwikkelden, de omſtandigheden, die op hen werkten, de zwarigheden, welke zij te overwinnen hadden, de verzoekingen, welke hen omringden, en de hoogte op welke zij ſtonden. Het zachte gevoel in elken menſchelijken boezem van zijn *eigene* zwakheid en verleidbaarheid, verwekt menigwerf de gevoelens der overeenſtemming juist daar het meeste, waar hij, ook voortreffelijke en in andere opzigten zelfs groote, karakters der menschheid de algemeene ſchatting door zwakheden en afdwalingen ziet betalen. Dusdoende beſchouwt de menſchenkenner, die de zielsgeſteldheden ſchetst, en, aangezien zulks vooral in de hedendaagſche treurſpelen eene der hoofdvereischten eens treurſpel-dichters is, bij gevolg ook *deze*, vele dingen uit een heel ander gezigtspunt, dan de bloote zedeleeraar, alhoewel de zedelijke eigenſchappen bij de waardering der karakters nimmer ten eenemaal van de overige kunnen afgeſcheiden worden.

Uit dit ſtandpunt nu beſchouwd, kon JOHANNA GRAY, althans zoo als de geſchiedenis ons haar doet kennen, voor het tooneel minder ſtof opleveren dan ANNA en MARIA. In de ſchaduw is de teedere bloem ontloken, en meer dan het *leven*, heeft de *ſchool* van hare ſchier al te geleerde onderwijzers haar gevormd. In kennis, zelfs eene *geleerde* kennis, heeft zij misſchien de meeste harer zeer beſchaafde tijdgenooten overtroffen, doch bloote taalkennis en zelfs welbekendheid met de drooge beſpiegelingen eener leerſtellige godgeleerdheid, waarin men haren zich verheffenden geest zoo ſpoedig heeft ingewijd, kunnen onmogelijk beſchouwd worden als de gelukkige grondſlagen van eene vrouwelijke beſchaving. Voor haar zelve waren zij zonder twijfel eene misſchien weldadige vergoeding voor de ontbering van vrolijke kinderjaren.

Want,

Want, onder eene zeer ſtrenge ouderlijke tucht, bragt zij den ſchoonſten tijd door, en door dat alles had haar geest vroegtijdig die ernſtige ſtemming verkregen, welke ons in vele harer betuigingen ſchier als gemaakt in de ooren klinkt. Hare echtverbindtenis met den naauwelijks zeventienjarigen GUILFORD, komt veeleer voor als het gewrocht der ſtaatkunde, en reeds eene zoodanige gelijkheid in jaren kan bezwaarlijk het denkbeeld van eenen ſterken hartstogt verwekken, offchoon in zulke deugdzame en teedere gemoederen, zelfs bij eene van buiten aangeknoopte vereeniging, ligtelijk eene ſtille kalme liefde ontwaakt. Ook in hare verheffing tot den troon vinden wij haar meer *lijdende* dan *handelende*. Hare ongenegenheid om zoo hoog te ſtijgen treft ons; wij begrijpen echter ook, dat zij, vroegtijdig aan ondergeſchikte gehoorzaamheid gewend zijnde, toegeeft aan de aanzoeken van eenen vader, eener moeder en der grooten des rijks. Hare gewillige *afſtand* komt ons voor een offer te zijn; hare ſtandvastigheid ſchijnt haar naauwelijks eenigen ſtrijd te kosten, en dat zij den wensch van haren jongen gemaal, om haar nog eenmaal voor hare teregtſtelling te zien, niet wil toeſtaan, kan, of als eene onverwachte *zelfverſchooning*, of als *koelheid* voorkomen, ſchoon het ook in de vrees zou kunnen gelegen zijn, om wankelmoedig te worden, en van hem, zoo wel als zich zelve, de laatſte oogenblikken ſlechts te verzwaren.

Dat het den dichter vrij ſtaat met zijne ſtof naar believen te handelen, dat onder zijne handen het karakter van JOHANNA, bij alle ſchier bovennatuurlijke reinheid en heiligheid, evenwel menſchelijk kon gehouden worden, ſpreekt van zelf. Het eerſte ontwaken der liefde zelfs in zulk een zuiver hart, het beginnen van een leven in het beginſel eener zoodanige liefde, in botſing gerakende met die koele wijsbegeerte en godgeleerdheid, welke hare jeugd had verdonkerd, kon hem eene ruime ſtof ver-

 ſchaf-

ſchaffen. Desniettegenſtaande zou eene zekere eentoonigheid naauwelijks te vermijden zijn, en men kan daaruit wel verklaren, waarom, mijns wetens, geen eene bearbeiding dezer geſchiedenis voor het tooneel beſtaat, welke een bijzonder belang heeft ingeboezemd. YOUNGS *zegepraal van den godsdienst* is geen tooneelſtuk, en laat over het algemeen door opgeblazenheid, declamatie en vaak te gezochte verhevenheid den lezer koud. Onbetwistbaar is ROWENS *Jane Gray* het beste, nogtans niet zonder vermoeijende tirades, en naauwelijks gelijk in waarde met onderſcheidene zijner overige eenen tijd lang zeer geachte dramatiſche werken. Over WIELANDS *lady Johanna Gray* (in het XVII. Deel zijner werken) hebben de *Literaturbriefe* bij de eerſte verſchijning reeds het vonnis uitgeſproken. (IV. Deel bl. 242 verv.) Zij keuren te regt de groote eenzelvigheid der karakters af. „ JOHANNA is een lief vroom meisje; lady SUFFOLK is eene lieve godvruchtige moeder; de hertog VAN SUFFOLK is een brave godvruchtige vader; lord GUILFORD een beminnelijk vroom gemaal; zelfs de vertrouwde van JOHANNA, SIDNEY, is eene lieve godsdienſtige — men weet zelf niet wat." Daarenboven toonen zij des toenmaals jongen dichters — want het was zijne eerſte proef in deze ſoort — al te ſterke letterdieverijen aan, ja ſchier woordelijke overzettingen van de fraaiſte plaatſen uit ROWE (*), en berispen,

(*) Onder andere het nadrukkelijk antwoord der moeder op de vraag van JOHANNA, waarom *zij* ſlechts, de dochter, en niet liever de moeder de kroon zou erven, als EDUARD het regt niet gehad had, om dezelve op de zusters kinderen van HENDRIK over te dragen.

JANE GRAY.

Ev'n you my gracious Mother
What must *you* be
Ere I can be a queen.

L.

pen, dat hij het veel beter door dezen ontworpen plan van het geheel bedorven, of zoo als zij zich uitdrukken, „ een *kasteel* omgehaald en eene *hut* er van gebouwd hebbe."

De geestige Fransche schrijfster van onzen tijd, mevrouw VAN STAEL, heeft in hare verhandeling over den zelfmoord (*Oeuvres T.* III.) narigten verleend, betreffende JOHANNA GRAY, om daardoor eenen brief derzelve aan haren leermeester ELLMER in te laschen, die, als dezelve geschiedkundig echt ware, den tooneeldichter ten minste gelegenheid zou geven tot *eene* hoogstbelangrijke omstandigheid. Zij geeft hem daarin berigt, hoe de oude ASHAM, van wien zij in hare jeugd de oude talen geleerd, en met hem de Grieksche en Romeinsche *Clasfici* gelezen had, haar, nadat men haar doodvonnis uitgesproken, in de gevangenis bezocht en haar aangespoord had, naar het voorbeeld der groote mannen, die zij vaak gemeenschappelijk hadden bewonderd, om door eenen vrijwilligen dood het oordeel der heerschzuchtige koningin voor te

L. SUFFOLK.

That — and that only —
Thy Mother, fonder of the tender name
Than all the Proud additions powr can give.

Of volgens WIELAND;

JOH.

Ist die Reihe denn
An mir? — Was müsste meine Mutter seyn,
Eh' *mir* der Thron gebührte?

H. v. S.

Deine Mutter!
Und stolzer auf den Namen deiner Mutter,
Als auf den Ruhm, die strenge Herrscherin
Der Welt zu seyn.

te komen; en op welke gronden zij het aangeboden vergift afgewezen had. Men merkt echter zeer ſpoedig, dat dit alles eene uitvinding van mevrouw VAN STAEL zij, gelijk dan de ganſche toon het kenmerk van eene ſchoone Franſche woordvoeging draagt, waardoor vaak zelfs alledaagſche gedachten meer uitkomen.

Welke ruime ſtof de lotgevallen van MARIA STUART opleveren, en hoedanig zij zelve, *blootelijk* van den geſchiedkundigen kant, een dichterlijk karakter bezitte, daaraan kan niemand twijfelen, ſedert de verſchijning van het treurſpel van SCHILLER. Onze groote dichter heeft juist daarom tamelijk getrouw aan de geſchiedenis kunnen blijven, zonder de dichterlijke kunst en vrijheid te verloochenen. Al heeft de voorgegevene niet mislukte vertaling in *Engeland* een minder ſchitterend onthaal genoten dan de Franſche in *Frankrijk*, zoo kan men zulks reeds daaruit verklaren, dat MARIA behoort tot de Roomſche kerk, en dat zelfs verſcheidene plaatſen van het ſtuk den Katholijken godsdienst, ten koste van den Proteſtantſchen, ſchijnen voor te ſtaan.

Ook het leven en uiteinde van ANNA BOLEYN is, reeds als *eenvoudige gebeurtenis*, geſchikt voor een treurſpel. Nog veel meer is zulks echter het geval met betrekking tot de groote menigte der daarbij belanghebbende en handelende *perſonen*, zoo dat de dichter bij de bepaalde teekening eener ganſche reeks van karakterſchetſen de grondtrekken reeds hier in de geſchiedenis vindt (*). Hartstogten van allerleijen aard, *liefde* en *haat*, *naijver* en *dweeperij*, *medelijden* en *wraakgierigheid*, *vertrouwen*, *list* en *zamenrotting*, doen beurtelings hare uitwerking. De godsdienst zelf, in een tijdſtip van twist tusſchen het opkomend Proteſtantismus met het Pausdom, mag niet onopgemerkt wor-

(*) Men vergelijke, om het volgende te verſtaan, hier nogmaals bl. 209–220.

worden gelaten, doordien de heldin, zonder eene leerſtellige godgeleerde te zijn, ſlechts des te meer door een helder verſtand geleid wordende, eene beſliste vooringenomenheid voor de leer der hervormers ten toon ſpreidt. Door dit alles zullen de gezindheden en daden der enkele perſonen verlevendigd worden, en het kan daarbij aan de ſterkſte contrasten, welke eene bevallige werkzaamheid in den loop van het drama moeten brengen, geenszins ontbreken.

De *hoofdperſoon* heeft daarin eenige overeenkomst met MARIA STUART, dat zij — terwijl JOHANNA GRAY in den engen kring eener leerſchool was opgegroeid — niet ſlechts, als de *koningin* van *Schotland*, vroegtijdig in de groote wereld, maar ook langen tijd met name aan het *Franſche* hof had verkeerd, waardoor voorzeker het oorſpronkelijk *Britſche* karakter van beiden zich op den vreemden bodem, en onder den invloed van eenen — in vergelijking met *Engelands* nevelachtige hoflucht — fijneren en vrolijkeren dampkring, eigenaardiger heeft gevormd, en als het ware uit het volkskarakter van beide landen is zamengemengd. Nogtans heeft ANNA, door hare geboorte op eenen ondergeſchikten trap geplaatst zijnde, veel meer onzijdigheid behouden; zij vermoedt, in weêrwil dat haar ondergang reeds beſloten was, evenwel naauwelijks eenig gevaar; dobbert beſtendig tusſchen hoop en vrees; beurt zich telkens op door de bewustheid harer onſchuld, toont echter, den eerſten indruk van den toorn des konings bedaard zijnde, eene tegenwoordigheid en onverſchrokkenheid van geest, eenen moed zelfs tot den laatſten ſlag des doods, welke ongetwijfeld een groot belang en eene ſterkere deelneming inboezemt, dan eene alleenlijk lijdzame en gedwee zich overgevende, of op eene ſtoïcijnſche wijze filozoferende deugd in ſtaat ware te doen. Hoe regtſtreeks ſtrijdig met deze zoo zuiver menſchelijke, onergdenkende, juist daarom ook

in de vrolijkheid der jeugd zich ligtelijk te buitengaande natuur, ftaat hare fchoonzuster, de goddelooze gravin van *Rochester*, die, om haar te doen vallen kan befluiten, den omgang van ANNA met haren eigenen broeder, waarmede de gravin was gehuwd, in verdenking te brengen. Hoe belangrijk kan een tooneel worden, waarin deze boosaardige vrouw de beide medeaangeklaagden SMETON en NORRIS door bedreigingen en beloften voorbereidde; voorts waar de lafhartige SMETON, door de hoop op genade tot eene valfche uitfpraak bewogen werd, terwijl de wakkere NORRIS den fchandelijken eisch, om valsch te getuigen, van de hand wijzende, eer hij een verrader werd, verklaarde liever bereid te zijn, om duizend dooden te fterven.

Ter ontwikkeling van het karakter van HENDRIK VIII, heeft SHAKESPEARE nog zeer veel ruimte overgelaten. Hij leefde ten tijde van koningin ELISABETH, die in zijn tooneelfpel, hetwelk den naam draagt van dien koning, juist geboren werd. Ongetwijfeld boeide hem de nabijheid des tijds, waarin dit alles gebeurde. Een tegenwoordige dichter vond des te meer ftof, namelijk in de nieuwe betrekking van den dwingeland met JOHANNA SEYMOUR, welke ANNA's dood befpoedigt, fchoon zij zelve in de gefchiedenis in geen voordeelig licht verfchijnt. Men zou aldus haren vroegtijdigen dood, door het knagend berouw, kunnen opgeven als de aanleidende oorzaak gegeven te hebben tot het wreede lot harer voorgangfter. De aartsbisfchop CRANMER blijft zich zelven ook bij dit voorval gelijk — menfchelijk, regtvaardig, maar al te onderdanig en vreesachtig. Eerst, toen het zijn eigen leven (onder MARIA) geldt, ontwaakt in hem de ganfche moed van eene reine ziel, die zich zelven niet ontziet, zoo pligt zulks vordert.

Ook voor de afwisfeling der tooneelen, en de bevrediging van zoodanige aanfchouwers, voor wie de pracht der

der schermen geene onverschillige zaak is, zou het onderwerp gunstig zijn. Bij een *tournooi* begint ANNA verstooten te worden. Aan een *glinsterend hof* werkt de list. In de vergadering der *koninklijke regters* wordt het proces gevoerd, en ANNA treedt daarin in persoon als aangeklaagde en als haar eigene advokaat op, even als CATHARINA VAN ARRAGON bij SHAKESPEARE, welker gesprek, in het voorbijgaan gezegd, vrij wat overeenkomst heeft met den brief van ANNA aan den koning. Wijders de ijsselijke omstandigheid van den *Tower* — de gevangenis der ongelukkige — hare wegvoering naar de geregtsplaats op *Towerhill* — de *lijkstaatsie* naar de *kapel*. Het ontzettendste *contrast* zou het geven, als men reeds de toebereidselen ter verloving des konings met J. SEYMOUR in het koninklijk paleis bespeurde. Voorts heerscht in deze geschiedenis ook een onverbiddelijk noodlot. CATHARINA wordt van HENDRIK verstooten en ANNA BOLEYN vervangt haar. ANNA BOLEYN wordt verstooten en SEYMOUR treedt in hare plaats. Een jaar later is *ook zij* niet meer.

Men moet zich verwonderen, dat men zulk eene rijke stof zoo schaars bearbeid hebbe. BANKS *virtue betray'd or Anna Bullen* is een zeer onvolmaakt, zoo het schijnt, sinds lang vergeten tooneelstuk. Misschien brengt thans de geschiedenis eener koningin van onzen tijd het lot van ANNA weder in het geheugen. Mogt de geestige en gemoedelijke dichter van de *Heimkehr*, het *Bild* en den *Leuchtthurm*, mogt ERNST VON HOUWALD deze taak volbrengen! Mij dunkt zij zou zijne talenten niet onwaardig zijn. De *jongeling* luisterde weleer gaarne naar de stem van zijnen *opvoeder*: misschien is ook voor den *man* de openlijke betuiging eens *vriends* niet onverschillig.

VIII.

Bl. 266.

— *verbeterd te worden.*

Hoeveel hier nog te wenſchen overig blijft, heeft onlangs een waardig navolger van den grooten menſchenvriend HOWARD, de heer GEORG BENNET, in een ſterk berigt aan den koninklijken ſtaatſecretaris lord SIDMOUTH in het licht geſteld. Als voorzitter van de afdeeling voor de policie des Parlements, trad hij met een onderzoek der *wetten wegens de verbanning* der misdadigers die, wel is waar niet ter doodſtraf, maar ter *deportatie* veroordeeld werden, en de daarmede zamenhangende toebereidſels, ten voorſchijn.

De mannelijke worden eerst in de tuchthuisſchepen naar *Portsmouth*, *Sheerneſs* of *Woolwich* vervoerd. Deze ſchepen had BENNET naauwkeurig onderzocht, en het volgende was het beſluit van hetgene, dat hij gevonden had:

„ Het eerſte ſchip, hetwelk wij bezochten, was de *Bellerophon*, aan welks boord zich 474 veroordeelden, in drie verdekken verdeeld, bevonden. Te midden door elk verdek loopt een gang, ter wederzijde van welken de gevangenisſen zijn. In ieder derzelve zijn 12 tot 14 perſonen opgeſloten. Deze kerkers zijn ſmal en laag, donker en ſlecht van verſche lucht voorzien, vaak heet tot ſtikkens toe, aangezien elk ſlechts eene eenige opening heeft. Ook deugt de wijze, waarop men de gevangenen verdeelt, volſtrekt niet. Daarbij gaat het aldus toe. Als er nieuwe gevangenen aankomen, dan worden zij eerst gezamenlijk in het benedenſte verdek gebragt. Hier heeft de kapitein ſommigen der vroeger opgeſlotene, op welke hij meent zich eenigzins te kunnen verlaten, aangeſteld, en bij hen door de hoop, dat de tijd hunner ſtraffe ingekort zal worden, eenen ijver verwekt, om zorgvuldig

acht te ſlaan op de medegevangenen. Leggen zij nu van velen eene gunſtige getuigenis af, dan worden deze in hoogere verdekken ingekwartierd en, als zij voortgaan met zich te verbeteren, al zachter en zachter behandeld en hun hoop gegeven, om genade te ontvangen. Op deze wijze worden er echter misdadigers van allerleijen aard ondereen gemengd en de ergſte boosdoeners, als zij zich ſlechts eenen tijdlang op het huichelen toegelegd hebben, geraken onder diegenen, welke alleen, uit nood of onachtzaamheid zondigende, al aanſtonds in de handen van het geregt waren vervallen. Van de 474 gevangenen arbeidden 320, in afdeelingen van twaalf, op het ſtrand. Om 5 ure — het was in Julij — keerden zij terug op het ſchip, alwaar toen de ſchool begon. Hier werden bij de tweehonderd, die zich vrijwillig aanboden, in het lezen, ſchrijven en in den godsdienst onderwezen. De gebeden las de geestelijke van het ſchip voor, die ook doorgaans twee leerredenen houdt.

De jongelingen van vijftien jaren en daar beneden, zijn afgeſcheiden van de mannen. Zij onthouden zich in het middelſte verdek in de nabijheid der kapel, alwaar tevens ſchool wordt gehouden. Zij worden tevens in allerlei handwerken onderwezen. Aan boord van den *Bellerophon* bevonden zich twee en vijftig zoodanige jongelingen, van welke er zeven en twintig voor hun ganſche leven, negen voor veertien en de overige voor zeven jaren verbannen waren geworden. Zij ſtonden onder het bijzonder opzigt van den ſcheepsgeestelijke, den heer EDWARD, eenen voortreffelijken man. De jongelingen mogen niet aan wal gaan, maar worden beſtendig bezig gehouden op het ſchip. Dat zou nu alles zeer goed wezen, als de knapen niet in zulke naauwe hokken en in zulk eene gevaarlijke vermenging te zamen opgeſloten waren.

Op de *tweede* ſchip, de *Vergelding*, vonden wij het als op den *Bellerophon*; het ziekenſchip, de *Batavia*, lag in

de

de nabijheid. Wij kwamen op de *Vergelding* juist ten tijde des avondgebeds en der zelfbeproeving, welke tweemaal in de maand wordt gehouden. De geestelijke, de heer PRICE, zoo als hij *tweemaal* 's weeks pleegt te doen, hield eene katechiſatie met de jongelingen en ſommige der mannen. Vervolgens riep hij de jongelingen en mannen, die zeker onlangs uit *Newgate* waren ingebragt, ten voorſchijn, meldde der vergadering, om welke misdaden zij veroordeeld waren, en vorderde hen op tot eene openlijke verklaring, om zich te willen ſchikken naar de orde op het ſchip. Voorts, maakte hij de namen van hen bekend, die zich onlangs ſlecht gedragen hadden, en waarſchuwde hen; doch anderen, die zich wel gedragen hadden, prees hij. Dit openbaar onderzoek maakte oogenſchijnlijk eenen ſterken indruk, en de ganſche aard en wijze, waarop de heer PRICE zoowel mannen als jongelingen behandelde, verdient den hoogſten lof. Hij wist niet, dat wij ooggetuigen waren: want de kapitein liet ons in het geheim toeluisteren. Op dit ſchip bevonden zich zeven en dertig jongelingen. Zij ſchenen alle gezond en vrolijk te zijn. De ſchool werd vlijtig bezocht, en vele hadden hier lezen en ſchrijven geleerd, die weinige maanden te voren ten eenemaal onkundig herwaarts gebragt waren. Onder de jongelingen bevonden zich twee van eerst negen jaren. Deze arme kinderen verheugden zich zeer, ons bezoek te ontvangen, waren verblijd uit de gevangenis van *Newgate* ontſlagen te zijn en noemden den geestelijke met den innigſten eerbied en liefde hunnen vader. En waarlijk hij verdiende die groote hoogachting! — Welk eene vergadering! — en toch, welk eene aandacht gedurende de gebeden — welke angstvalligheid, aan wien hij zijne vragen zou rigten — welk een glans van vreugde op de aangezigten van hen, welk eene loftuiting, welk eene beſchaamdheid op het gelaat dergenen, die eene berisping te gemoet zagen! — Deze

man

man was volkomen voor zijn beroep berekend, om verdoolde ſchapen op den regten weg te brengen.

De verderfelijkſte misſtand op de ſchepen der gevangenis blijft intusſchen, dat alle geſtraften boven de vijftien jaren dooreen gemengd zijn, en nu ook in deze vermenging op het ſtrand arbeiden. Ik telde, zegt BENNET, op een der ſchepen niet minder dan een en tachtig, die alle in den leeftijd waren tusſchen de vijftien en achttien, en diensvolgens onder de volwasſene mannen, dikwerf de ergſte booswichten, gemengd waren. De uitſlag was vooral zigtbaar aan twee knapen, LEARY en FARREL, beide zeer bekwame en ondernemende voorwerpen. LEARY zonk ſteeds dieper, doordien hij, als boven de vijftien jaren oud, onder de mannen was geraakt; FARREL daarentegen had zich binnen kort zoo ten zijnen voordeele onderſcheiden, dat de tuchthuis-gemeente van den *Bellerophon* eene zilveren medaille had laten ſlaan, op de eene zijde met het opſchrift: „ Ter gedachtenis van den onverdroten ijver van den eerwaardigen EDWARD, ſcheepsgeestelijke van den *Bellerophon*, ter bekeering van zondaren, en tot een opregt teeken van den hartelijkſten eerbied;" op de andere zijde: „ Toegewijd aan HUGH FARREL, voor zijn beſtendig en beproefd goed gedrag — en zijne godsdienſtige voorlezingen van onderſcheidene deelen der heilige ſchriften, leerredenen enz." De geſchiedenis van deze beide knapen bevestigt de treurige waarheid, dat, gelijk de ſcheepstucht het kind redde, dezelve daarentegen ſchadelijk was voor den volwasſene. Waarſchijnlijk zouden van de een en tachtig knapen, boven de vijftien jaren, op den *Bellerophon* alleen, de meeste door onderrigt en tucht voor de menſchelijke maatſchappij weder gewonnen zijn, bijaldien niet het jaar hunner geboorte over hun lot had beſlist, hetwelk nu misſchien daarin zal beſtaan, dat zij dagelijks ſlechter worden, en toch eindelijk aan de galg komen. Welk eene tegenſtrijdigheid! — Anders

ders ſtelt men jonge lieden van den leeftijd dier ellendigen onder voogdijſchap; maar alleen op de ſchepen der gevangenis mengt men hen zonder opzigt onder de volwasſenen en beſtraft hen even als mannen. In de jaren, waarin het hart nog buigzaam en het gemoed voor indrukken vatbaar is, geeft men hen prijs aan het gezelſchap en den heilloozen invloed van verharde en onverbeterlijke booswichten!

Daarenboven, dewijl de gevangenen in de werkuren bloot-geſteld zijn aan de oogen van alle menſchen, moet daaruit noodzakelijk eene ſteeds diepere laagheid, verharding en vertwijfeling voortvloeijen. Wat moet men zeggen, als het door veel ondervinding is bevestigd, dat de ontſlagene tuchtelingen van hunne nog achterblijvende ſpitsbroeders aanbevelingsbrieven aan andere ſchelmen in *Londen* erlangen, alsmede uitnoodigingskaartjes voor hunne vergaderplaatſen? —— De baron de COLQUHOUN heeft derhalve helaas! volkomen gelijk als hij zegt: „ Dat hem zelden of nooit een voorbeeld ware voorgekomen, dat menſchen, na hun ontſlag uit de gevangenis-ſchepen, immer weder tot eene eerlijke levenswijze waren teruggekeerd, maar dat de vermenging der tuchtelingen die ſchepen in volmaakte kweekſcholen van ondeugd en goddeloosheid herſchiep."

Hoort nu BENNET zelven over hunne reis naar de *Botany-Bay*, ſpreken.

Voor de vrouwsperſonen begint zij, zonder tusſchenkomst van het vagevuur der gevangenisſchepen, terſtond met de vrijlating uit den kerker. Maar hoe gaat het hier dan toe? Zoodra het ſchip uitzeilt, verkiest elk der officieren en matrozen eene der ongelukkige vrouwsperſonen voor zich tot eene bijzit gedurende de reis. Als men nadenkt, dat die zondaresſen juist niet alle liederlijke deerns zijn, maar dat men zeer vele derzelve voornamelijk daarom over zee ſtuurt, om het vrouwelijke geſlacht der nieuwe kolonie te vormen en de moeders der

toe-

toekomende bewoners te worden, dan kan men deze buitenſporigheid, waardoor de togt der verbanning eerst ten volle eene vaart ten verderve wordt, niet genoeg verfoeijen. En de toeſtand dier vrouwsperſonen wordt helaas ook met het einde van den togt niets beter. Bij hare aankomst in *Nieuw Zuid-Wallis* namelijk, wordt aan de volkplanting daarvan berigt gegeven; zij worden op nieuw gekleed en gereinigd, op het dek, als op eene ſlaven- of beestenmarkt, ten toon geſteld. Wel is waar de beste of mooiſte hebben nu misſchien wel het geluk, om op aanbeveling des kapiteins en der officieren in goede huizen te komen, vele trouwen ook wel en worden goede huisvrouwen; echter dit zijn ſlechts de zeldzame, groote loten der loterij; wat wordt er daarentegen van de nieten? — Die ongelukkige, die niemand tot zich neemt, verſtrooijen zich in de ſtad en geven zich prijs aan een iegelijk, om niet van honger te ſterven, Aangezien de regering geene woning voor haar gereed houdt, moeten zij elk middel bij de hand vatten, om onder dak te komen. Is de tijd der verbanning nu verſtreken, dan kunnen zij op geene andere wijze naar haar vaderland terugkeeren, dan dat zij, ter vergoeding der kosten voor den overtogt, zich andermaal prijs geven aan de zeelieden. In welk eenen toeſtand zij, na dit alles, in *Engeland* aankomen en in hoe verre zij nu voor de menſchelijke zamenleving zijn verbeterd, kan men gemakkelijk nagaan. Wat nogtans bejaarde of minder bekoorlijke vrouwsperſonen betreft, zij moeten, dewijl er voor haar geen middel ter wederkeering naar het vaderland overblijft, levenslang verbannen en gevangen blijven; ook zelfs wanneer haar vonnis ſlechts op weinige jaren bepaald ware.

Wat de ſchepen aangaat, welke de mannen overvoeren, deze gelijken volkomen naar de voormalige ſlavenſchepen. Komt nu zulk een ſchip in de volkplanting aan, dan worden de tuchtelingen, *of* op het verdek *of* op het ſtrand

in

in rijen en gelederen gesteld; dan zoeken (even als bij de vrouwen) de voornaamste planters eerst diegenen uit, welke hun bevallen; de overigen kunnen van de geringeren tot dienstknechten worden genomen. Eene groote fout, welke men daarbij begaat, is die, dat, wel is waar, de namen, maar niet de misdaden der nieuwe aankomelingen op de lijsten, welke uit *Engeland* worden medegegeven, opgeteekend zijn. De overheid der kolonie is derhalve ten eenemaal buiten staat, om den tuchtelingen eene hun in alle opzigten passende behandeling en aanstelling te geven, en het gebeurt dikwijls, dat de ergste booswicht, als hij door een innemend voorkomen misleidt, juist het beste onthaal geniet. — De ervarenis leert, dat die tuchtelingen, welke bij de landbouwers komen, zich het spoedigste verbeteren. Die, welke aangesteld worden bij openlijke werken, zijn van des ochtends 6 tot 's namiddags 3 ure in dienst; de overige tijd blijft hun vrij naar eigene verkiezing, welke zelden goed uitvalt. Kan op dusdanig eene wijze de toeneming der volkplanting ten goede bevorderd worden? — Slechts 166 vrije mannen waren er in 1807, uit welke de gouverneur BLIGH gezworenen of beambten kon verkiezen. — Doordien de bannelingen bij 5 en 6 te zamen wonen en in de uren, wanneer de openlijke werkzaamheden zijn afgeloopen, aan zich zelven, het mogen dan mannen of vrouwen zijn, blijven overgelaten, waarbij sommige ronden der publieke oppassers weinig in aanmerking komen; kan men ligtelijk opmaken, hoeveel speling er overblijft voor vadzigheid, speelzucht, dronkenschap en ongebondenheid van allerleije soort. En welke achting voor zedelijke volmaking kan men bij *boeven* verwachten, die hunne vrijheid niet door toenemende beterschap maar alleen door het verdragen van den toegewezen straftijd weder verkregen hebben? Welke magt kan aanzien erlangen bij eenen troep van menschen, die eenparig slechts daarop be-

bedacht zijn, om de verordeningen der overheid te ontwijken of te wederstaan, of dezelve krachteloos te maken? — Daarbij komt, dat de vrijgewordene planters, doorgaans voorheen ook tuchtelingen, ten minste voor de helft even zoodanige donkaards, schelmen en deugnieten waren, als de hun toegezonden bannelingen zelve. Zij zijn het, die deze laatste tot allerlei oproerigheden en boosheden aanzetten, bij de stelers de helers uitmaken, en den vervolgden boosdoeners veilige schuilplaatsen aanwijzen.

De ballingen, welke, na afloop van den straftijd, naar het vaderland wenschen terug te keeren, hebben totdat einde eene paspoort van den gouverneur noodig. Hebben zij deze verkregen, dan kunnen de jongen, gezonden en sterken wel het noodzakelijke ter terugkeering oververdienen; maar wat zal er van de bejaarden en de zwakken worden? —— Zij moeten, even als die ongelukkige vrouwspersonen, van welke wij boven hebben gesproken, levenslang van hun vaderland beroofd en gedwongene bewoners eener kolonie blijven, van welke de meerderheid der medeburgers uit gevaarlijke deugnieten bestaat, en waar de gouverneur de vrijheid neemt, om eigendunkelijke belastingen uit te schrijven, en willekeurige onwettige inrigtingen te maken. Zou het schijnbaar toenemen der volkplanting als een wezenlijk gelukkig slagen beschouwd worden, dan moesten alle die menigvuldige misbruiken afgeschaft worden.

En welk eene nuttigheid heeft het vaderland zelf van deze soort van bestraffingen? — Het doel derzelve is toch dit, dat men de ondeugd wil voorkomen? De verbanning stremt, wel is waar, den schadelijken voortgang der ondeugd binnen 's lands, uit hoofde men de boosdoeners wegstuurt: doch de straf moest nog meer uitwerken; zij moest ook *andere* van soortgelijke overtredingen afschrikken. Kan zulks daardoor bewerkt worden, dan

men de kwaaddoeners *verwijdert?* Het zou onnoozel wezen, om zulk eene hoop te koesteren. Om *te huis* eenen heilzamen affchrik te verwekken, worden de overtreders *buiten 's lands* gestraft; opdat het Engelsche volk eerlijk blijve, worden de oneerlijken naar de tegenvoetelingen gezonden, zoo ver als mogelijk van hen, wien het *gezigt* hunner straf ter waarschuwing moest dienen.

Een ander zeer groot gebrek bij deze *wijze* van bestraffing is gelegen in de *ongelijkheid* derzelve. Zij treft de onderscheidene menschen, naarmate zij oud of jong, gehuwd of ongehuwd, gezond of zwak zijn, ten eenemaal verschillend. Wat voor den eenen eene wezenlijke straf is, komt den anderen slechts als een kluchtig avontuurtje voor. Eene straf behoort echter wel voor allen en ten allen tijde ook wezenlijk eene straf te zijn. Niet het lijden op zich zelf, hetwelk eene bestraffing in zich behelst, brengt eene zedelijke uitwerking voort, maar datgene, wat bij eene straf in de oogen springt, veroorzaakt dien zedelijken uitslag. Nu hebben, wel is waar, diegenen, welke ter verbanning veroordeeld worden, inderdaad zwaar lijden uit te staan; doch daar dit der groote menigte niet in het oog valt, hoe zal het dan heilzaam werken? De klasse van menschen, welke de meeste ballingen oplevert, leest niet, denkt niet na, en wordt slechts door datgene getroffen, hetwelk onmiddellijk in het gezigt valt. Aangezien deze menschen de ellenden der ballingen niet zien, zoo veroorzaken allerlei bedriegelijke beelden van vermaak en hoop, en inzonderheid de zucht, om van plaats en van arbeid te veranderen en te verwisselen, welke onder de Britsche jeugd zoo zeer in zwang is, de treurige uitwerking, dat datgene, hetwelk de wetten als eene scherpe bestraffing willen doen gelden, in eene aangename speculatie en eene voordeelige onderneming wordt herschapen. Voor eene zeereis schroomt geen Britsche jongeling; *Nieuw-Zuid-Wallis* is ook geene woes-

te-

tenij meer, alwaar men van honger ſterft; doodelijke krankheden heerſchen aldaar niet; en de terugkeerenden varen wel. Waaruit zou dus de ſchrik ontſtaan? Als alles over den toenemenden bloei der volkplanting ſpreekt, wie zou dan voor deze woonplaats *duchten?* Eene ſtraf, welke vrees verwekt, is de verbanning aldus ſlechts voor vaders en moeders, die de hunnen liefhebben en hierdoor mededoogenloos van dezelve afgeſcheiden worden, en voor ſommige anderen: maar de meesten — zoo als de opzieners van *Newgate* betuigen, — beſchouwen de verbanning als eene plaiſierpartij, bij welke men daarenboven de wereld kan bezien, toonen geen berouw, geene ſmart, maar zijn ten hoogſte verblijd. Vele bedanken op het vriendelijkst, als het vonnis van verbanning over hen is uitgeſproken en trekken onder gejuich en hoezee! naar de ſchepen. Zij roepen de wacht toe: „ Op den eerſten ſchoonen Zondag, zullen wij op *Botany-Bay* eene luisterrijke *kanguru*-jagt houden!"

Men heeft zelfs voorbeelden; dat vrouwen, wier mannen naar *Botany-Bay* verbannen worden, opzettelijk eene misdaad begaan hebben, welke haar, volgens hare begeerte, derwaarts heeft gebragt. Eene ongelukkige vrouw echter, die met hetzelfde oogmerk onlangs eenen diefſtal pleegde, zag zich verſchrikkelijk bedrogen, doordien zij tot de galg, inſtede van naar *Botany-Bay*, werd verwezen.

De reislust naar *Zuidwallis* is zoo groot, dat van de 15 jonge lieden beneden de *twintig* jaren, welke zich thans juist aan boord van het gevangenisſchip *Leviathan* bevinden, *dertien* op hun eigen verzoek, in plaats van met eene zachtere ſtraf vrij te komen, derwaarts worden gezonden. Nimmer heb ik *Newgate* bezocht, zonder met dringende aanzoeken beſtormd te worden, om behulpzaam te zijn tot den togt naar *Botany-Bay*. Aldus is het thans zoo verre gekomen, dat het ſtrengſte ſtrafvonnis der wet,

naast den dood, in het zachtste is veranderd, en dat, hetgene schrik en ontzetting moest te weeg brengen, en eene verruiling voor den dood zelven was, tegenwoordig niet slechts voor geringe euveldaden wordt opgelegd, maar daarenboven door de misdadigers zelve uit eigene verkiezing, juist niet als eene straf, maar als eene soort van genade wordt verzocht! — Onmogelijk kan deze onwelvoegelijkheid met de regelen der regtvaardigheid in eenige overeenstemming gebragt worden; men ziet immers dagelijks voor oogen, hoedanig de ondeugd toeneemt, eigendom en leven steeds onveiliger worden, en bedrog tot roof en moord overslaat, zoodanig dat die wet slechts nog een afschrik is voor de goeden, en dat bestraffingen ingevolge dezer wet, noch tot voorbeeld, noch tot verbetering dienen. Bijaldien derhalve in een of ander opzigt het lijfstraffelijk wetboek van *Britannië* een welwikkend onderzoek vereischt, dan moet zulks inzonderheid met betrekking tot de wet der verbanning toegestemd worden. Mogt men de aanzienlijke sommen, welke tot de overvaart naar *Nieuw-Zuid-Wallis* en tot de aldaar onvrijwillige inwoners besteed worden, liever bestemmen tot de oprigting van nieuwe gevangenisfen en ter verbetering der oude, dan zal men het land, zonder de lasten te verzwaren, evenwel eene groote verligting kunnen bezorgen."

Hetgeen bij de lezing van dit onpartijdig berigt het meeste grieft, is, dat het de op bl. 260—266 gemaakte opmerking bevestigt, dat een zeer groot gedeelte der misdadigers bijna nog kinderen, ten minste onmondigen zijn, van welke nog ongetwijfeld vele — zelfs naar luid van des heeren BENNETS berigt — gered hadden kunnen worden, als men ze aan eene, wel is waar, ernstige en strenge, maar daarbij menschelijke opvoeding toevertrouwde. Hetgeen de wakkere geestelijke, van wien het berigt gewaagt, onder zulk ongunstige omstandigheden mogelijk maakte — hoeveel gemakkelijker zou

 het

het in een tegenovergesteld geval zijn. Voorzeker kan men dit van de *Mill-Bank-Penitentiary* verwachten. Deze is immers eigenlijk bestemd, om die van de deportatie te redden, welke nog op de eene of andere wijze te redden zijn. Echter, wat vermag toch *eene* zoodanige inrigting tegen de grootheid en de uitgestrektheid der behoefte!

IX.

Bl. 325.

Het is moeijelijk, enz.

Sedert dit geschreven is, hadden wij het genoegen den heer STEINKOPF uit *Londen* (bl. 312.) hier te zien. Hij deelde, zoo als overal, ook ons eene aanschrijving van het *Londensche Hoofdgenootschap* aan alle Duitsche Bijbelgenootschappen mede, hetwelk vele dingen, te voren door mij aangehaald, nog nader bevestigt en ongetwijfeld hier met genoegen gelezen zal worden.

„ Zestien jaren zijn er nu verloopen, sedert het Britsche en buitenlandsche Bijbelgenootschap deszelfs loopbaan is ingetreden. Het oogmerk van hetzelve was: het Woord Gods, zoo als het in de schriften des Ouden en des Nieuwen Testaments is opgeteekend, zonder noten en uitlegging, in onderscheidene talen en tongvallen te verspreiden; en deszelfs werkkring moest, zonder beperking van luchtstreek of kleur, alle volken der aarde omvatten, tot welken godsdienst of godsdienstige afdeeling zij ook mogten behooren, zoo verre hunne middelen slechts eenigzins de bereiking van dit oogmerk mogelijk zouden maken. Voor de uitvoering van dit plan scheen de toenmalige uitwendige toestand der dingen zeer ongunstig te zijn. Een openbaar of geheim ongeloof had ontzettende vorde-

ringen gemaakt; daar een bloedige oorlog verwoesting en armoede verspreidde over schier geheel *Europa*. Desniettegenstaande schoot het genootschap, te midden dezer ontmoedigende omstandigheden, deszelfs wortels, en deszelfs wasdom overtrof de stoutste berekeningen zelfs van zijne ijverigste en opgewektste vrienden.

In October 1819 hadden zich binnen het Britsche gebied niet minder dan 629 hulp- en bij-genootschappen aan de moeder-inrigting verbonden, de kleinere district- en parochiale gezelschappen niet mede gerekend, welker aantal boven de duizend beloopt.

Van Maart 1804 tot Maart 1820 zijn uit hun magazijn twee millioenen 544,151 exemplaren der H. Schrift uitgegeven; rekent men daarbij 330,000 Bijbels of Nieuwe Testamenten, welke in verschillende gedeelten van *Europa* op hunne rekening aangekocht en uitgedeeld werden, alsmede nog verdere 800,000 exemplaren des Bijbels, welke de medeverbondene Bijbelinrigtingen in alle deelen des aardbols gedrukt en in omloop gebragt hebben, dan verkrijgt men het belangrijk getal van drie millioenen 774,151 exemplaren der goddelijke oorkonden van onzen heiligen godsdienst, welke, als een onvergankelijk zaad, op den grooten akker der wereld werden uitgestrooid. Om deze heerlijke uitkomsten te verkrijgen, heeft het genootschap in het eerste jaar van deszelfs bestaan 691 p. st., in zijn thans geëindigd zestiende jaar 123,847 p. st. 12 sh. 3 penn., en gedurende den ganschen loop der afgelegde 16 jaren der inrigting, over 8,286,870 guldens aan de zaak des Bijbels besteed.

Het getal van talen en tongvallen, in welke de gansche Bijbel, of het Nieuwe Testament, of enkele gedeelten der H. Schrift door het genootschap of reeds gedrukt zijn, of tegenwoordig vertaald en gedrukt worden, beloopt reeds 130, onder welke bijkans alle Europeaansche, vele Aziatische, sommige Afrikaansche en Amerikaansche, en eene

taal der gezelſchaps-eilanden in de *Zuidzee* zijn begrepen. De weldadige gevolgen, welke eene zoo ruime verſpreiding der goddelijke oorkonden reeds heeft voortgebragt, en, gelijk wij bemoedigd hopen, nog in het toekomende voort zal brengen, gaan alle menſchelijke berekeningen te boven. Hoe onbeſchaamder het ongeloof en de goddeloosheid het hoofd om hoog heffen, des te moediger hebben zich duizenden onder de aanzienlijken en geringen, regenten en onderdanen, geleerden en ongeleerden, verzameld om de heilige banier des Bijbels, en zijnen goddelijken oorſprong gehuldigd. Een heilig verbond vereenigt thans naauwer dan ooit te voren Christenen van de verſchillendſte christelijke geloofsbelijdenisſen. Zonder hunne, eigendommelijke godsdienſtige begrippen te verzaken, of hunne bijzondere kerkelijke gemeenſchap te verlaten, leeren zij elkander dulden en beminnen; hunne vereenigde pogingen brengen uitwerkſelen te weeg, welke zij nimmer afzonderlijk tot ſtand zouden gebragt hebben, en zoo vormt zich eene zamenhangende keten van wederzijdſche mededeeling en dienstbetooningen, welke niet anders dan ten uiterſte weldadig kan werken op de gemeenſchappelijke zaak des Christendoms.

Alhoewel het genootſchap verre daarvan verwijderd is, om zich in ſtaatkundige aangelegenheden te mengen, kweekt het nogtans eene geſteldheid en ſmaak aan, die de grondbeginſels der burgerlijke rangorde, van gehoorzaamheid en van vrede begunſtigt. Door haar zijn duizende van armoedige hutten met het onſchatbaar kleinood van Gods Woord verrijkt geworden, hetwelk de onkundigen wijsheid leert, de ondeugenden op het pad der deugd terugbrengt, de treurenden vertroost, en de ſtervenden met de blijdſte hoop vervult op een eeuwig leven en de toekomende heerlijkheid. Blinde afgodendienaars werden in verlichte aanbidders van den levendigen en waren God herſchapen, en bloote naam-Christenen zijn

ootmoedige en vrome navolgers van den Verlosſer geworden. Daarbij gevoelen de medeleden des genootſchaps, in de vaste overtuiging, dat God het ſlechts is, die beide het willen en het werken geeft, zich gedrongen, om met den heiligen ſchrijver uit te roepen: „ Niet ons, o Heer, niet ons, maar uwen naam zij de eere!"

Na deze voorloopige aanmerkingen, wendt zich de commisſie van het Britſche en buitenlandſche Bijbelgenootſchap tot u, geëerde medearbeiders; en terwijl de medeleden van hetzelve de hand der broederlijke liefde over den Oceaan hun aanbieden, voelen zij zich gedrongen, hun de opregtſte gelukwenſchingen daarover te uiten, dat hunne genootſchappen eene weldadige ſchakel vormen aan de groote keten, welke de aarde verbindt met den hemel. Opgewekt door uwe werkzame pogingen, verheugen wij ons over de vorderingen, welke gij reeds gemaakt hebt; en terwijl wij u verzekeren van de opregtſte en levendigſte deelneming, welke het Britſche en buitenlandſche Bijbelgenootſchap aan uwe zegenrijke werkzaamheden voor de zaak der Bijbelverſpreiding neemt, veroorloven wij ons tevens, om u op de broederlijkſte wijze, met alle hoogachting, te verzoeken, alle uwe krachten ter bevordering van een voorwerp in het werk te ſtellen, hetwelk zoo eenvoudig en tevens zoo verheven is, om alle uwe middelen, die u ten dienſte ſtaan, in volle werking te brengen, en in uwe werkkringen op de vermeerdering van het getal uwer werkzame medearbeiders zorgvuldig acht te ſlaan. Inzonderheid wenscht de commisſie u de oprigting van kleinere afdeelingen, in enkele diſtricten en parochien, aan te bevelen, welker weldadige werkzaamheid zich niet ſlechts door talrijke inrigtingen van deze ſoort in *Grootbrittanje*, maar ook door de ondervinding der Rusſiſche, Sleeswijk-Holſteinſche, Wurtembergſche, Zwitſerſche en andere Bijbelgenootſchappen op het vaste land overvloedig heeft geſtaafd.

Aan-

Aangezien onze commisfie zich gedrongen gevoelt, alle werkzaamheden van haar genootfchap met beftendige deelneming te befchouwen, en gaarne hare medearbeiders in den wijngaard der Bijbelvereeniging de zekerfte en volledigfte berigten van dezelve wenschte mede te deelen, zoudt gij ons ten hoogfte verpligten, wanneer gij ons, met naauwkeurige opgave van den datum der ftichting van uw genootfchap, de namen van uwe geëerde begunftigers, voorzitters, directeuren, fchatbewaarders en fecretarisfen, het getal uwer hulp-genootfchappen, de uitgaven des Bijbels of des Nieuwen Testaments, welke uw Genootfchap in eene of onderfcheidene talen liet drukken, alsmede het getal van Bijbelexemplaren met de meestmogelijke beknoptheid geliefdet op te geven, welke uw Genootfchap aangekocht, en of reeds uitgedeeld, of nog in uw magazijn hebt. Gij zult ons al verder eene bijzondere vriendelijkheid bewijzen, wanneer gij bij de bovengemelde opgave tevens de gezamenlijke opbrengst uwer inkomften en uitgaven, den tegenwoordigen toeftand der kasfe, en den vermoedelijken omvang der behoeften aan Bijbels wildet opteekenen, voor welke in het beftek van uwen werkkring uwe inrigting aangeflagen wordt.

Eindelijk zij het ons vergund er de volgende aanmerking bij te voegen, dat het Britfche en buitenlandfche Bijbelgenootfchap naast den zegen des Allerhoogften, zijn tegenwoordig wel flagen te danken heeft aan de eenvoudigheid van deszelfs doel, mitsgaders aan den ijver, de ftandvastigheid en de trouw, waarmede dit doel in het werkzame leven werd ingevoerd; en wij verzoeken juist daarom alle onze mede-arbeiders en vrienden op het eerbiedigfte, nimmer van het eenvoudig en algemeen aangenomen doelwit van alle Bijbelgenootfchappen, „ de verfpreiding der H. Schrift zonder noten en uitlegging," af te wijken.

Offchoon het Britfche en buitenlandfche Bijbelgenoot-

ſchap aan alle godsdienſtige en heilzame inrigtingen van welken aard ook en in welks land ook deszelfs hoogachting met blijdſchap ſchenkt, welke ten doel hebben, om het tijdelijk en eeuwig welzijn van het menschdom te bevorderen, en hun allen in den naam onzes Heeren heil toewenscht: zoo heeft het toch, als *Bijbelgenootſchap*, eene van elke andere inrigting ten eenemaal onafhankelijke ſtrekking, en neemt geene de minſte verantwoordelijkheid op zich voor eenige onderneming, welke van andere gezelſchappen of enkele leden derzelve wordt in het werk geſteld. Juist daarom ziet het zich genoodzaakt, op het ſtelligſte te verklaren, dat het, alleen met uitzondering van deszelfs jaarlijkſche berigten en maandelijkſche uittrekſels van deszelfs briefwisſeling, zich bij uitſluiting bepaalt tot de overzetting, het drukken, en de verſpreiding der H. Schrift.

Ontvangt, geëerde heeren en vrienden! in deze toeſpraak de verzekering van de hoogachting en liefde, welke ons dezelve in de pen gaf, en weest ten allen tijde van deze gevoelens overtuigd.

De ſecretarisſen van het Britſche en buitenlandſche Bijbelgenootſchap.

JOHN OWEN,
JOSEPH HUGHES,
CARL STEINKOPF."

X.

Bl. 332.

Door den ſecretaris van het Berlijnſche Hoofd-Bijbelgenootſchap, was uit naam van hetzelve een brief *aan de Directie der Canſteinſche Bijbelinrigting* uitgevaardigd, waarin de wensch werd geuit, om bij den ouden door LUTHER zelven bepaalden tekst te blijven, en alle

wel-

welligt reeds voorgenomene veranderingen, welke de kracht en oudheid der taal verdrongen hadden, weder tot den ouden *onveranderlijken Lutherſchen tekst* terug te brengen.

Hierop werd van de Directie geantwoord, „ dat men gaarne *zooveel mogelijk* aan dezen wensch zoude voldoen." Een der Directeuren, de heer Dr. KNAPP, ſtelde dit antwoord op, en liet het vergezeld gaan met verſcheidene aanmerkingen op den Lutherſchen tekst, welke men hier met genoegen en nut zal lezen:

„ De geſchiedenis van alle, aan kerkelijk gebruik toegewijde Bijbelvertalingen, ook van die in de vroege oudheid, ingevoerde, leert ons, ten deele, dat de tekst derzelve ſteeds velerleije, door den tijd allengskens als het ware van zelf ontſtane, veranderingen heeft ondergaan, ten deele, dat de doorgaande herſtelling van deszelfs grondtekst, zoowel met betrekking tot de kritiek, als ook in vele andere opzigten, aan vele zeer belangrijke zwarigheden onderhevig is geweest. Zoo was het reeds met de Chaldeeuwſche omſchrijving des O. T., met de Griekſche vertaling der zoogenaamde 70 overzetters, met de Vulgata, en met de oude Syriſche kerkelijke vertaling gelegen. En hoe ten eenemaal uiteen loopend de gevoelens en oordeelvellingen over het behouden of veranderen in de oude Bijbelvertalingen, van ouds af geweest, en hoe weinig zelfs de geleerdſte en der zake kundigſte mannen der Christelijke oudheid in ſtaat waren, hnnnen tijdgenooten en der nakomelingſchap in dit opzigt te voldoen, blijkt reeds uit het zeer verſchillend onthaal der pogingen van ORIGENES bij zijn Bijbelwerk (*hexapla*) en van HIERONYMUS, bij de door hem ondernomene herziening der Vulgata, of der Roomſche kerkelijke overzetting. Ook in LUTHERS *vertaling* bleef de tekst reeds in de verſchillende, bij zijn leven in het licht verſchenen uitgaven *niet onveranderd*, en aldra na zijnen dood werden er vele dingen

in zijne vertaling opgenomen, welke niet van hem zelven afkomstig zijn, b. v. de plaats 1 JOH. V: 7, die hij zelf niet vertaald had, ja zelfs in zijne overzetting niet dulden wilde. Reeds in de zestiende en nog veel meer in de zeventiende eeuw, had men, gelijk bekend is, reeds verscheidene, vaak aanmerkelijk van elkander afwijkende beoordeelingen dezer vertaling; en hoe dikwerf men sedert 1677 in *alle* nieuwere uitgaven van den oorspronkelijken Lutherschen tekst, niet alleen in de orthographie, maar tevens in andere opzigten, allengskens afgeweken zij, zal elken opmerkzamen onderzoeker bij het naslaan der, in het gemelde jaar, uitgekomene concordantie van LANCKISCH, zeer vaak gelegenheid hebben, om te bespeuren. Dit alles volgt ook terstond uit de, in sommige uitgaven des Cansteinschen Bijbels afgedrukte aanteekeningen der plaatsen, in welke de Stadische druk des Bijbels van den Cansteinschen verschilt. Een dergelijk lot hebben, trouwens, ook in *Engeland* en *Denemarken* ingevoerde en den Lutherschen tekst dikwijls volgende kerkelijke vertalingen, ondervonden.

Schoon er nu door vele beroemde geleerden, inzonderheid in de achttiende eeuw, tot eene naauwkeurige *kritische* uitgave der Luthersche Bijbelvertaling veel voortreffelijks is geleverd, (waarvan ongetwijfeld ook, bij eene herhaalde herziening van den Cansteinschen Bijbel gebruik gemaakt zal kunnen worden,) zoo heeft toch voor eene ten gebruike *in kerken en scholen en bij huisselijke godsdienstoefening* vooral ingerigte uitgave, de *onvoorwaardelijke* opneming of wederherstelling van al hetgene, dat in LUTHERS oorspronkelijken tekst heeft gestaan, groote zwarigheden. Doch, inzonderheid zijn de bestuurders der Cansteinsche Bijbelinrigting sedert het midden der achttiende eeuw, nadat er zulk eene groote verandering in de taal en den smaak der Duitschen was gevolgd, hierbij dikwerf in groote verlegenheid geraakt. Van den

eenen

eenen kant waren zij het met datgene volkomen eens, hetwelk in uwen geëerden brief te regt als grondslag wordt beschouwd, dat de *kracht* der Luthersche, nog door geene nieuwe over *het geheel* overtroffen vertaling, geenszins door onvoegzame nieuwigheden verzwakt, dat zelfs de achtbare oude roest derzelve zooveel mogelijk verschoond moest worden; van den anderen kant echter konden zij toch ook niet nalaten, om acht te slaan op de wenschen dergenen, die aandrongen op eene, met de vorderingen van andere nieuwere Bijbeluitgaven overeenkomende, zachte verandering van eenige ten eenemaal verouderde woorden en woordvormen; in geval voornamelijk, als dezelve tot aanstootelijke of oneerbiedige, en voor de stichting hinderlijke nevendenkbeelden in de tegenwoordige tijden aanleiding konden geven (*), en volgens de ondervinding aan kinderen en volwassenen wezenlijk hadden gegeven.

(*) Dezen middelweg, hoe weldadig ook, schijnt mij zeer moeijelijk te bewaren, dat men namelijk, of niet door te grooten eerbied voor den deftigen ouden stijl der vertaling, aan welken men daarenboven reeds in zijne jeugd gewend is, niet in het onduidelijke of eenigermate bonte vervalle, of door zich te voegen naar de hedendaagsche spreekwijzen niet al te gemeenzaam te oneerbiedig worde en den geestelijken indruk verzwakke; in dezen gelukkig te betreden, verdient, mijns inziens, onze geleerde landgenoot V. D. PALM, in zijne vertaling grooten lof. — De voorbeelden in deze Bijlage aangehaald, laat ik, als voor den Nederlandschen lezer min belangrijk, achterwege.

VERTALER.

*

Bayerische Staatsbibliothek München

Bayerische StaatsBibliothek
Münchener DigitalisierungsZentrum Digitale Bibliothek

Niemeyer, August Hermann,

Waarnemingen op Reizen in en buiten Deutschland mit Herinneringen

Bd.: 1. (1821)

Haarlem 1821

It.sing. 709 q-1
urn:nbn:de:bvb:12-bsb10467642-5